

ISSN 0130-5719

Філософська думка

---

4 1980

CONTENTS

IN ANTICIPATION OF THE 26TH CPSU CONGRESS. *Shinkaruk V. I.*—V. I. Lenin on Dialectics as a Method of Scientific Cognition and Revolutionary Transformation of the World. *Kulsenko V. I.*—Conscious Organization of the Developed Socialist Vital Activity. CHARACTERISTIC FEATURES OF SOCIALIST WAY OF LIFE. *Tarasenko V. I.*—Formation of Creative Attitude to Labour. *Slastenko E. F.*—Internationalization of Life Conditions as One of Developmental Elements of the Socialist Way of Life. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALISTIC DIALECTICS. ALL-UNION SYMPOSIUM «WELTANSCHAUUNG ASPECT OF LAWS AND CATEGORIES OF MATERIALISTIC DIALECTICS». *Krymsky S. B.*—Culture and Historical Preconditions of Functioning of the Category of the Absolute. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC COGNITION. *Lysy V. P.* (Lvov)—Forms of Dialectic Process. ON THE 1500TH ANNIVERSARY OF KIEV. *Gorsky V. S.* The «Philosophic Culture» Notion in Historical and Philosophical Science. FROM THE HISTORY OF HOME PHILOSOPHY. *Pochapsky A. M.* Problems of Man and Society in the Works of the Kharkov University Philosophers of the Early 19th Century. AID TO SOCIOLOGIST-PRACTICIAN. *Kostenko N. V.*—Basic Principles of Qualitative-Quantitative Analysis of Documentary Sources. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Fomichenko V. V.*—Anticommunist Essence of Maoism. *Shorkin A. D.* (Simferopol)—Criticism of Postpositivistic Conceptions of the Philosophy ROLE IN SCIENCE DEVELOPMENT. *Zagorodnyuk V. P.* (Moscow)—Problem of Scientific Research Purpose in Modern Bourgeois Methodology of Science. SCIENTIFIC LIFE. *Bekeshkina I. E.*, *Bysritsky E. K.*—Problems of Development in Materialistic Dialectics. *Fursin I. I.* (Sevastopol), *Nikolko V. N.* (Simferopol)—Urgent Problems of Creative Work Methodology. REVIEWS. *Gorlach N. I.* (Kharkov), *Plakhotny A. F.* (Kharkov)—Philosophic Problems of Ideological Struggle. *Zlotina M. L.*—Study of Consciousness Genesis. *Kurchikov L. N.* (Odessa), *Kravchenko V. A.* (Odessa)—Objective and Subjective in the Process of Reflection. *Stokyalo V. A.* (Odessa)—Marxist Criticism of Religious Eshathology. BIBLIOGRAPHY. Philosophic Books Published in the Republic for 1978-1979. OUR AUTHORS.

З М І С Т

Назустріч XXVI з'їзду КПРС

Шинкарук В. І.—В. І. Ленін про діалектику як метод наукового пізнання і революційного перетворення світу	3
Кущенко В. І.—Свідома організація життєдіяльності розвинутого соціалістичного суспільства	11

Характерні риси соціалістичного способу життя

Тарасенко В. І.—Формування творчого ставлення до праці	23
Сластенко Є. Ф.—Інтернаціоналізація побуду як один з елементів розвитку соціалістичного способу життя	34

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

<i>Всесоюзний симпозіум «Світоглядний аспект законів і категорій матеріалістичної діалектики»</i>	
Кримський С. Б.—Культурно-історичні передумови функціонування категорії абсолютного	45

Методологія наукового пізнання

Лисий В. П. (Львів)—Форми діалектичного процесу	55
---	----

До 1500-річчя Києва

Горський В. С.—Поняття «філософська культура» в історико-філософській науці	60
---	----

З історії вітчизняної філософії

Почапський А. М.—Проблеми людини і суспільства у працях філософів Харківського університету першої половини XIX ст.	72
---	----

На допомогу соціологу-практику

Костенко Н. В.—Основні принципи якісно-кількісного аналізу документальних джерел	81
--	----

Критика буржуазної ідеології

Фомиченко В. В.—Антикомуністична суть маоїзму	92
Шоркін О. Д. (Сімферополь)—Критика постпозитивістських концепцій ролі філософії в розвитку науки	102
Загороднюк В. П. (Москва)—Проблема мети наукового дослідження в сучасній буржуазній методології науки	113

Наукове життя

Бекешкіна І. Е., Бистрицький Є. К.—Проблеми розвитку в матеріалістичній діалектиці	120
Фурсін І. І. (Севастополь), Ніколько В. М. (Сімферополь)—Актуальні проблеми методології творчості	125

Рецензії

Горлач М. І. (Харків), Плахотний О. Ф. (Харків)— Філософські проблеми ідеологічної боротьби	127
Злотина М. Л.— Дослідження генезису свідомості	129
Курчиков Л. М. (Одеса), Кравченко В. А. (Одеса)— Об'єктивне і суб'єктивне в процесі відображення	130
Стокяло В. А. (Одеса)— Марксистська критика релігійної есхатології	133

Бібліографія

Філософська література, що вийшла в республіці 1978—1979 років	135
--	-----

Наші автори

СОДЕРЖАНИЕ

НАВСТРЕЧУ XXVI СЪЕЗДУ КПСС. Шинкарук В. И.— В. И. Ленин о диалектике как методе научного познания и революционного преобразования мира. Куценко В. И.— Сознательная организация жизнедеятельности развитого социалистического общества. ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ. Тарасенко В. И.— Формирование творческого отношения к труду. Сластенко Е. Ф.— Интернационализация быта как один из элементов развития социалистического образа жизни. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. ВСЕСОЮЗНЫЙ СИМПОЗИУМ «МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЙ АСПЕКТ ЗАКОНОВ И КАТЕГОРИЙ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ». Крымский С. Б.— Культурно-исторические предпосылки функционирования категории абсолютного. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. Лысый В. П. (Львов)— Формы диалектического процесса. К 1500-ЛЕТИЮ КИЕВА. Горский В. С.— Понятие «философская культура» в историко-философской науке. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. Почапский А. М.— Проблемы человека и общества в трудах философов Харьковского университета первой половины XIX в. В ПОМОЩЬ СОЦИОЛОГУ-ПРАКТИКУ. Костенко Н. В.— Основные принципы качественно-количественного анализа документальных источников. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. Фомиченко В. В.— Антикommуннистическая сущность маонизма. Шоркин А. Д. (Симферополь)— Критика постпозитивистских концепций роли философии в развитии науки. Загороднюк В. П. (Москва)— Проблема цели научного исследования в современной буржуазной методологии науки. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. Бекешкина И. Э., Быстрицкий Е. К.— Проблемы развития в материалистической диалектике. Фурсин И. И. (Севастополь), Николко В. Н. (Симферополь)— Актуальные проблемы методологии творчества. РЕЦЕНЗИИ. Горлач Н. И. (Харьков), Плахотный А. Ф. (Харьков)— Философские проблемы идеологической борьбы. Злотина М. Л.— Исследование генезиса сознания. Курчиков Л. Н. (Одеса), Кравченко В. А. (Одеса)— Объективное и субъективное в процессе отражения. Стокяло В. А. (Одеса)— Марксистская критика религиозной эсхатологии. БИБЛИОГРАФИЯ. Философская литература, вышедшая в республике в 1978—1979 годах. НАШИ АВТОРЫ.

В. І. ШИНКАРУК, академік АН УРСР

В. І. ЛЕНІН ПРО ДІАЛЕКТИКУ ЯК МЕТОД НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ І РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПЕРЕТВОРЕННЯ СВІТУ

В історії філософської культури вже давно усвідомлено, що душу будь-якої філософської системи становить її метод. І це не тільки тому, що кожна філософська система створюється за допомогою певного методу, а й через те, що її реальне життя — практичне функціонування у системі суспільної свідомості і пізнання, — її, так би мовити, практична віддача суспільству залежить від ефективності її методу.

Такою животворною, революційною душею марксистської філософії і марксизму загалом є матеріалістична діалектика. Не випадково опортуністична ревізія марксизму історично розпочалась із спотворення його філософської методології, так само як і боротьба за ідейну чистоту марксизму з боку учнів і послідовників К. Маркса і Ф. Енгельса — із захисту цієї методології. Так, Г. В. Плеханов, виступаючи з критикою бернштейніанської ревізії марксизму, писав 1901 року: «Е. Бернштейн зауважує, що «...найважливішим елементом основи марксизму... так би мовити основним законом його, що проходить через усю систему, є його специфічна історична теорія, яка має назву історичного матеріалізму». Це неправильно. Матеріалістичне пояснення історії, справді, є однією з найголовніших відмітних ознак марксизму. Але це пояснення становить лише частину матеріалістичного світогляду Маркса — Енгельса. Критичне дослідження їхньої системи має тому і розпочинатися з критики загальних філософських основ цього світогляду. А оскільки метод, безперечно, становить душу всякої філософської системи, то критика діалектичного методу Маркса і Енгельса, природно, має передувати переглядові їхньої історичної теорії»¹. І далі Г. В. Плеханов рішуче відкидає спроби Е. Бернштейна переглянути філософсько-методологічні основи марксизму і показує, що без методу матеріалістичної діалектики марксизм не може реалізувати свою науковість.

Однак, захищаючи діалектичний метод у теорії, Г. В. Плеханов, як невдовзі виявилось, сам ще недостатньо глибоко оволодів цим методом, щоб творчо розв'язувати складні проблеми революційної практики. На спосіб мислення Г. В. Плеханова істотно позначався не подоланий остаточно вплив старого, домарксистського пасивно-споглядального матеріалізму. Це одразу ж виявилось, коли перед революційним рухом у Росії практично постали завдання створення пролетарської партії нового типу, розробки її ідеологічних і організаційних основ, стратегії і тактики революційної боротьби в епоху імперіалізму і пролетарських революцій. Розв'язання усіх цих завдань було під силу тільки В. І. Леніну. Його теоретичні і практично-політичні розходження з Г. В. Плехановим, особливо після 1903 р., коли Г. В. Плеханов скотився на позиції меншовизму і став одним з ідеологів опортунізму, були не тільки соціально-класово зумовлені, але й корінилися в самих

¹ Плеханов Г. В. Избр. филос. произв.— М., 1956, т. 2, с. 374—375.

способах їхнього мислення, у методологічних основах властивого їм світогляду.

Г. В. Плеханов міг блискуче викладати погляди К. Маркса і Ф. Енгельса з питань діалектики, але на практиці, коли треба було практично застосовувати цю діалектику в теоретичному розв'язанні складних завдань революційної боротьби, над ним починала тяжіти методологія старого, пасивно-споглядального матеріалізму. Суть її полягає в тому, що, обстоюючи залежність свідомості від буття, її похідність, вторинність, однобічно загострюють увагу на цьому і зовсім ігнорують відносну самостійність свідомості, її активний зворотний вплив на її базис. У розв'язанні завдань революційної боротьби така методологія породжує те, що В. І. Ленін назвав «філософією хвостизму». Якщо суспільний прогрес визначають об'єктивні, незалежні від свідомості і волі людей закони, то, виходить, потрібно чекати, коли вони приведуть до цього прогресу; якщо економіка визначає політику, то економічна боротьба є визначальною; якщо зміст роботи визначає її організаційні форми, з цього випливає, що важлива не організація, а зміст; нарешті, якщо революція буржуазно-демократична, якщо вона приводить надбудову у відповідність із базисом, то, оскільки цим базисом є капіталістична економіка, надбудовою може бути тільки політичне панування буржуазії і т. ін. Ці відомі постулати «економістів» і меншовиків В. І. Ленін і назвав «філософією хвостизму».

Спосіб викладу своїх думок представниками цієї філософії, зазначив він, «нагадує відзив Маркса (в його знаменитих «тезах» про Фейєрбаха) про старий, чужий ідеї діалектики, матеріалізм. Філософи тільки *витлумачували* світ різним способом — говорив Маркс — а справа в тому, щоб *змінювати* цей світ. Так і новоіскрівці можуть непогано описувати і пояснювати процес боротьби, що відбувається у них на очах, але зовсім не можуть дати правильного лозунга в цій боротьбі. Старанно маршируючи, але погано керуючи, вони принижують матеріалістичне розуміння історії своїм ігноруванням дійової, керівної і спрямовуючої ролі, яку можуть і повинні відіграти в історії партії, що усвідомили матеріальні умови перевероту і стали на чолі передових класів»².

Глибокий вододіл між способами мислення В. І. Леніна і Г. В. Плеханова полягав у принципово різному розумінні співвідношення діяльності і умов цієї діяльності, суб'єктивних і об'єктивних факторів суспільного розвитку. У В. І. Леніна ідея об'єктивного закономірного розвитку суспільно-історичних процесів від самого початку органічно поєднана з принципом діяльності. Суспільно-історичний розвиток і його закономірності реалізуються в діяльності і через діяльність людей, класів, мас, реалізуються стихійно або свідомо, залежно від історичних обставин. Але й самі ці обставини — результат попередньої діяльності і умови для наступної, отже, власне кажучи, об'єктивні діалектичні закони розвитку стосовно до суспільно-історичного буття є законами діяльності. Спосіб цієї діяльності визначається матеріальними умовами і соціальною природою самого суб'єкта діяльності — суспільства, класу, партії, особи та ін., але в ній і тільки через неї реалізується об'єктивна закономірність. З цього погляду, об'єктивні закономірності переходу від капіталізму до соціалізму реалізуються в діяльності і через діяльність класів, у кінцевому підсумку — через революційну боротьбу пролетаріату. Отже, самі об'єктивні закономірності суспільного

² Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції. — Повне збір. творів, т. 11, с. 28.

розвитку вимагають згуртування, організації, ідейного озброєння пролетаріату на революційну боротьбу і всемірного вдосконалення форм цієї боротьби.

Величезна перевага ленінського підходу до розуміння сутності суспільно-історичного процесу полягає в тому, що принцип діяльності дозволяє з усією конкретністю ставити питання про детермінацію тих чи тих процесів. З точки зору цього принципу в певних умовах можна говорити про примат теорії над практикою, політики над економікою, форми над змістом. Із цього виходив В. І. Ленін, формулюючи відомі положення про те, що без революційної теорії не може бути і революційного руху, про завоювання політичної влади як неодмінну умову створення соціалістичної економіки і досягнення відповідного рівня продуктивних сил, про першорядне значення адекватної форми для розвитку змісту тощо.

Так, критикуючи організаційний опортунізм меншовиків і обгрутовуючи першорядну важливість створення адекватних організаційних форм революційної діяльності партії, В. І. Ленін писав: «Нерозвиненість і нетривкість форми не дає змоги зробити дальші серйозні кроки в розвитку змісту, викликає ганебний застій, веде до марнування сил, до невідповідності між словом і ділом. Всі натерпілись від цієї невідповідності,— а тут з'являються Аксельроди і «Практики» нової «Искры» з глибокодумною проповіддю: форма повинна природно виростати лише одночасно із змістом!»³. В даному разі, викриваючи меншовицьку «філософію хвостизму», В. І. Ленін показує, що, по-перше, форма не може «природно виростати», для цього потрібна діяльність, треба створити цю форму; по-друге, створення адекватної форми є неодмінною умовою розвитку змісту. Тобто якщо за основу брати діяльність, то в ній форма і зміст, причина і наслідок, взаємодіючи, часто міняються місцями і не тільки форма залежить від змісту, але й зміст від форми.

У період першої світової війни, напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін, створюючи свою теорію імперіалізму, спеціально звернувся до вивчення історії і теорії діалектики, до порівняльного аналізу діалектики «Науки логіки» Гегеля і «Капіталу» К. Маркса. І тут, у своїх геніальних «Філософських зошитах», на основі теоретичного узагальнення величезного досвіду практичного застосування матеріалістичної діалектики до розв'язання кардинальних проблем революційної боротьби і наукового пізнання він сформулював цілу низку надзвичайно важливих положень, які істотно збагатили марксистський діалектичний метод.

Знаменно, що як у процесі практичного застосування діалектики до розв'язання насущних проблем революційної боротьби, так і в теоретичному висвітленні діалектики В. І. Ленін бере за основу діяльнісний аспект. Він рішуче критикує зведення діалектики до суми прикладів і акцентує увагу на розробці і висвітленні її як теорії пізнання і, отже, як способу перетворення дійсності. «Діалектика,— писав він,— і є теорія пізнання (Гегеля і) марксизму: ось на який «бік» справи (це не «бік» справи, а «суть» справи) не звернув уваги Плеханов, не кажучи вже про інших марксистів»⁴. За Леніним, закони діалектики мають бути взяті як закони пізнання, де першорядного значення набуває методологічний принцип «роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих частин його...»⁵. Конкретизуючи зміст цього надзвичайно

³ Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад.— Повне збір. творів, т. 8, с. 362.

⁴ Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне збір. творів, т. 29, с. 303.

⁵ Там же, с. 298.

важливого принципу матеріалістичної діалектики стосовно до пізнання, В. І. Ленін писав: «Умова пізнання всіх процесів світу в їх *«саморусі»*, в їх спонтанейшому розвитку, в їх живому житті, є пізнання їх, як єдності протилежностей. Розвиток є *«боротьба протилежностей»*⁶.

Історичною заслугою В. І. Леніна в розвитку теорії матеріалістичної діалектики є виділення як її ядра закону єдності і боротьби протилежностей, розробка основних її елементів (шістнадцять елементів діалектики) і категорій, формулювання принципу єдності діалектики, логіки і теорії пізнання, застосування діалектики до узагальнення досягнень природознавства, зокрема революції у фізиці, та істотне збагачення теорії пізнання діалектичного матеріалізму як теорії відображення, розробка діалектики об'єктивної, абсолютної і відносної істини, об'єктивного і суб'єктивного у пізнанні, співвідношення філософських категорій і природничонаукових понять тощо. В результаті був створений цілий арсенал діалектико-методологічних засобів для філософського узагальнення досягнень наукового пізнання, що довів свою плідність і ефективність не тільки під час розв'язання дуже складних гносеологічних проблем, висунутих революцією у фізиці кінця ХІХ—початку ХХ ст., але й осмислення таких глобальних процесів, як сучасна науково-технічна революція.

Однак при всьому тому, головним центром теоретичних інтересів В. І. Леніна були не революційні зрушення в науковому пізнанні, а революційні процеси у практиці суспільного життя — застосування діалектики до розв'язання кардинальних проблем теорії пролетарської революції, до вивчення закономірностей епохи імперіалізму і пролетарських революцій, до розробки форм і методів докорінного соціалістичного перетворення всього економічного, політичного і духовного життя суспільства. «Геніальний теоретик, найвидатніший стратег і тактик світового пролетаріату, Ленін, — відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — досконало володів мистецтвом керівництва революційною боротьбою і комуністичним творенням»⁷.

А об'єкт пізнання у цій сфері застосування діалектики незрівнянно, незіставно складніший, ніж у природознавстві. Тут об'єктом пізнання виступає сама революційна практика, соціальні процеси творення історично нових суспільних порядків. У світлі ленінської філософської спадщини цей об'єкт має такі особливості: по-перше, він постає як процес соціальної творчості, що руйнує старе і творить нове, по-друге, це творене нове спершу існує як суспільно-історична можливість, що виникає в процесі суспільного розвитку і відповідає інтересам певних соціальних, класових сил, і по-третє, ця можливість реалізується через розв'язання гострих соціальних суперечностей і антагонізмів і тому потребує мобілізації і титанічного напруження всіх сил суб'єкта революційного процесу, в протилежному разі можливість не реалізується, революційні сили зазнають поразки.

Звідси випливає, що в пізнанні закономірностей революційної практики винятково важливе значення мають виявлення прихованих в умовах суспільного життя реальних можливостей для здійснення цілей революційної практики і дальша мобілізація революційних сил на боротьбу за втілення цих можливостей у життя. З точки зору завдань революційної боротьби, стосовно до революційної діяльності реальна можливість перетворюється в необхідність, виступає як необ-

⁶ Ленін В. І. Філософські зошити. — Повне збір. творів., т. 29, с. 299.

⁷ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна: Пост. ЦК КПРС від 13 грудня 1978 року. — К.: Політвидав України, 1979, с. 4.

хідність. Так, відкрита В. І. Ленінінм реальна можливість перемоги соціалістичної революції спочатку в кількох або навіть в одній з капіталістичних країн виступила у період Великого Жовтня як суспільно-історична необхідність. Але це не означає, що перемога Жовтневої революції як необхідний процес (як необхідність) «спрацювала», так би мовити, автоматично (була наперед визначена). Ні, тут була запекла, всеосяжна боротьба альтернативних можливостей, і тільки завдяки максимальному напруженню всіх революційних сил, а також правильній стратегії і тактиці їхньої революційної боротьби, реальна можливість перемоги соціалізму спочатку в одній країні втілилась у дійсність.

Саме В. І. Ленін уперше в усій повноті перетворив матеріалістичну діалектику на метод пізнання і *управління процесами безпосередньої революційної боротьби*.

К. Маркс і Ф. Енгельс у своїх працях, присвячених аналізу революції 1848—1849 років і Паризької Комуні 1871 р., теоретично висвітлювали революційні події, стежачи за їх ходом. І це природно, бо умови для цілеспрямованого наукового управління безпосередньою революційною практикою ще не дозріли. На відміну від цього ленінізм виник у самому горнілі революційної практики, і в руках В. І. Леніна, у його застосуванні марксистська *матеріалістична діалектика остаточно склалася як метод наукового пізнання і революційного перетворення світу*.

В. І. Леніну належить також історична заслуга розкриття особливостей діалектики такого принципово нового суспільного об'єкта, як соціалізм і процес будівництва комунізму. Зберігаючи істотні риси революційного процесу як процесу творення нових суспільних порядків, соціалізм і будівництво комунізму, проте, уже не містять у своїй внутрішній сутності соціальних антагонізмів. Антагонізм і суперечності, підкреслював В. І. Ленін, не одне й те саме. Перше зникає, друге залишається за соціалізмом.

Суб'єктом творчої діяльності тут виступають революційні сили трудящих, які на чолі з робітничим класом уперше здійснюють державну владу. Всемірний розвиток їхньої активності через соціалістичні форми демократії В. І. Ленін розглядав як визначальний фактор суспільного прогресу.

Застосовуючи розвинену В. І. Ленінінм марксистську матеріалістичну діалектику до пізнання і управління безпосередньою практикою будівництва зрілого соціалістичного суспільства і комунізму, наша партія збагатила теорію матеріалістичної діалектики розкриттям змісту і форми вияву властивих соціалізму неантагоністичних суперечностей і таких його рушійних сил, як морально-політична і ідейна єдність усього суспільства, дружба народів, інтернаціоналізм і радянський патріотизм, соціалістичне змагання, критика і самокритика та ін.

Саме ленінська методологія наукового пізнання і перетворення соціальної дійсності лягла в основу створення концепції зрілого соціалізму і закономірностей його переростання в комунізм, обґрунтування повної і остаточної перемоги соціалізму в умовах утворення двох світових систем, можливості відвернення світових воєн ще в умовах існування світової системи капіталізму на основі реалізації ленінського принципу мирного співіснування і розрядки міжнародної напруженості, можливості некапіталістичного шляху розвитку країн, які звільнюються від колоніального гніту та ін.

В основоположних настановах Програми партії, у рішеннях XXIII, XXIV і XXV з'їздів КПРС, у постановах її Центрального Комітету,

у працях товариша Л. І. Брежнева, інших керівників партії сформульовані і розвинуті теоретичні і практичні принципи стратегії і тактики реалізації ідей наукового комунізму в умовах сучасної науково-технічної революції, класового протиборства двох світових систем, виникнення глобальних проблем збереження і розвитку людської цивілізації на сучасному етапі.

Застосування марксистсько-ленінської діалектики до узагальнення безпосередньої практики комуністичного будівництва і світового революційного процесу, до розробки стратегії і тактики управління цими процесами є водночас важливим етапом у розвитку самої марксистсько-ленінської діалектики.

Цей розвиток виявляється, зокрема, у розкритті особливостей діалектики продуктивних сил і виробничих відносин, базису і надбудови, суспільної свідомості і суспільного буття в умовах зрілого соціалізму і будівництва комунізму. Зазначені особливості полягають, зокрема, у дедалі більшому зростанні ролі і значення суб'єктивного фактора — цілеспрямованої діяльності партії і всіх трудящих на чолі з робітничим класом, у виявленні і подоланні неантагоністичних суперечностей, які тут виникають. Так, створення економічного базису зрілого соціалізму потребувало істотних змін і в політичній надбудові суспільства. Для цього треба було виявити реальні суперечності між новим і старим у базисі і надбудові, ліквідувати старе і закріпити, розвинути нове. Партією і відповідними державними органами здійснена величезна робота для правового закріплення зрушень, які сталися, і вироблення проекту нової Конституції. Прийняття її відкрило новий простір для активізації творчої діяльності мас.

Процес будівництва комунізму передбачає також постійну і напружену діяльність партії для подолання суперечностей між свідомістю і буттям, матеріальним і духовним життям суспільства. Як відомо, свідомість має тенденцію відставати від розвитку буття. В умовах будівництва комунізму ця тенденція долається посиленням ідейно-виховної роботи, вдосконаленням соціалістичного способу життя, формуванням комуністичного світогляду трудящих. «Чим далі ми йдемо по шляху комуністичного будівництва, чим сильнішою стає наша економіка і забезпеченішим життя людей,— зазначив товариш Л. І. Брежнев на урочистих зборах трудящих Москви 31 березня 1980 р.,— тим більшого значення набувають завдання суспільно-політичного, культурного, морального, естетичного виховання людей. Розриву в матеріальному і духовному розвитку допускати не можна, це загрожувало б багатьма бідами»^а.

Нічим не замінною теоретичною зброєю є марксистська діалектика і для пізнання закономірностей світового революційного процесу.

Всі складні колізії сучасної епохи, велетенський клубок її життєвих суперечностей може бути зрозумілий і практично розв'язаний в інтересах людства тільки на основі ленінської діалектичної методології наукового пізнання і революційного перетворення світу. Практика засвідчує, що відхід від ленінської методології, ревізія її завжди, і особливо в сучасних умовах, є безпосереднім виявом зради не тільки інтересів прогресу своєї країни, а й всього людства. Яскравим прикладом цього може слугувати теорія і практика маоїзму і загальном сучасного «лівого» і правого опортунізму.

Природно, що як у плані збагачення ленінської методології, так і в плані боротьби проти опортуністичного, ревізіоністського спотворен-

^а Радянська Україна, 1980, 1 квіт.

ня її першорядне значення має організація дальшої розробки проблем матеріалістичної діалектики в різних її аспектах — як теорії розвитку, логіки і теорії пізнання.

Це є головним, центральним завданням, яке нині партія ставить перед радянськими філософами. Виконуючи його, філософські колективи країни створили низку серйозних праць, присвячених дослідженню різних проблем теорії матеріалістичної діалектики, її законів і категорій. У результаті нагромаджений значний матеріал, що дозволяє практично розв'язати завдання синтезу його у великих узагальнюючих працях. Як відзначається в редакційній статті журналу «Комуніст» «Про стан і напрями філософських досліджень», «після XXV з'їзду КПРС в Інституті філософії АН СРСР, в Інституті філософії Академії наук Української РСР і Інституті філософії і права Академії наук Казахської РСР, на філософських факультетах Московського, Ленінградського, Ростовського університетів утворені авторські колективи, що мають на меті створити фундаментальні праці з теорії матеріалістичної діалектики»⁹. Це стало можливим завдяки тому, що в нашій країні виник цілий ряд наукових центрів на чолі з Інститутом філософії АН СРСР, між якими намітився певний поділ праці у розробці різних аспектів матеріалістичної діалектики. Нині Інститут філософії АН СРСР, як головний філософський інститут країни, реалізує програму створення багатотомної праці з діалектики як загальної теорії розвитку. До участі в цій програмі залучені вчені з інших наукових центрів.

Що ж до Інституту філософії АН Української РСР, то здійснені в ньому дослідження діалектики об'єктивних процесів, зокрема сучасної науково-технічної революції, формування нової людини, розвитку соціалістичного способу життя, стали науковим базисом для розробки теорії матеріалістичної діалектики не тільки як методології пізнання, але й як форми світобачення, світогляду. Виявлення світоглядної сутності і світоглядних функцій матеріалістичної діалектики і в зв'язку з цим сутності, категоріальної структури і соціальних функцій наукового світогляду взагалі є одним з провідних напрямів досліджень у нашому інституті.

Для виявлення сутності світогляду, його місця і ролі в життєдіяльності суспільства і особи потрібне вивчення всієї історії духовної культури людства. Світогляд — це таке утворення духовної культури, яке органічно властиве людській свідомості і формується вже в процесі антропогенезу. Воно становить не просто сукупність узагальнених поглядів на світ, а є формою суспільної самосвідомості людини і водночас способом духовного світоперетворення.

Світогляд як такий становить дуже складний комплекс явищ духовного життя людини. Роль філософії у цьому комплексі полягає в тому, що вона і тільки вона формує наукові світоглядні знання як про світ, так і про саму людину, вона покликана давати наукові відповіді на світоглядні питання, які ставить перед людьми їх суспільне життя, озброювати їх правильним світобаченням. Тому дослідження світоглядних функцій законів і принципів марксистсько-ленінської філософії, і передусім марксистської матеріалістичної діалектики — завдання першорядної ваги.

Природно, що реалізація цього завдання, так само як і всіх інших завдань у галузі розробки теорії матеріалістичної діалектики, перед-

⁹ Коммунист, 1979, № 15. с. 71.

бачає глибоке оволодіння і максимальне використання діалектичного арсеналу ідей В. І. Леніна.

Відзначаючи 110-ту річницю від дня народження В. І. Леніна, ми віддаємо найвищу данину поваги геніальному основоположникові лєнінізму саме тим, що знову і знову звертаємося до вивчення його геніальних ідей. Як відзначав товариш М. А. Суслов у своїй статті «Історична правота ідей і справи Леніна», «віддаючи сьогодні належне генію Леніна, ми, разом з тим, зобов'язані вчитися в нього справи творчого ставлення до революційної теорії, всемірно розвивати її, підвищувати її дієвість»¹⁰.

* * *

Исторической заслугой В. И. Ленина является всестороннее творческое развитие диалектико-материалистического метода, которое осуществлялось в процессе теоретического осмысления актуальных проблем общественной практики и научного познания.

У В. И. Ленина идея объективного закономерного развития общественно-исторических процессов с самого начала органически соединена с принципом деятельности, который позволял со всей конкретностью ставить вопрос о детерминации тех или иных процессов. С точки зрения этого принципа, в определенных условиях можно говорить о примате теории над практикой, политики над экономикой, формы над содержанием.

Основной предмет теоретических интересов В. И. Ленина—применение диалектики для решения кардинальных проблем теории пролетарской революции, для изучения закономерностей эпохи империализма и пролетарских революций, для разработки форм и методов коренного социалистического переустройства всей экономической, политической и духовной жизни общества. Объект познания в этой сфере применения диалектики несравненно более сложен, чем в естествознании. В свете ленинского философского наследия этот объект характеризуется тем, что он 1) является процессом социального творчества, разрушающим старое и созидющим новое, 2) это созидательное новое вначале существует как общественно-историческая возможность, возникающая в ходе общественного развития и соответствующая интересам определенных социальных, классовых сил, и 3) такая возможность реализуется через разрешение острых социальных противоречий и антагонизмов и поэтому требует мобилизации всех сил субъекта революционного процесса для реализации этой возможности. Отсюда следует, что в познании закономерностей революционной практики исключительно важное значение имеет выявление реальных возможностей, превращение их в необходимость.

В. И. Ленин впервые и во всей полноте превратил материалистическую диалектику в метод познания и управления процессами непосредственной революционной борьбы. Это было обусловлено особенностями общественного развития, теми социальными условиями, в которых формировался ленинизм.

В. И. Ленину принадлежит заслуга раскрытия особенностей диалектики такого принципиально нового социального объекта, как социализм и процесс строительства коммунизма, всесторонней разработки вопроса о субъекте этого процесса и его движущих силах, о роли субъективного фактора в осуществлении социалистических и коммунистических преобразований.

Всестороннее развитие этих ленинских принципов применительно к задачам осмысления современного этапа коммунистического строительства и мирового революционного процесса осуществляется в трудах товарища Л. И. Брежнева, в теоретических документах КПСС и международного коммунистического движения.

¹⁰ Коммунист, 1980, № 4, с. 19.

СВІДОМА ОРГАНІЗАЦІЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Розвинуте соціалістичне суспільство — це *високоорганізоване* суспільство. У процесі комуністичного будівництва підвищується рівень організації всього суспільного життя, всіх його сфер, удосконалюються економічна, соціальна, політична і духовна організації суспільства, зростає організованість робітничого класу, всіх трудящих. Соціалістична організація суспільства поступово переростає в комуністичну.

«Комунізм,— зазначається у Програмі КПРС,— являє собою найвищу форму організації суспільного життя. Всі виробничі осередки, всі самоврядні асоціації будуть гармонійно об'єднані в загальному планомірно організованому господарстві, в єдиному ритмі суспільної праці»¹.

Соціалістична організація суспільства — *свідома*, планомірна організація, тобто заснована на науковому знанні суспільних законів, передбаченні і плануванні суспільного розвитку, на свідомому ставленні широких верств населення до суспільних інтересів, розумінні трудящими їхнього громадянського обов'язку. Свідомими за способом свого здійснення є всі основні форми життєдіяльності соціалістичного суспільства — його економічна, соціальна, політична і духовна структура. Скажімо, політична організація як форма і спосіб існування політичної системи нашого суспільства у розглядуваному відношенні є свідомою, планомірною організацією.

Для з'ясування змісту того чи іншого поняття історичного матеріалізму необхідно простежити його внутрішній зв'язок з категорією суспільного закону та іншими поняттями соціального детермінізму. Одну з ліній такого зв'язку можна бачити в тому факті, що соціалістична організація суспільного життя ґрунтується на свідомому використанні об'єктивних *законів* і розв'язанні суспільних *суперечностей* та *проблем*, на свідомій реалізації *потреб* і *інтересів* суспільства.

Соціалістична організація суспільного життя функціонує і вдосконалюється на міцному науковому фундаменті, на основі марксистсько-ленінської теорії. Марксизм-ленінізм досліджує найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства й мислення, закономірності економічного, соціального, політичного і духовного життя суспільства, закономірності революційного переходу людства від капіталізму до комунізму. На його основі Комуністична партія — керівна і спрямовуюча сила соціалістичного суспільства — передбачає майбутнє, формує плани розвитку країни, організує маси на їх успішне виконання. «Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму»².

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу.—К.: Політвидав України, 1961, с. 56.

² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.—К.: Політвидав України, 1977, с. 7.

Проблема свідомої організації суспільного життя нині досліджується все активніше. Вже нагромаджено солідний матеріал, який стосується вивчення тієї чи іншої сфери життя соціалістичного суспільства або ролі того чи іншого суб'єкта в цьому житті. Інтенсивно розробляються і питання управління соціалістичним суспільством. Усе це може послужити базою для дальшого філософсько-соціологічного узагальнення, допоможе виявити основні *форми організації і розвитку* зрілого соціалістичного суспільства. А знання таких форм, притаманних всім (а не якійсь одній) сферам суспільного життя, є однією з головних умов дослідження складного механізму дії законів функціонування і розвитку соціалістичного суспільства.

Одним із аспектів дослідження форм суспільного життя є визначення *організації* цього життя. Причому питання ускладнюється тим, що в суспільствознавстві термін «організація» багатозначний. В. Г. Афанасьєв пише: «Термін «організація» вживається в основному в трьох значеннях.

По-перше, під організацією розуміється якийсь об'єкт, система, що має складну внутрішню структуру (виробнича організація — підприємство, науково-дослідна організація, творча організація — і т. д.).

По-друге, як стан упорядкованості, порядку тієї чи іншої сукупності предметів і явищ, як внутрішня форма, структура системи.

По-третє, як діяльність органу, людини для створення стану упорядкованості, цілісної системи, як організаційна робота»³.

В даній статті йдеться головним чином про друге із цих значень терміна «організація», причому мовиться про такий стан упорядкованості суспільства як системи, який створюється, підтримується і удосконалюється *свідомо* (на протигагу стихійності), коротше кажучи, — про свідому організацію суспільного життя. На наш погляд, свідомою організацією суспільного життя — це найвища історична форма функціонування і розвитку суспільства, характерною ознакою якої є управляючий вплив соціальних інститутів на суспільні структури і процеси на основі: 1) наукового знання, 2) загального для всього суспільства плану, 3) соціальної самодіяльності народних мас.

Свідомою організацією суспільного життя є основою свідомого розвитку суспільства. Можна було б назвати чимало ознак свідомого характеру суспільного розвитку. Вирішальною серед них є *збіг досягнутих результатів діяльності суспільства і поставлених ним цілей*. Якщо поставлені цілі і досягнуті результати в основному збігаються, то правомірно говорити, що суспільство розвивається загалом свідомо. Якщо такого збігу немає, то суспільство як система розвивається стихійно.

Відповідність результатів цілям, на наш погляд, можна вважати також *критерієм ефективності* людської діяльності. Тому, наприклад, в основу критерію ефективності суспільного виробництва чи суспільного управління треба класти саме таку відповідність. Тут, мабуть, потрібні також додаткові, похідні критерії, щоб виявити відмінність ефективності виробництва від ефективності *управління* виробництвом. У літературі ж критерії цих двох типів ефективності нерідко ототожнюються. Насправді тут не тотожність, а відмінність цілі (виробництво) від засобу (управління виробництвом). Але в обох випадках збіг результатів і цілей є, на нашу думку, основою наукового встановлення критерію ефективності цих видів людської діяльності.

³ Афанасьєв В. Г. Человек в управлении обществом.— М.: Политиздат, 1977. с. 101—102.

Свідома організація життєдіяльності суспільства як системи — *продукт тривалого історичного розвитку людства*, вона притаманна лише комуністичній формації.

Стихийність і свідомість як форми розвитку суспільних процесів завжди існували й існуватимуть в суспільному житті. Але вся справа в тому, що в ході історичного розвитку істотно змінюється співвідношення між ними. Головною, домінуючою формою розвитку докомуністичних формацій виступає *стихийність*. Остання становить таку форму розвитку суспільства чи окремих суспільних процесів, якій властива хаотичність, дезорганізованість цього розвитку, примусовий характер дії об'єктивних законів, нездатність людей контролювати, спрямовувати хід подій, передбачати віддалені наслідки своєї повсякденної діяльності, досягати збігу її результатів з поставленими цілями. Серед різноманітних ознак стихийності головною, вирішальною є незбіг намічених цілей і реально досягнутих результатів людської діяльності.

Стихийність може бути притаманна найрізноманітнішим суспільним явищам: розвитку суспільства в цілому, окремим суспільним процесам, діяльності людей, характеру дії законів, формам реалізації потреб і інтересів, способам розв'язання суспільних суперечностей і проблем тощо.

Джерела виникнення й існування стихийності в суспільному житті, зрозуміло, багатоманітні. Однією з об'єктивних причин стихийності є здійснення великими масами індивідів численних *випадкових* актів у їхній повсякденній діяльності. Випадковість у суспільному житті є одним із джерел стихийності. Відмінність між цими факторами краще помітна, якщо їх співвіднести з об'єктивною необхідністю. Відношення «необхідність — випадковість» існує у всіх сферах матеріального світу об'єктивно, незалежно від суб'єкта, що пізнає світ. У визначенні «випадковість — форма вияву і доповнення необхідності» немає вказівки на факт людського пізнання. Відношення ж «необхідність — стихийність» фіксує відсутність чи неповноту знання конкретної необхідності, нездатність суспільства в даних, конкретних умовах повністю або частково оволодіти нею.

Зміст відношення «випадковість — стихийність» розкривається, далі, під час аналізу механізму виникнення другої з першої. Люди у своїй повсякденній діяльності здійснюють багато окремих актів, що у певному відношенні мають випадковий характер. Великі маси окремих випадкових дій сполучаються, взаємопосилають і взаємозумовлюють одна одну. Багато окремих подій, взаємодіючи між собою, формують таке суспільне явище, яке за певних, історично обмежених умов пізнання і керування суспільним розвитком, неможливо було передбачити і спрямувати його розвиток у бажаному напрямі. Одна із загальних функцій соціального управління полягає якраз у тому, щоб певним чином ліквідувати або обмежити (залежно від історичного типу суспільства) «свавілля» у плінні подій, яке може породжуватися нестримною грою випадковостей.

Одним із найглибших джерел зазначених вище взаємних зіткнень і перехрещувань соціальних актів, а значить і причиною стихийності, є *суперечності між інтересами* різних суб'єктів і особливо антагонізм між інтересами суспільних класів. В умовах зіткнення інтересів необхідність реалізації тих чи інших назрілих завдань суспільства може мати для окремих суб'єктів *примусовий* характер. Примусовий характер реалізації об'єктивних інтересів суспільства в докомуністичних формаціях є однією з причин стихийності розвитку останніх. «...Поки люди, — відзначають К. Маркс і Ф. Енгельс, — перебувають в стихійно

сформованому суспільстві, отже, поки існує розрив між приватним і загальним інтересом, отже, поки поділ діяльності відбувається не добровільно, а стихійно,— власна діяльність людини стає для неї чужою силою, яка протистоїть їй, яка пригноблює її, замість того, щоб людина панувала над нею»⁴.

Джерелом стихійності є не лише суперечності між загальними і приватними, але й між віддаленими і найближчими інтересами людей. Підпорядкування суспільного виробництва найближчим інтересам на шкоду віддаленим є однією з причин стихійності суспільного розвитку докомуністичних формацій.

Найглибшою причиною антагонізму інтересів людей є приватна власність на засоби виробництва. Якщо будь-яка приватна власність призводить до розколу суспільства, до стихійності виробництва, то приватно-капіталістична власність — через зіткнення інтересів та механізм конкуренції — породжує найвищу форму стихійності виробництва — його анархію, що виявляється в економічних кризах, періодичних спадах виробництва, недовантаженні потужностей, у хронічному безробітті, інфляції тощо. «Вся сіль буржуазного суспільства саме в тому,— писав К. Маркс,— що в ньому а ргіогі не існує ніякого свідомого суспільного регулювання виробництва»⁵.

Стихія захльостує і соціально-політичне та духовне життя капіталістичного суспільства, яке розколює на ворожі класи і соціальні групи. Тут наявні і зіткнення, і збіг інтересів, цілей — корінних і другорядних, тривалих і короткочасних, найрізноманітніших суспільних сил. У різних формах та з різним розмахом відбуваються і боротьба і консолідація цих сил. Виникнення суперечностей, а також частковий, тимчасовий характер їх розв'язання теж вносять стихійність у суспільний розвиток. І лише з ліквідацією приватної власності та соціальних антагонізмів створюються фундаментальні передумови для свідомої організації життя всього суспільства. Ф. Енгельс писав: «Раз суспільство візьме у володіння засоби виробництва, то буде усунуто товарне виробництво, а разом з тим і панування продукту над виробниками. Анархія всередині суспільного виробництва замінюється планомірною, свідомою організацією... Умови життя, які оточують людей і до цього часу над ними панували, тепер підпадають під владу і контроль людей, які вперше стають повелителями природи, тому що вони стають господарями свого власного об'єднання в суспільство... Об'єктивні, чужі сили, що панували до цього часу над історією, переходять під контроль самих людей. І тільки з цього моменту люди почнуть цілком свідомо самі творити свою історію, тільки тоді суспільні причини, які приводять вони в рух, матимуть в значній і дедалі більшій мірі і ті наслідки, яких вони бажають. Це є стрибок людства з царства необхідності в царство свободи»⁶. Свідомо, планомірна організація охоплює не лише виробництво матеріальних благ, а й усі інші сфери життєдіяльності соціалістичного суспільства.

У Програмі КПРС відзначається, що в умовах соціалізму і будівництва комуністичного суспільства «стихійний економічний розвиток поступився місцем свідомій організації виробництва і всього суспільного життя»⁷.

Свідомо організації життєдіяльності соціалізму функціонує і вдосконалюється на основі всієї потужної і динамічної системи його сус-

⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 30.

⁵ Маркс К., Маркс—Людвігу Кугельману.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 32, с. 438.

⁶ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 278.

⁷ Програма КПРС, с. 103.

пільних відносин — економічних, соціальних, політичних, ідеологічних, організаційних та ін. Соціалістична власність на засоби виробництва, союз робітничого класу, селянства й інтелігенції, братерське співробітництво всіх націй і народностей, здійснення народом державної влади, висока організованість, ідейність і свідомість трудящих, політичне керівництво марксистсько-ленінської партії розвитком суспільства є основою такого функціонування й удосконалення.

Свідома організація суспільного життя є однією з головних умов *планомірного* розвитку соціалістичного (комуністичного) суспільства. Одна з особливостей *планомірності* полягає в тому, що вона становить форму і спосіб функціонування і розвитку цього суспільства. *Планомірність* охоплює всі сфери суспільного життя комуністичної формації. Якщо поняття «свідомість суспільного розвитку» фіксує форму і спосіб розвитку, які розглядаються з боку *знання* суспільних законів і умов їх дії, то «*планомірність* суспільного розвитку» — форму і спосіб дії цих законів та *використання* умов цієї дії, форму і спосіб організації *застосування* цих законів у практичній діяльності.

Планомірний розвиток — складний і багатостадійний процес. Якщо взяти за основу поділу його на окремі фази зв'язок «пізнання — практика», то він виглядатиме приблизно так: 1) наукове пізнання суспільних законів, 2) засноване на цьому пізнанні передбачення, 3) засноване на передбаченні планування, 4) ідеологічне забезпечення планів, виховна робота, переконання мас у необхідності виконання планів, 5) застосування економічних важелів реалізації планів, стимулювання цієї реалізації, 6) матеріально-технічне забезпечення планів, 7) правове забезпечення планів, оскільки вони мають директивний характер, силу юридичного закону, 8) підготовка організаційних умов реалізації планів, добір і розстановка кадрів, здатних організувати виконання планів, контроль за таким виконанням, налагодження коригування планів, раціональної організації праці, 9) трудова діяльність мас, яка є вирішальною ланкою здійснення планів. Зрозуміло, що кожна з ланок процесу формування і реалізації планів дезагрегується, тобто ділиться на «субланки» («підланки»). І ефективність кожної ланки значною мірою теж забезпечується організацією функціонування цієї ланки, тобто для забезпечення *планомірності* складного суспільного процесу життєво необхідні, наприклад, організація формування і здійснення планів, організація стимулювання, організація виховної роботи та ін. Скрізь — організація.

Головним компонентом, організуючою основою *планомірності* є *цілеспрямованість*. У найбільш загальному своєму вигляді *цілеспрямованість* розвитку системи — це відповідність процесу здійснення функцій цієї системи її цілям. Що ж стосується поняття *цілеспрямованості* суспільного розвитку в його вузькому, строгому значенні, то воно застосовне лише до аналізу суспільства, де класи, соціальні групи, нації, народності, колективи, особи мають спільну загальну мету, засновану на спільності інтересів. В суспільстві, що роздирається класовими антагонізмами, не може бути єдиної спільної цілі. Свого часу правлячі кола США здійснили спроби визначити загальну, національну мету. Але безрезультатно. «Де немає спільності інтересів, — писав Ф. Енгельс, — там не може бути єдності мети, не кажучи вже про єдність дій»⁸.

⁸ Енгельс Ф. Революція і контрреволюція в Німеччині. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 8, с. 13.

В умовах комуністичного будівництва єдність корінних інтересів класів і соціальних верств зумовлює як зміст суспільних цілей і завдань, так і характер та способи їх реалізації, надає їм дійової, регулятивної сили, виступає істотною передпоилкою зростання організованості і соціальної активності мас — носіїв і виконавців цих цілей і завдань.

Планомірна організація соціалістичного суспільства включає в себе свідомо налагоджуваний взаємний зв'язок його цілей, завдань. Цілі і завдання високорозвинутого суспільства дуже різноманітні, вони розрізняються за сферами суспільного життя, типами зв'язків між ними, ступенями їх складності, рівнем усвідомлення, способами формування і реалізації та ін. Всі цілі і завдання соціалістичного суспільства взаємозв'язані, взаємоузгоджені, скоординовані і підпорядковані його найвищій меті — побудові комунізму.

«Найвища мета Радянської держави — зазначається в преамбулі Конституції СРСР, — побудова безкласового комуністичного суспільства, в якому дістане розвиток суспільне комуністичне самоврядування. Головні завдання соціалістичної загальнонародної держави: створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин і їх перетворення в комуністичні, виховання людщини комуністичного суспільства, підвищення матеріального і культурного рівня життя трудящих, гарантування безпеки країни, сприяння зміцненню миру і розвитку міжнародного співробітництва»⁹. У процесі планомірного будівництва і розвитку комунізму виникає багато різноманітних перспективних і поточних, основних і похідних завдань суспільства, людських спільностей і осіб. Але всі вони підпорядковані меті «забезпечення *повного* добробуту і вільного *всєбічного* розвитку *всіх* членів суспільства»¹⁰. Це означає, що вся розгалужена система завдань комуністичного суспільства «настроена» на здійснення «самоцілі комунізму», на задоволення всіх розумних потреб людини і передусім потреби в її «тотальному», всєбічному, універсальному, гармонійному і вільному розвитку. Тут виявляється одна особливість головних форм детермінації суспільних процесів. Суспільні потреби, інтереси, проблеми, цілі, завдання, принципи відрізняються за своєю структурою, регулятивними функціями. Але в умовах комуністичного суспільства «кінцевий» об'єкт їх вимог один — всєбічний розвиток особи, тобто основною потребою, головною метою, вищим принципом суспільства є саме такий розвиток. Грандіозне завдання соціалістичного суспільства — дедалі повніше задоволення зростаючих матеріальних і культурних потреб народу — за комунізму дістане дальшого поглиблення і розвитку і водночас становитиме умову здійснення завдання більш високого рівня — універсального й гармонійного розвитку здібностей особи.

Комуністична цілеспрямованість розвитку суспільства детермінує формування таких компонентів і форм планомірної організації, як свідомо налагоджувані системність, комплексність, узгодженість, пропорційність, гармонійність суспільних процесів. На наш погляд, гармонійність суспільного розвитку є вищою формою вияву свідомої організації суспільного життя.

Гармонійність становить також найвищу форму розвитку системності, комплексності, узгодженості суспільних процесів, або суспіль-

⁹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 5.

¹⁰ Ленін В. І. Зауваження на другий проект програми Плеханова. — Повне збір. творів, т. 6, с. 218.

них дій людей. У процесі комуністичного будівництва формується і розвивається гармонійність багатьох суспільних зв'язків і відношень, наприклад таких, як взаємовідношення інтересів класів, націй і народностей. Гармонійними є деякі види суперечностей суспільного життя розвинутого соціалізму. У гармонійно розвинутому суспільстві житиме гармонійно розвинена особа. Не випадково, мабуть, деякі мислителі називали майбутнє суспільство «царством гармонії», «гармонізованим суспільством».

Комуністична цілеспрямованість є основною і невід'ємною частиною свідомої організації життєдіяльності соціалістичного суспільства, зумовлює зміст і процес налагодження розгалуженої системи соціалістичних *організаційних відносин*. В. І. Ленін у 1918 році наголошував, що головним завданням диктатури пролетаріату є «позитивна або творча робота налагодження надзвичайно складної і тонкої сітки нових організаційних відносин, які охоплюють планомірне виробництво і розподіл продуктів, необхідних для існування десятків мільйонів людей»¹¹. Таку сітку організаційних відносин, які охоплюють всі сфери життя радянського суспільства, трудящі створювали і налагоджували в процесі будівництва соціалізму. В. І. Ленін відзначав складність, трудність і довготривалість розв'язання цього найголовнішого, корінного і злободенного завдання. «Шлях організації,— підкреслював В. І. Ленін,— шлях довгий, і завдання соціалістичного будівництва вимагають наполегливої тривалої роботи й відповідних знань...»¹².

Вказуючи на конкретні шляхи налагодження планомірності суспільного розвитку, створення мережі всеосяжних організаційних відносин, В. І. Ленін підкреслював значення «самодисципліни трудящих» для будівництва нового життя, наголошував, що «потрібен хрестовий похід робітників проти дезорганізації»¹³, яка мала тоді місце в окремих сферах господарського життя розореної країни.

Організаційні відносини охоплюють всі сфери суспільного життя та соціальні інститути, є складовою частиною, «ядром» управлінської відносин. Ними пройняті всі функції і рівні суспільного керівництва, всі етапи і фази складного багатостадійного управлінського процесу. Нарешті, і це головне, організаційні відносини — відносини між людьми.

Організаційні відносини зумовлені іншими типами суспільних відносин і насамперед *виробничими* відносинами. Останні становлять найглибшу, визначальну основу формування, функціонування і розвитку організаційних відносин.

Якщо економічні, соціальні, політичні, ідеологічні відносини розрізняються за сферами суспільного життя, то організаційні відносини — за *формою* здійснення, *способом* функціонування всієї системи суспільних відносин. Саме ця особливість організаційних відносин надає їм здатності здійснювати зворотний, причому активний вплив на інші типи суспільних відносин. Без організаційних відносин інші суспільні відносини практично не можуть реалізуватися, виявити себе.

Організаційні відносини, так би мовити, упорядковують всю систему суспільних відносин, слугують управлінським засобом збереження її цілісності, інтегративних якостей, забезпечення її нормального

¹¹ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Повне збір. творів, т. 36, с. 161.

¹² Ленін В. І. Засідання ВЦВК 29 квітня 1918 р. Доповідь про чергові завдання Радянської влади.— Там же, с. 246.

¹³ Ленін В. І. Промова на II Всеросійському з'їзді комісарів праці.— Там же, с. 348.

функціонування, розвитку й удосконалення. Вони необхідні для забезпечення суспільною системою рухомої рівноваги, відносної стійкості її структур, їх розвитку. «Урегульованість і порядок,— писав К. Маркс,— є саме формою суспільного зміцнення даного способу виробництва і тому його відносної емансипації від просто випадку і просто сваволі»¹⁴. Організаційні відносини виступають і в цьому аспекті суб'єктивним знаряддям налагодження і підтримання відзначених К. Марксом урегульованості і порядку, усунення неузгодженостей між окремими процесами чи діями людей, що виникають внаслідок суперечностей суспільного життя. Вони потрібні для того, щоб встановити відповідно до вимог суспільної системи і конкретно-історичних умов її розвитку певну узгодженість між її складовими частинами, між її цілями, засобами і функціями.

Правомірно, мабуть, виділити із сітки організаційних відносин два їх структурні типи — координаційні і субординаційні відносини. Останні виражають взаємовідносини між рівнями соціального управління. Одна із специфічних функцій вищого рівня полягає у тому, що він відповідно до своєї програми у певних межах налагоджує, організовує, коригує програму нижчого рівня.

Організаційні відносини є основою, так би мовити, каркасом організаційної діяльності керівних сил суспільства, трудящих, які беруть участь у соціалістичному управлінні. В. І. Ленін вчить, що для успішного керівництва суспільством, крім уміння переконати, необхідне уміння практично організувати справу. «...«Суть» усієї радянської політики,— писав він,— зводиться до організації, до обліку і контролю, до повільного, обережного, ділового підходу до практичного завдання, до перевірки фактичної роботи, до вивчення нашого практичного досвіду»¹⁵.

Комуністична партія є організуючим ядром політичної системи радянського суспільства, його керівною і спрямовуючою силою. Свою політику вона здійснює через струнку систему державних і громадських організацій, які зв'язують її з масами. Відповідно до конкретних умов комуністичного будівництва партія знаходить і створює нові організаційні форми керівництва суспільством, поліпшує організаційну структуру управління для того, щоб ефективніше використати кадри, краще спрямувати їх роботу, привести в дію нові резерви, успішніше здійснювати накреслені плани.

Вдосконалення організаційних форм керівництва, вчить партія, повинне здійснюватися мірою потреби, на основі наукового вивчення практичного досвіду. Разом з тим партія нетерпима до зміни організаційних форм як самоцілі, до непродуманих, необгрунтованих реорганізацій, перебудов, перестановок кадрів.

Є, як нам здається, певна закономірність, що виражає життєві суперечливі тенденції у зміні організаційних форм керівництва суспільством. Спробуємо сформулювати її. Загальна тенденція розвитку, зміни організаційних форм протистоїть прагненню до їх відносної стабільності, сталості. Перебільшення цієї загальної тенденції призводить до втрати чіткості, систематичності, узгодженості і порядку в роботі. Перебільшення стабільності і собі призводить до застою, перетворення організаційних форм у перешкоду на шляху виконання намірених завдань. Забезпечити розумне, оптимальне поед-

¹⁴ Маркс К. Капітал. Том третій.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II, с. 328.

¹⁵ Ленін В. І. Передмова до брошури «Старі статті на близькі до нових тем». — Повне збір. творів, т. 45, с. 159—160.

нання динамізму і відносної стабільності у розвитку форм організації — одне із завдань наукового керівництва суспільством. Таке поєднання є засобом організаційного забезпечення виконання планів господарського, соціального і культурного розвитку країни. Чим вищий рівень організаційного керівництва, тим ефективніше діє суспільна система.

Однією з форм вияву організаційних відносин є відносини дисципліни, які складаються між людьми даного класу, соціальної групи, колективу та між самими організаціями. Зміцнення свідомої дисципліни, соціалістичного порядку на всіх ділянках нашого будівництва, забезпечення чіткості і ритмічності у роботі є умовами вдосконалення всієї системи організаційних відносин. Таке вдосконалення передбачає також розвиток соціальної активності, творчої ініціативи трудящих мас, дедалі ширше залучення їх до управління державними і суспільними справами, всебічне вдосконалення соціалістичної демократії.

Від характеру, типу, форм виникнення і розв'язання суперечностей, притаманних історично певному суспільству, залежать і відповідні риси процесу порушення і відновлення, підтримання і зміцнення організованості в суспільному житті. В ході розвитку зрілого соціалізму процес підвищення рівня організованості суспільних структур чи суб'єктів домінує над процесом її порушення, що є одним з головних факторів прогресу нашого суспільства.

На фоні домінуючої і зростаючої організованості в розвитку зрілого соціалістичного суспільства тут також виникають окремі дезорганізуючі процеси, що виражаються, наприклад, у різних невідповідностях в розвитку тих чи тих суспільних явищ і процесів.

Соціалістичні виробничі відносини як історичний тип суспільних відносин відповідають характеру і рівневі сучасних продуктивних сил, дають простір для їх всебічного, прискороженого розвитку. Разом з тим виробничі відносини становлять складну систему елементів з різними рівнями розвитку. Тому на загальній основі цілісної відповідності можуть виникати часткові невідповідності між продуктивними силами і певними, застарілими елементами чи групами елементів виробничих відносин. Ця невідповідність між сторонами єдиного суспільного виробництва являє собою неантагоністичну суперечність, розв'язання якої здійснюється з допомогою різних заходів, в тому числі удосконалення організації управління народним господарством, системі стимулювання тощо.

Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979 р.) поряд з іншими намітила заходи, спрямовані на забезпечення планомірного розвитку народного господарства, удосконалення системи організаційних відносин в економіці, організації стимулювання праці, підвищення чіткості і дисципліни в роботі.

Дезорганізація окремих суспільних процесів, стихійність їх розвитку зумовлені також невиконанням вимог об'єктивних законів. Причинами такого невиконання можуть бути нерозуміння або неглибоке розуміння конкретного механізму використання цих законів, дефіцит повноцінної інформації, помилки і прорахунки в прийнятті управлінських рішень, відсутність необхідних матеріальних засобів і людських ресурсів, неритмічність праці, порушення договірної, виконавчої дисципліни тощо. Виникнення диспропорцій в окремих галузях господарства, зниження дієвості розроблених заходів і починань, труднощі у роботі можуть свідчити про наявність суперечнос-

тей між вимогами об'єктивних законів і конкретним задоволенням цих вимог. Одне із завдань управління у тому й полягає, щоб подолати такі суперечності і піднести рівень організованості, злагодженості дій людей на тих чи інших ділянках будівництва нового життя.

Процес налагодження і підтримання організованості соціальної системи суперечливий. Тенденції до стабілізації системи, забезпечення її динамічної рівноваги з середовищем протистоїть тенденція до безперервної зміни її внутрішніх і зовнішніх станів, до дезорганізації її під впливом зовнішнього середовища. В. Г. Афанасьєв пише: «На всяку систему, що самоуправляється, діють дві протилежні тенденції: тенденція до організації, яка забезпечується діяльністю суб'єкта управління, і тенденція до дезорганізації, обумовлена насамперед зовнішніми факторами,— припливом в систему нових речових і людських елементів, постановкою перед системою нових завдань, різного роду випадковими впливами — наприклад, несприятливим впливом природних сил тощо. Ясна річ, що приплив нових елементів у систему порушує організацію, взаємозв'язки її компонентів, що склалися,— скажімо, взаємодію людей, людей і техніки, зовнішніх комунікацій. Постановка нового завдання також викликає певну дезорганізацію, оскільки вона пов'язана з певною зміною існуючого порядку, з новим упорядкуванням, або, коротше кажучи, з реорганізацією»¹⁶. Суперечність між зазначеними тенденціями розв'язується тим, що суспільство, яке розвивається по висхідній лінії, удосконалює свої структури і функції і у певних межах перетворює їх в якісно нові, керує формуванням нових процесів, забезпечує необхідне і можливе за даних конкретних обставин поєднання старих і нових елементів системи, узгоджує до певного моменту їх функції з тим, щоб після максимального використання соціальних можливостей старого в інтересах нового в кінцевому підсумку ліквідувати старе.

Соціалістичні організаційні відносини виступають як одна з важливих суспільних форм, в рамках якої здійснюється *свідоме регулювання процесу оновлення* різних сторін життєдіяльності суспільства, створення умов для виникнення і зміцнення прогресивних тенденцій суспільного розвитку.

Планомірне оновлення різних елементів суспільної організації в цілому є вельми складне і важке завдання. Але в одному відношенні воно порівняно нескладне. Пояснимо цю думку. У стадії становлення нові процеси ще неміцні, вони занадто пластичні, не мають необхідної пружності щодо впливів зовнішнього середовища, більш піддатливі цим впливам, ніж у фазі зрілості. І в цьому відношенні процес організації формування нового є порівняно неважким завданням. Але зовнішні впливи можуть бути як організуючими, так і дезорганізуючими. В певних історичних умовах на нове впливають віджили або інертні соціальні сили суспільства, що прагнуть пристосувати нове до вимог своїх егоїстичних інтересів. Нові суспільні процеси на етапі їх становлення більш, ніж на стадії зрілості, піддаються дезорганізуючим впливам старої системи. Так, історія свідчить, що стара ідеологія, яка має великий соціальний досвід, володіє потужними засобами впливу на населення, може бути протягом якогось часу у певному відношенні сильніша за прогресивну ідеологію, що тільки-но зароджується.

Зріле соціалістичне суспільство, використовуючи механізм соціального управління, долає старе, формує нову, більш високу упо-

¹⁶ Афанасьєв В. Г. Научное управление обществом. М.: Политиздат, 1977, с. 229.

рядкованість своєї системи, підвищує організованість своєї життєдіяльності, всемірно стимулює розвиток прогресивних процесів, спрямовує суспільну самодіяльність трудящих мас на виконання науково розроблених планів. Здійснюваний в умовах розвинутого соціалізму загальний, ми б сказали, генеральний процес створення й розвитку нового, прогресивного в цілому має планомірний, організований характер. Але в загальних рамках свідомо спрямованого суспільного розвитку виникають також і окремі стихійні процеси, зумовлені особливо складністю процесу творення нового, раніше невідомого.

Багато конкретних творчих актів людей суспільство не може заздалегідь передбачити, а значить, і запланувати. А непередбачене і не заплановане вже містить елементи стихійності. Неможливо жорстко запланувати наукове, технічне чи художнє відкриття з їх конкретністю, неповторністю і оригінальністю. Якщо таке планування було б можливе, то не було б сенсу у відкритті. Відкриття, винахід — це пошук і знаходження нового, раніше невідомого. А знаходять часто те, чого не шукали. Якщо невідомо, що треба шукати, то і планувати це шукане неможливо. Але з посиленням масовості творчості, наприклад, технічної, і з примноженням своїх прогностичних і управлінських засобів суспільство може виявити окремі тенденції розвитку тих чи інших видів діяльності людей і планомірно впливати на них. На промислових підприємствах, наприклад, складаються «темники» для винахідників і раціоналізаторів, де визначаються ще не розв'язані виробничі завдання, які необхідно розв'язати. Отже, масова технічна творчість певною мірою спрямовується виробничими планами.

Спрямовуючи діяльність шукачів нового, необхідно також дотримувати міри насиченості творчого колективу різноманітними організаційними зв'язками і відношеннями, знайти необхідний рівень, доцільні форми і способи регуляції діяльності творців оригінального, раніше невідомого. «Заорганізованість» творчого процесу, як це не парадоксально, сприяє внесенню стихійності у планомірний в цілому розвиток трудових колективів.

З іншого боку, масова творчість потребує її свідомої, планомірної організації. Самоплив у масовому новаторстві призводить до невиправданого дублювання, до відриву діяльності творців нового від актуальних завдань суспільства. Тому пропозиції новаторів узгоджуються з планами економічного і соціального розвитку. Планомірна організація масової творчості певною мірою полегшується тим, що тут можна виявити якісь статистичні залежності, де роль індивідуальних відхилень від загальної тенденції знижується залежно від зростання маси людей, що беруть участь в русі новаторів.

Одна із функцій політичного керівництва полягає, отже, у тому, щоб спрямувати потік масової суспільної творчості в русло вимог перспективних завдань. Але народна творчість може бути настільки сильною, що вона створює не лише нові умови розв'язання старих завдань, але і умови виникнення нових завдань. Масова творчість створює такі нові форми організації суспільного життя в цілому та його окремих процесів, які передбачити у всій їх конкретності немає ніякої можливості. «...Розум десятків мільйонів творців,— говорив В. І. Ленін,— створює щось незмірно вище, ніж найбільш велике і геніальне передбачення»¹⁷.

¹⁷ Ленін В. І. Третій Всеросійський з'їзд Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. Заключне слово по доповіді Ради Народних Комісарів, 12(25) січня.— Повне збір. творів, т. 35, с. 270.

Масова творчість зміцнює соціалістичну суспільну систему, організованість даної системи, закладає основи для формування нової, вищої її організованості і упорядкованості, що робить цю систему більш ефективною, життєздатною.

Комуністична партія — партія новаторів — своєчасно помічає пагони нового, прогресивного, допомагає їх розвитку, всебічно підтримує рух новаторів, керує створенням матеріальних, моральних, психологічних і організаційних умов для підвищення соціально-політичної і трудової активності мас. Ініціатива «знизу» підтримується керівними силами суспільства. І навпаки — ініціатива «зверху» підтримується широкими верствами народу. Партія вимагає від своїх кадрів, щоб вони постійно піклувалися про майбутнє, володіли почуттям нового, компетентно, зі знанням справи аналізували сутність і значення процесів, що зароджуються в глибинах життя, показували приклад високої організованості, дисциплінованості, ініціативності в роботі. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії товариш Л. І. Брежнев говорив: «Сучасний керівник повинен органічно поєднувати в собі партійність з глибокою компетентністю, дисциплінованість з ініціативою і творчим підходом до справи»¹⁸.

Свідома організація суспільного життя — творіння мільйонних мас трудящих, керованих марксистсько-ленінською партією. Вона прийшла на зміну суспільній анархії, економічним, соціально-політичним і духовним кризам, які сповнюють життя буржуазного суспільства. Вона становить одну з головних переваг соціалізму над капіталізмом. Цілеспрямованість і висока організованість суспільного життя дозволяють раціонально і ефективно використати велетенські можливості, закладені у самій природі соціалістичного ладу. Розумність суспільного і державного ладу, висока урегульованість, упорядкованість і злагодженість всіх структур і функцій соціального організму, формування комуністичної гармонійності суспільного розвитку прискорюють поступальний рух нашої країни.

* * *

Сознательная организация общественной жизни представляет собой высшую историческую форму функционирования и развития общества, характерным признаком которой является управляющее воздействие социальных институтов на общественные структуры и процессы на основе: 1) научного знания, 2) общего для всего общества плана, 3) социальной самостоятельности народных масс.

Доминирующей формой развития докоммунистических формаций является стихийность. В коммунистической же формации во все возрастающей степени преобладает сознательная форма развития общества и его процессов. Сознательная организация жизни социалистического (коммунистического) общества составляет основу его планомерного развития.

Основными формами выражения планомерности являются сознательно налаживаемые системность, комплексность, согласованность, пропорциональность, гармоничность развития общественных процессов. Сознательная организация общественной жизни представляет собой одно из главных преимуществ социалистического строя, является весьма существенным фактором ускорения поступательного движения нашего общества.

¹⁸ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1977, с. 78.

В. І. ТАРАСЕНКО

ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІ

Серед характерних ознак соціалістичного способу життя однією з найважливіших є творче ставлення людини до праці, від якого великою мірою залежать якість роботи в усіх ланках народногосподарського механізму, розвиток продуктивних сил суспільства, вдосконалення самого способу життя.

У Програмі КПРС зазначається, що формування комуністичного ставлення до праці у всіх членів суспільства Комуністична партія ставить у центр ідейно-виховної роботи¹. «Виховувати в людині спрямованість до високих суспільних цілей, ідейну переконаність, справді творче ставлення до праці,— підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної ради СРСР товариш Л. І. Брежнев в доповіді на спільному урочистому засіданні Центрального комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 60-річчю Великого Жовтня,— це одне з найбільш першорядних завдань. Тут проходить дуже важливий фронт боротьби за комунізм, і від наших перемог на цьому фронті дедалі більше залежатиме і хід економічного будівництва, і соціально-політичний розвиток країни»². Творче ставлення до праці є умовою формування активної життєвої позиції особи, показником її громадянської зрілості. «Ініціативна, творча участь у праці, громадському житті,—відзначається в постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи»,— показник ідейної, громадянської зрілості людини»³. Водночас у ній підкреслюється настійна потреба дальшого розвитку руху за комуністичне ставлення до праці.

Комуністичне ставлення до праці формується всім соціалістичним укладом нашого життя. Воно пов'язане з перетворенням змісту і характеру праці; з розвитком соціалістичної демократії, масового соціалістичного змагання, всемірним заохоченням творчої ініціативи трудящих, неухильним піднесенням життєвого рівня народу, утвердженням норм комуністичної моралі. «У процесі побудови матеріально-технічної бази комунізму,— відзначив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України тов. В. В. Щербицький на Всесоюзній науково-практичній конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи»,— створюються необхідні умови для того, щоб праця... перетворювалась в органічну потребу кожної людини. Коротше кажучи, мова йде про формування комуністичного ставлення до праці, що є вирішальною умовою дальшого розвитку радянського способу життя і виховання нової людини»⁴.

¹ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу.— К.: Політвидав України, 1977, с. 105.

² Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства.— В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1978, т. 6, с. 567.

³ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: [Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року]. К.: Політвидав України, 1979, с. 8.

⁴ Щербицький В. В. XXV з'їзд КПРС про вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини: Доп. на Всесоюз. науково-практичній конф. «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи», 18—19 трав. 1977 р.— Комуніст України, 1977, № 6, с. 22.

Перетворення праці на першу життєву потребу є предметом постійної уваги Радянської держави, що дістало законодавче відображення у статті 14-й Конституції СРСР⁵. Це перетворення великою мірою залежить від рівня організаторської і політико-виховної роботи, спрямованої на зміцнення трудової дисципліни, усунення втрат робочого часу на виробництві, раціональне використання трудових ресурсів, формування стабільних трудових колективів. «Цю роботу,— підкреслюється у постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про дальше зміцнення трудової дисципліни і скорочення плінності кадрів у народному господарстві»,— слід розглядати як один з головних напрямів втілення в життя економічної і соціальної політики партії, підвищення ефективності виробництва, виховання комуністичного ставлення до праці»⁶.

На основі впровадження комплексної механізації і автоматизації, наукової організації праці, поліпшення її охорони розширюються реальні можливості застосування і розвитку трудящими своїх здібностей і обдаровань, що сприяє орієнтації саме на зміст праці. Виховання працелюбності, здатності вбачати в активній трудовій діяльності вищу форму громадянського обов'язку закріплює і поглиблює цю орієнтацію: потреба у праці чимдалі підноситься над іншими потребами. Внаслідок цього змінюється ставлення людини до праці: воно зумовлюється не тільки характером і змістом трудової діяльності (об'єктом), а й особливою потребою в ній (як найбільшчим, безпосереднім чинником).

Отже, формування комуністичного ставлення до праці пов'язане із сутнісними змінами як у самій трудовій діяльності і суспільних відносинах, так і у потребах людей. Тому дослідження процесу становлення потреби у праці як першої життєвої потреби, вивчення її ролі і значення для виховання комуністичного ставлення такі ж важливі, як і аналіз перетворень у самій праці, що детермінують цю потребу, а через неї — відповідне ставлення до праці.

За умов розвинутого соціалізму праця дедалі більше перетворюється на засіб розвитку сутнісних сил людини. Ступінь усвідомлення людьми трудової потреби буває різний залежно від конкретних умов праці, її характеру і змісту, а також ставлення до неї.

Потрібно відзначити, що вивчення процесу перетворення праці на першу потребу має ряд аспектів: філософський, соціологічний, економічний, соціально-психологічний, моральний та ін. Філософи і соціологи досліджують цей процес під кутом зору переростання соціалістичних суспільних відносин і форм праці у комуністичні суспільні відносини і форми праці, виховання нової, гармонійно розвиненої людини, аналізують конкретні шляхи і засоби формування комуністичного ставлення до праці, розкривають роль різних соціальних чинників у ньому, зокрема наукового управління суспільством⁷. Представники економічної науки вивчають матеріальні передумови формування першої життєвої потреби: розвиток суспільного виробництва і споживання, якісні зміни складових праці, що сприяють гармонійному поєднанню в ній

⁵ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К.: Політвидав України, 1977, с. 10.

⁶ Про дальше зміцнення трудової дисципліни і скорочення плінності кадрів у народному господарстві: [Викл. пост. ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС].— Рад. Україна, 1980, 12 січня.

⁷ Див.: Марков Н. В. Превращение труда в первую жизненную потребность.— М.: Высшая школа, 1964; Диалектика становления коммунистического труда.— К.: Наукова думка, 1978; Смирнов В. А. Проблема формирования у рабочей молодежи сознательного отношения к труду.— Социологические исследования, 1978, № 4; Сохань Л. В. Перетворення праці на першу життєву потребу.— Філософська думка, 1979, № 3, та ін.

двох соціально-ціннісних ознак — засобу до життя і засобу розвитку людини, тощо. Соціально-психологічний аспект полягає у розкритті впливу соціально-психологічних чинників на процес становлення комуністичної праці і потреби в ній, на формування нового суб'єкта діяльності, способів включення його у виробничий процес та ін. Важливим напрямом соціологічного дослідження даної проблеми є вивчення специфіки першої життєвої потреби як такої, її характеру, умов формування і функціонування, форм соціального вияву, способів задоволення. Щодо цього дослідниками висловлюються різні погляди.

Одні з них відзначають, що потреба у праці органічно властива людині, оскільки сама праця є основою і вирішальним фактором людського життя. Інші наполягають на факті цілеспрямованого формування цієї потреби мірою гармонійного поєднання у виробництві двох визначальних соціально-ціннісних рис праці як засобу до життя і засобу розвитку людини⁸. Третя точка зору констатує залежність між рівнем насичення праці творчими елементами і її перетворенням на першу життєву потребу. Нарешті, четвертий погляд полягає у розрізненні двох форм потреби у праці, які зумовлюють різне за характером ставлення людини до праці — працьовитість (або просто потребу у праці) і першу життєву потребу. «Комуністична праця, що є саме першою потребою життя, і просто потреба в праці, — вказують дослідники, — зовсім не одне і те саме. Потреба у праці, або працьовитість, може існувати і за умови збереження ставлення до праці як засобу до життя і навіть на основі цього ставлення»⁹. Тут мається на думці, що потреба в праці як така є ставлення до трудової діяльності як до засобу життя. Вона зумовлюється суспільними відносинами і певними природними чинниками. За умов капіталістичного виробництва, де гроші становлять безпосередню мету праці, ця потреба виявляється у формі активного ставлення до роботи і участі в ній заради якнайвищого заробітку. За соціалізму потреба у праці має принципово новий зміст, бо сама працьовитість людей визначається іншими чинниками. Перша життєва потреба формується на основі нових соціалістичних відносин, у процесі переростання соціалістичної праці в комуністичну¹⁰.

Зазначені точки зору на потребу в праці, якщо розглядати їх у єдності і взаємозв'язку, доповнюють одна одну, оскільки кожна з них фіксує певний аспект як самої потреби, так і її об'єкта. Але, на нашу думку, остання найповніше відображує сутність проблеми, хоча і потребує певного уточнення. Головне ж полягає у тому, щоб чітко розрізнити дві форми потреби у праці, що мають неоднаковий соціальний зміст, характер і функції. Підкреслимо, що процес становлення першої життєвої потреби, об'єктом задоволення якої є комуністична праця, неможливо зрозуміти без аналізу потреби як працьовитості. Саме ця потреба, маючи своїм об'єктивним змістом соціалістичну працю і набуваючи певних проміжних форм, розвивається у першу потребу так само, як соціалістичні форми праці — у комуністичні. В процесі цього розвитку деякі риси потреби як працьовитості зберігаються і вдосконалюються, інші — втрачаються, ще інші — набуваються.

⁸ Див.: Раззигаев А. Ф. Экономические проблемы становления труда как потребности. — М.: Мысль, 1977, с. 20—21.

⁹ Батищев Г. С. Отношение к труду как первой потребности жизни — важнейшая черта человека коммунистического общества. — Философские науки, 1963, № 1, с. 13.

¹⁰ Див.: Черняк С. Б. Влияние перемены деятельности на превращение труда в первую жизненную потребность: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. — Свердловск, 1974, с. 6.

Потреба працювати детермінована в особі насамперед суспільною необхідністю праці, але ця детермінація не є автоматичною. Вона завжди опосередкована системою суспільних відносин, навчанням і вихованням індивіда, мікросередовищем, в якому він перебуває, професійною підготовкою, життєвими намірами тощо. Усе це становить певний соціальний механізм виникнення і функціонування потреби в праці: суспільство, визначаючи об'єктивні умови життєдіяльності особи, разом з тим задає економічні, ідеологічні, психологічні та інші параметри включення її у суспільно необхідний процес виробництва матеріальних і духовних благ. Тому трудова потреба індивіда є життєва необхідність його безпосередньої участі в суспільній праці, на основі якої формується його система потреб та інтересів. Крізь призму цих потреб задана суспільством необхідність праці сприймається особою як «своя» необхідність, бо праця виступає умовою їх задоволення. Отже, потреба особи брати участь у трудовій діяльності є необхідне і свідоме її ставлення до праці. З цього погляду вона й становить основу, стрижень певного «узагальненого» ставлення людини до праці як системи мотивів, орієнтацій, оцінок останньої.

Потреби у праці як працьовитості притаманні певні якісні і кількісні властивості, що характеризують її структуру, динаміку, рівень розвитку, режим функціонування, спосіб задоволення. У кожному суспільстві ці властивості мають свої особливості залежно від характеру і змісту праці, а також виробничих відносин, чим зумовлюється конкретна специфіка самої потреби та її соціальних функцій. Зокрема, в первісній общині, де виробництво обмежується фізичними запитами індивідів, потреба у праці належала до групи необхідних потреб, які, за визначенням К. Маркса, є потребами індивіда як «суб'єкта природи»¹¹ і відтворюють головним чином його фізичне існування.

З переходом до класово-антагоністичного суспільства трудова потреба зазнає вирішального впливу такого чинника, як принципова зміна соціально-економічної ролі суб'єкта трудової діяльності, змушеного виконувати не тільки необхідну, а й додаткову працю. Цей фактор спричинює кардинальну зміну характеру, добової дози задоволення (робочого дня), а також регулятивних функцій потреби в праці. Вона втрачає первинно-виробничий характер, стаючи натомість споживацькою, тобто такою, що безпосередньо мотивує лише необхідну працю індивіда, працю з метою його самозбереження, споживання. Тому саме ця мета стає причиною, крізь яку оцінюється виробником суспільно-необхідна праця, і відповідно формується його суб'єктивне ставлення до неї. Найяскравіше це виявилось за умов капіталістичного виробництва. Як відзначав Ф. Енгельс, характеризуючи ставлення фабричного робітника до роботи, «ні один робітник не стане працювати за меншу плату, ніж та, яка необхідна для його існування...»¹².

Проте виробничі відносини капіталістичного суспільства, зумовивши відчуження безпосередньої виробничої функції потреби в праці виробника, водночас і перешкоджають остаточній втраті її, оскільки вони перетворилися на особливий механізм примусу до праці. Цей механізм істотно трансформує потребу у трудовій діяльності: вона детермінується не тільки відношенням індивіда до необхідної праці, а й додаткової (примусової за характером). Впливаючи на функцію мотивації трудової діяльності індивіда потребою необхідної праці, виробничі

¹¹ Див.: Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов.—Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 46, ч. II, с. 19.

¹² Энгельс Ф. Становище рабочего класса в Англии.—Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 2, с. 300.

відносини за умов капіталізму змушують індивіда вийти за межі останньої. Внаслідок цього відчужений характер і внутрішня суперечливість потреби, що виявляються як несумісність мотивів трудящого щодо двох видів праці — необхідної і додаткової, призвели до цілковитого незбігу індивідуально необхідного і суспільно необхідного ступенів її задоволення.

На ґрунті цієї суперечності відбувається знецінення праці і в свідомості людей. Характеризуючи примусову працю, К. Маркс зауважив: «Відчуженість праці ясно виявляється в тому, що, як тільки припиняється фізичний або інший примус до праці, від праці тікають як від чуми»¹³. І сьогодні, за свідченням самих буржуазних вчених (Х. Бейнон, Р. Блекберн, Ч. Рейч та ін.), більшість робітників в капіталістичних країнах не люблять свою роботу, в тому числі й ті, що працюють на цілком сучасних підприємствах.

Спостерігаючи негативне ставлення людей до праці і не розуміючи його історично минутих коренів, деякі буржуазні соціологи роблять висновок про те, що праця не була і не стане життєвою потребою, оскільки вона завжди вимагає значних фізичних і психічних зусиль і вже через це знецінюється, викликає почуття невдоволеності. Тому, мовляв, примус до праці вічний і в усі часи потрібний, а щоб його зробити менш дошкульним, підприємцям слід вдатися до «гуманізації праці», тобто по суті до збагачення її тими елементами, що маскують тягар її відчуженості. Такі твердження безпосередньо спрямовані на виправдання примусу капіталу над працею, який серед усіх історично конкретних форм соціального примусу є найбільшим¹⁴. Звичайно, без фізичних і психічних зусиль праці немає, проте не вони спричинюють знецінення її, а перетворення самої праці на засіб експлуатації, що сталося в антагоністичному суспільстві. Що ж до «гуманізації праці», то цей захід в умовах капіталізму безсилий підняти цінність праці для трудящих, оскільки він не змінює і не відмінює ні відчуженого характеру самої праці, ні примусу до неї.

Механізм примусу змінювався з переходом від однієї суспільно-економічної форми до іншої, але найбільш нелюдським він став за капіталізму. Його мета впродовж усього історичного розвитку капіталізму — прибуток, багатство, зростання капіталу. Змінювались тільки засоби та форми примусу.

Із знищенням особистої залежності і напівзалежності створюється ілюзія вільного самовизначення, з якою пов'язане почуття відповідальності робітника як власника особливого товару — робочої сили — за його стан і яка викликала істотні зміни і в характері та регулятивних функціях його трудової потреби. Остання, вивільнившись з-під прямого зовнішнього тиску (за особистої залежності), різко посилила свій спонукальний імпульс, стала однією з найнеобхідніших, найактуальніших потреб в системі особистих запитів робітника. Ця її метаморфоза пов'язана й з тим, що праця в умовах виробництва на основі мінової вартості стає для робітника працею заради заробітку. Гроші — ця безпосередня мета праці — стають свого роду засобом працьовитості¹⁵, стимулом трудової активності, адже для досягнення біль-

¹³ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. К.: Політвидав України, 1973, с. 524.

¹⁴ Див.: Маркс К. Экономическая рукопись 1861—1863 годов.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 47, с. 252.

¹⁵ Див.: Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 46, ч. 1, с. 169.

шої винагороди виробник має бути активним, винахідливим і майстерним у роботі.

Спонукальна сила трудової потреби робітника в капіталістичному суспільстві підтримується на високому рівні насамперед з допомогою економічного тиску на нього з боку капіталу, який завжди вдавався до дисципліни голоду, тобто до зниження реальної заробітної плати робітника за умов підвищення інтенсивності і продуктивності його праці. З цим пов'язана тенденція обмеження споживання і зведення трудящого до стану нужденного існування, яке означає низький ступінь задоволення його особистих запитів. Це робить їх актуальними для нього, через що посилюється настигність його трудової потреби. Збуджений такими потребами робітник вкрай напружує свої зусилля, прагнучи заробити якомога більше. Це — праця на виснаження, в якій виявляється нелюдська, хижацька природа капіталізму.

Особливо наочно зведення капіталізмом пролетарів до стану нужденного існування спостерігається в епоху промислової революції, що ґрунтовно відобразив Ф. Енгельс у творі «Становище робітничого класу в Англії». Сучасний капіталізм не змінив своєї соціально-економічної природи, не позбувся відчуженості і бездуховності праці, а також примусу до неї. Хоча робітничому класові своєю боротьбою за поліпшення економічного становища вдається виборювати у капіталістів підвищення заробітної плати, все ж тенденція зведення робітника до стану нужди реалізується внаслідок швидкого зростання вартості життя, дорожнечі, поглиблення інфляції, які поглинають ліву частку приросту заробітків. Так, за даними ОЕСР (Організація економічного співробітництва і розвитку капіталістичних країн) тільки в першому півріччі 1978 року роздрібні ціни в промислово розвинутих країнах капіталу зросли загалом на 7 проц., зокрема в Англії — на 7,5, у Франції — на 9, в Італії — на 13, у США — на 18 проц.¹⁶

Справді жахливим засобом примусу до праці виступає безробіття, яке катастрофічно зростає в буржуазному світі і охопило нині 6 проц. усієї робочої сили (18—20 млн. безробітних). Якщо капіталістичні виробничі відносини позбавили робітника засобів виробництва, то безробіття різко загострює потребу в праці, примушує її функціонувати в режимі нужди. Спонукуваний потребами-нуждами, безробітний ще більше «прив'язується» до своїх необхідних запитів і, щоб їх реалізувати, стає рабом першої-ліпшої праці. Ф. Енгельс писав: «Кріпак був рабом ділянки землі, на якій він народився; робітник — раб найбільш насущних потреб і грошей, за допомогою яких він їх може задовольнити: обидва вони раби *речей*»¹⁷.

Отже, за умов капіталістичного виробництва трудова потреба робітника втілює єдину дію на нього примусу і заохочення до роботи. Якими ж властивостями вона характеризується? По-перше, роздвоєнням об'єкта своєї спрямованості. Безпосередньо ним є необхідна праця, опосередковано, тобто через механізм примусу і гроші, — додаткова праця. Потреба служить основою споживацько-прагматичного ставлення до праці. По-друге, ця потреба не має самостійного значення в системі особистих запитів людей, оскільки підпорядкована пристрасті до грошей. Тому її можна визначити так: це — необ-

¹⁶ Див.: Бабак В., Барановский В., Теплов Л. Текущие проблемы мировой политики.— Мировая экономика и международные отношения, 1979, № 1, с. 83.

¹⁷ Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 393.

хідність безпосередньої участі особи в праці для досягнення грошового засобу привласнення. По-третє, функції мотивації потреба здатна самостійно виконувати лише щодо необхідної для індивіда праці. Поза цією працею вона різко зменшує силу спонукального імпульсу, і щоб його підтримувати, потрібен спеціальний механізм примусу до трудової діяльності або стимул грошової винагороди. По-четверте, залишається роздвоєною міра її задоволення, оскільки суспільно необхідна праця для індивіда знецінена.

У соціалістичному суспільстві, вільному від експлуатації і гноблення, праця дедалі більше набуває рис творчої діяльності і перетворюється у справу честі й героїзму людей, головну сферу їх суспільного самоутвердження. Трудова потреба розвивається за іншими законами і зумовлює нове ставлення до праці. Насамперед, іншим стає її об'єкт, який, хоч і роздвоєний на необхідну і додаткову працю, все ж має принципово інший характер і зміст, чим і визначаються найтиповіші ознаки потреби як працевитості. Соціалістична праця має за основу суспільну власність на засоби виробництва і реалізацію принципу всезагальності участі в ній. Вона планується і організовується в масштабі всього суспільства і здійснюється на користь всіх його членів. Нарешті, неухильно зростає її технічна і енергетична озброєність на ґрунті досягнень НТР, яка перетворює зміст, підвищує продуктивність праці, гуманізує та інтелектуалізує її.

Усе це створює об'єктивні і суб'єктивні передумови для зживання потребою у праці старих і набуття нових якостей та функцій. Вона, зокрема, змінює форму свого вияву, існуючи не просто як працевитість людей, а як їх працелюбність. Такий вияв потреби зумовлений високим значенням праці як соціальної цінності в соціалістичному суспільстві, а також забезпеченням права особи на вибір професії, роду занять, роботи відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти і з урахуванням суспільних потреб. Зазначена риса ставлення до праці — працелюбність — стала основою низки нових мотивів трудової діяльності та орієнтацій на неї: матеріальної заінтересованості, яка змінює свій зміст, інтересу до творчого змісту праці, бажання спілкуватися й утверджуватися в професійному середовищі, усвідомлення суспільної значущості виконуваної роботи, прагнення удосконалення в ній, жадання перемоги в трудовому суперництві і змаганні. Сукупність цих мотивів та орієнтацій робить прямий вплив на формування нових оцінок праці.

У соціалістичному суспільстві діє тенденція скорочення робочого дня мірою підвищення продуктивності праці. Започаткував її декрет РНК Радянської Росії від 29 жовтня 1917 року «Про восьмигодинний робочий день». В кінці 50-х років був здійснений перехід на 7-годинний робочий день для робітників і службовців, а для робітників вугільної і гірничої промисловості, зайнятих на підземних роботах, — на 6-годинний робочий день. Згодом був введений 5-денний робочий тиждень, що вивільнило додатково протягом року більше 70 годин для відпочинку і дозвілля радянських людей. Це істотно вплинуло на спосіб задоволення трудової потреби, оскільки із скороченням робочого дня і тижня він характеризується зменшеною добовою дозою, завдяки чому збільшується час для задоволення побутових, культурних та інших позавиробничих потреб людей.

Нарешті, відзначимо й те, що потреба працювати формується за соціалізму на основі єдності індивідуального та суспільного інтересів до праці. Мірою досягнення відповідності цих інтересів відбувається гармонійне поєднання мотивів праці.

За соціалізму, як відомо, ще залишається поділ праці на фізичну і розумову, зберігаються професіоналізм, усталена прив'язаність людей до певних видів діяльності, а також елементи важкої ручної праці. Цим пояснюється той факт, що трудова потреба достатньою мірою ще не виділилась в системі особистих потреб людей, не стала в ній першою. Щоб цей процес відбувався активніше, соціалістична держава здійснює контроль над мірою праці і споживання, застосовує матеріальне і моральне стимулювання, критику і самокритику, розвиває соціалістичне змагання, тобто всебічно вдосконалює механізм впливу на потребу в праці.

Наявність нових рис, набутих трудовою потребою за соціалізму, свідчить про її переростання у першу потребу людської життєдіяльності. Проте становлення першої життєвої потреби, яке відбувається на ґрунті переростання соціалістичної праці в комуністичну, соціалістичних суспільних відносин у комуністичні, не є простим перетворенням потреби як працьовитості у вищу форму. Для розкриття сутності цього процесу важливе методологічне значення мають положення класиків марксизму-ленінізму про єдність робочого і вільного часу, продуктивної праці і вільної діяльності в майбутньому суспільстві, про соціально-економічні і техніко-організаційні умови становлення комуністичної праці, а також потреби в ній. Це становлення К. Маркс пов'язував з цілковитим вичерпанням примусу до трудової діяльності, перетворенням додаткової праці у всезагальну потребу, повною автоматизацією виробництва, коли людина виконує функції регулятора технологічного процесу¹⁸. В. І. Ленін зазначає, що з перемогою комунізму «праця стане *найпершою життєвою потребою* (NB: звичка трудитися стане нормою, без примусу!)»¹⁹.

Отже, перша життєва потреба якраз і є потребою в додатковій праці, що позбулася примусового характеру. Які ж основні ознаки її об'єкта? За визначенням В. І. Леніна, власне комуністична праця є «безплатна праця на користь суспільства, праця, яка виконується не для відбуття певної повинності, не для одержання права на певні продукти, не за наперед встановленими і узаконеними нормами, а праця добровільна, праця без норми, праця, яка дається без розрахунку на оплату, без умови про оплату, праця за звичкою працювати на загальну користь і за свідомим (що перейшло у звичку) ставленням до необхідності праці на загальну користь, праця, як потреба здорового організму»²⁰.

Виходячи з ленінського визначення комуністичної праці, дослідники найчастіше виділяють дві ознаки першої потреби: потреба здорового організму і потреба у творчій праці. Однак при цьому нерідко не розкривається достатньо повно зміст названих ознак. Характеристика першої життєвої потреби повинна зафіксувати насамперед її об'єктивний зміст. Становлення комуністичної праці — необхідна умова її формування. Та все ж характеристика потреби на основі визначення тільки її об'єкта недостатня, бо вона ще не дає вичерпного уявлення про ознаки та регулятивні функції самої цієї потреби, її «поведінку» в системі потреб людей. Тому мають бути зафіксовані відношення першої життєвої потреби до цих потреб, ті властивості, що роблять її першою серед інших потреб в усій їх системі. Це й бу-

¹⁸ Див.: Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. 1, с. 280.

¹⁹ Ленін В. І. Марксизм про державу.— Повне збір. творів, т. 33, с. 180.

²⁰ Ленін В. І. Від зруйнування вікового укладу до творення нового.— Повне збір. творів, т. 40, с. 298.

де характеристика власне першої життєвої потреби. Але, розробляючи її, маємо відрізнити саму потребу від комуністичної праці як її об'єкта.

У літературі визначення першої потреби, що є відносно самостійним феноменом, як правило, цілком зводиться до характеристики комуністичної праці. Через це зміст висловів «праця стає потребою», «праця перетворюється на потребу», «праця як перша життєва потреба», що мають чималу історію і міцно ввійшли до наукового вжитку, нерідко розуміється в буквальному значенні — як пряме перетворення (перехід) праці в потребу. Однак справжнім змістом цих термінів є перетворення праці тільки в об'єкт особливої, тобто першої життєвої потреби, воно становить нерозривну єдність двох процесів: становлення комуністичної праці як особливої форми життєдіяльності людини, що є також і формою активності організму останньої; перетворення потреби в такій праці у найнеобхіднішу й найактуальнішу (першу) серед інших потреб особи. Очевидно, перша життєва потреба, щоб справді бути чільною серед людських потреб, повинна виділитися серед них своїми ознаками та функціями. Гадаємо, що вона має набуті значення функціональної потреби, яка тісно пов'язана з активністю організму, його функціональними особливостями, здоров'ям. Характерна ознака функціональних потреб — здатність їх самостійно спонукати організм до активності й відтворювати її через власне задоволення²¹. Такої здатності набуває за соціалізму й перша життєва потреба.

Переростання потреби як працьовитості у першу життєву потребу безпосередньо залежить також від ступеня вдоволеності роботою, на який роблять позитивний вплив автоматизація і наукова організація виробництва. Як свідчать дослідження²², внаслідок впровадження засобів автоматизації на ряді підприємств принципово змінилися трудові функції робітників у напрямі їх універсалізації та інтелектуалізації, рівень різноманітності праці підвищився в 3,2 раза, відповідальності за результати роботи — в 2,5, вимог до кваліфікації — в 1,9 раза, потік інформації зріс в 1,8 раза, водночас інтенсивність праці знизилася в 4,2 раза, монотонність — в 3,4, фізичне навантаження — в 2,1 раза. Всі ці зміни в трудовому процесі підвищують ступінь вдоволеності робітників своєю працею, бо вони посилюють значення особистісних стимулів, котрі «виявляються як зацікавленість у праці заради насолоди самим її процесом»²³. Отже, відбувається переорієнтація на зміст праці, а це відповідним чином змінює й трудову потребу, зокрема, її функцію мотивації. Річ у тім, що названа потреба якраз завдяки розвиткові творчих засад в трудовій діяльності набуває здатності самостійно мотивувати й додаткову працю, бо завдяки творчості ця остання стає прямим її об'єктом.

Можна зробити висновок, що процес переростання потреби як працьовитості у першу життєву потребу відбувається в напрямі зміни її предметного змісту (об'єкта) і форми вияву (вона виявляє себе як працелюбність, а її безпосереднім об'єктом стає творча праця), зниження добової, а значить і тижневої, місячної, річної дози задоволення, потреби у праці, посилення здатності безпосередньо мотивувати додатко-

²¹ Див.: Узнадзе Д. Н. Психологические исследования.— М.: Наука, 1966, с. 165.

²² Див.: Кревневич В. В. Автоматизация как условие повышения содержательности труда и удовлетворенности трудом.— Социологические исследования, 1977, № 1, с. 87; Социальная структура развитого социалистического общества в СССР.— М.: Наука, 1976, с. 54—57.

²³ Шинкарук В. И. Коммунистический труд как исторически высший тип труда.— В кн.: Диалектика становления коммунистического труда, с. 14.

ву працю. База цього переростання — перетворення продуктивності праці у творчий процес, однією з найважливіших умов якого є автоматизація виробництва.

На основі цього висновку спробуємо дати загальну характеристику першої життєвої потреби на нинішньому етапі її становлення, а також структури того ставлення до праці, яке вона зумовлює. Насамперед зазначимо, що ця потреба також формується на ґрунті необхідності участі індивіда в суспільній праці і виражає її, однак, йдеться про участь не в будь-якій праці, а в тій, що відповідає його обдарованням, здібностям і має творчий характер. Факт такої відповідності відбиває подвійну значущість праці — і для суспільства, і для особи, тому крізь призму першої потреби результати праці сприймаються як благо для всіх, а сама праця задається особі як «внутрішня» необхідність. Щодо форми вияву цієї потреби в свідомості і трудовій поведінці людей, то, як уже відзначалося, нею є працелюбність, що передбачає задоволення і насолоду працею. Отже, перша життєва потреба є усвідомленою необхідністю безпосередньої участі особи в суспільній праці з метою досягнення творчих цілей, забезпечення загального блага і власного саморозвитку, самоутвердження. Саме така мета органічно поєднує в собі суспільний і індивідуальний інтереси до праці, а також втілює широкий спектр оцінок трудової діяльності та орієнтацій на неї, в яких виявляється нове ставлення до праці.

У соціологічній літературі вже було доведено, що ставлення до праці поєднує в собі три типи відношень особи: відношення до неї як до соціальної цінності, як до певного виду трудової діяльності і як до роботи, що виконується в умовах конкретної виробничої ситуації²⁴. Нове ставлення до праці має ту саму структуру, проте кожне з відношень, що його складають, відзначається особливим змістом. Зокрема, відношення до праці як до соціальної цінності знаменує собою оцінку її як найвищої форми участі особи в суспільно-корисній діяльності, що найповніше виявляє суспільну сутність і достоїнство людини; відношення до праці як до певного виду трудової діяльності втілює в собі оцінку соціальної значущості обраної відповідно до здібностей професії, можливостей творчого самовираження в ній і фахового вдосконалення; відношення до праці як до роботи передбачає оцінку конкретних умов виробництва, а також потенційних можливостей робочого місця з погляду досягнення найвищої продуктивності праці.

Отже, можна визначити кілька критеріїв нового, комуністичного ставлення до праці: формування першої життєвої потреби; становлення елементів комуністичної праці в діяльності людей; орієнтація працівника на творчість у праці, на внесення свого вкладу в загальнонародне благо; прагнення його утвердитись через працю, саморозвиватись в ній; насолода працею; забезпечення якісних результатів роботи.

За умов зрілого соціалізму процес формування комуністичного ставлення до праці значно прискорюється, оскільки дістають широкий простір для свого розвитку фактори, які безпосередньо впливають на нього. Проте дослідження, проведені в 60—70-х роках в трудових колективах, засвідчують, що формування у трудящих комуністичного ставлення до праці відбувається нерівномірно, через те що існують групи працівників, які мають різні умови і мотиви праці. Так, стійкою є тенденція орієнтації на зміст праці, ефективну виробничу діяльність. Ті, хто орієнтується на це, найбільш ініціативні в роботі і водночас найбільш задоволені нею. Їм притаманний найвищий рівень творчого

²⁴ Див.: Человек и его работа.—М.: Мысль, 1967.

ставлення до праці. Однак є групи робітників, особливо молодих, що орієнтуються переважно на заробіток або ж не мають чіткої трудової орієнтації. Задоволення роботою вони пов'язують виключно з винагородою, що свідчить про перевагу приватних інтересів в системі їх мотивів і стимулів до роботи. Ці групи характеризуються найнижчим рівнем ставлення до праці²⁵. Потрібна конкретна роз'яснювальна і виховна робота для їх трудової переорієнтації, підвищення соціальної активності. На це орієтує постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про дальше зміцнення трудової дисципліни і скорочення плинності кадрів у народному господарстві», яка закликає «посилити увагу до молодих працівників, особливо тих, які прийшли на виробництво вперше, сприяти зростанню їх професійної майстерності і прилученню до справ колективу»²⁶.

Формування в особи заінтересованого, ініціативного ставлення до праці, звичайно, неможливе поза участю її в самому трудовому процесі. Спосіб цієї участі задається не тільки технологічно, але й соціально. Це — пряме завдання трудового виховання, системи профорієнтації, покликаних готувати різні групи населення, особливо молодь, до включення в процес виробництва. Як показали результати дослідження професійного самовизначення шкільної молоді Києва, здійсненого в 1971—1976 роках соціологами Інституту філософії АН УРСР, успіху тут можна досягти з допомогою орієнтації не на престижність професій, а на постійне вдосконалення професійної майстерності, підвищення кваліфікації, посилення відповідальності за виконувану роботу²⁷. У формуванні зазначеної орієнтації надзвичайно важливою є роль сім'ї, школи, вузу, трудового колективу, засобів масової інформації.

Становлення першої життєвої потреби і на її основі — комуністичного ставлення до праці пов'язане з цілковитим подоланням пережитків приватновласницької психології і моралі у свідомості людей, споживацьких установок, порушень трудової дисципліни, байдужого ставлення до цілей колективу і суспільства. Воно передбачає створення в кожному колективі атмосфери вимогливості і відповідальності за доручену справу, творче розв'язання проблем, високий рівень організації суспільної праці. Боротьба за підвищення ефективності виробництва і якості роботи, про необхідність посилення якої йдеться у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи», є водночас боротьбою за утвердження нового, комуністичного ставлення до праці. Закріплення показника чистої продукції як одного з основних, посилення залежності заробітної плати від кінцевих результатів роботи виробничих об'єднань і підприємств, поширення колективних форм оплати праці, розвиток демократії на виробництві, передбачувані цією постановою, сприятимуть створенню в трудових колективах зазначеної атмосфери, підвищенню їх виховної ролі. Все це прискорює становлення свідомого, творчого ставлення до праці кожного члена колективу, посилює його прагнення знаходити резерви піднесення ефективності виробництва.

²⁵ Див.: З дравомыслов А. Г., Ядов В. А. Отношение к труду и ценностные ориентации личности.— В кн.: Социология в СССР, т. 11. М.: Мысль, 1965, с. 207—208.

²⁶ Про дальше зміцнення трудової дисципліни і скорочення плинності кадрів у народному господарстві [Викл. пост. ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС].— Рад. Україна, 1980, 12 січня.

²⁷ Див.: Черноволенко В. Ф., Оссовский В. Л., Паннотто В. И. Престиж профессий и проблемы социально-профессиональной ориентации молодежи.— Киев: Наук. думка, 1979, с. 180.

Отже, формування комуністичного ставлення до праці відбувається мірою перетворення соціалістичної праці в комуністичну, соціалістичних суспільних відносин — в комуністичні, становлення потреби у праці як першої життєвої потреби. Воно орієнтує особу насамперед на творчий зміст праці, якісні результати роботи, піднесення ефективності виробництва, на внесення свого вкладу в скарбницю багатства суспільства.

* * *

Формирование коммунистического отношения к труду предполагает существенные изменения не только в содержании и характере труда, общественных отношениях, но и в потребностях человека, особенно в его трудовой потребности. Последняя, существующая в форме трудолюбия индивида, постепенно переходит в новое качество — первую жизненную потребность, которая является непосредственной основой формирования коммунистического отношения к труду.

Е. Ф. СЛАСТЕНКО

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПОБУТУ ЯК ОДИН З ЕЛЕМЕНТІВ РОЗВИТКУ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Однією з найважливіших сфер суспільного життя, яка сприяє створенню умов для всебічного розвитку творчої активності людей, є побут. Перебудова побуту на соціалістичних засадах, вказував В. І. Ленін, — це вагомий чинник у духовному і культурному розвитку особи, у піднесенні дієвості комуністичного виховання.

Нині в нашій країні, відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді XXV з'їздові партії, «створюються нові можливості для розв'язання основних соціально-економічних завдань, поставлених Програмою партії, останніми з'їздами. Це стосується насамперед дальшого підвищення добробуту радянських людей, поліпшення умов їх праці і побуту, значного прогресу охорони здоров'я, освіти, культури — всього, що сприяє формуванню нової людини, всебічному розвитку особи, удосконаленню соціалістичного способу життя»¹. XXV з'їзд КПРС намітив широку програму соціальних заходів, спрямованих на підвищення матеріального добробуту і культурно-побутового рівня радянських людей. «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» у сфері побуту передбачають: «збільшення доходів населення..; розширення видів і збільшення обсягу послуг, зв'язаних з полегшенням домашньої праці і поліпшенням відпочинку радянських людей..; даліше зближення рівня добробуту і культури, умов праці і побуту різних соціальних груп радянського суспільства, жителів міста і села...»² Програмою соціально-

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р. — В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 45.

² Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки. — Там же, с. 242—243.

го розвитку на десяту п'ятирічку збільшуються державні асигнування на житлове будівництво, благоустрій міст і сіл, розширення мережі клубів і бібліотек, дитячих закладів і лікарень, санаторіїв і будинків відпочинку.

У нашій країні поліпшення умов життя людей — предмет постійної турботи всього суспільства. Соціалізм створює новий побут, удосконалює його організацію. Соціалізм, писав В. І. Ленін, «дасть можливість широко розповсюдити і по-справжньому підпорядкувати суспільне виробництво і розподіл продуктів за науковими міркуваннями, відносно того, як зробити життя всіх трудящих найлегшим, таким, яке давало б їм можливість добробуту»³.

Проблеми побуту нині активно досліджуються в радянській філософській і соціологічній літературі. Тільки за останні роки вона поповнилась низкою цікавих праць, присвячених теорії розвитку соціалістичного побуту, питанням комуністичного перетворення побуту радянських людей⁴. Проте, як показує аналіз наявної філософської літератури з даної проблеми, в цілому побут «вивчений набагато слабкіше, ніж інші сторони економічного і соціального розвитку суспільства»⁵. Так, недостатня увага приділяється вивченню національного побуту у філософському і соціально-політичному планах, осмисленню національного та інтернаціонального аспектів побуту.

Серед багатьох проблем, пов'язаних з побутом, вагоме теоретичне і практичне значення мають ті, які присвячені дослідженню процесів його інтернаціоналізації. Вивчення проблеми зближення побуту націй і народностей нашої країни охоплює комплекс питань, пов'язаних з розвитком національних відносин, і дозволяє поглибити розуміння діалектики національного та інтернаціонального у розвитку націй. Дослідження цієї проблеми допомагає подоланню пережитків минулого у свідомості окремих людей, боротьбі проти реакційних релігійних і побутових традицій.

Актуальність питання інтернаціоналізації соціалістичного побуту пов'язана також із загостренням ідеологічної боротьби двох світових систем.

За роки Радянської влади у нашій країні сталися глибокі якісні зміни в економіці, класовій структурі суспільства, національних відносинах, у політичному і духовному житті. Відбувається процес зближення і взаємозбагачення радянських націй і народностей, розширення обміну матеріальними і духовними надбаннями, зміцнення братерської взаємодопомоги і дружби, формування спільних, інтернаціональних рис соціалістичної культури, моралі, побуту.

Важливою закономірністю життя розвинутого соціалістичного суспільства є гармонійне поєднання дії національних та інтернаціональних факторів, що виявляється і у сфері побуту радянських націй і народностей, у побутових відносинах, які є специфічною стороною націо-

³ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді рад народного господарства, 26 травня 1918 р.— Повне збір. творів, т. 36, с. 359.

⁴ Див.: Гордон Л. А., Клопов Э. В. Человек после работы.: Социальные проблемы быта и внеабочего времени.— М.: Наука, 1972; Социальные исследования: Сборник статей. Методологические проблемы исследования быта.— М.: Наука, 1971; Мусаев А. С. Формирование коммунистических отношений в быту.— Махачкала: Дагкингсиздат, 1972; Келембетова В. Ю. Побут і релігійні пережитки.— К.: Наук. думка, 1974.; Мазур В. М. Соціалістичний побут та його розвиток.— К.: Наук. думка, 1976; Зуйкова Е. М. Быт при социализме.— М.: МГУ, 1977; Кавалеров А. И. Социалистический быт — составная часть советского образа жизни.— Львов: Вища школа, 1978 и др.

⁵ Гордон Л. А., Клопов Э. В. Человек после работы, с. 11.

нальних відносин, бо, як підкреслював В. І. Ленін, коли «різні нації живуть в одній державі, їх зв'язують мільйони і мільярди ниток економічного, правового і побутового характеру»⁶. Соціалістичний побут тісно пов'язаний з усіма сторонами життя суспільства і є органічною складовою частиною радянського способу життя. Звичайно, «спосіб життя» — багатогранне соціально-економічне поняття, значно ширше, ніж «побут», оскільки воно відображає не конкретну сферу життя суспільства (наприклад трудову, політичну, позаробочу тощо) і не всі сфери разом, а якість, спосіб діяльності людей в усіх без винятку сферах і галузях суспільного життя: економічній, соціальній, політичній, духовній. Як підкреслював академік П. М. Федосеев, соціалістичний спосіб життя «дістає свій вияв у повсякденній діяльності людей на виробництві, у суспільному житті і в побуті, в новій дисципліні поведінки, що ґрунтується на принципах колективізму і взаємного співробітництва, на нормах справді товариського співжиття»⁷. Побут же виступає лише як одна зі сфер реалізації способу життя. Соціалістичний спосіб життя, перетворюючи всі сторони життя суспільства, вносить у сферу побуту якісно новий зміст. Рисни, властиві соціалістичному способу життя, специфічно виявляються в галузі праці і побуту, соціальних відносин і політичного життя, у спілкуванні людей, в їх культурній діяльності, під час дозвілля і відпочинку та ін.⁸ Становлення нового побуту означає, отже, не тільки поліпшення умов повсякденного життя, а й перебудову традиційних форм і способів життя людей, формування наукового світогляду, вироблення комуністичних форм співжиття, нових форм поведінки і культури особистих взаємин.

Буржуазні ідеологи намагаються звести спосіб життя до побуту, споживання. Вони піддають постійним нападкам соціалістичний спосіб життя, зокрема твердять про «неминучість переродження» соціалізму в капіталізм під впливом зростаючого рівня масового споживання, отожднюючи цей процес з «невикорінністю» споживацької психології. Як зазначав член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський, «дискредитація соціалістичного способу життя стає нині стратегічною настановою антикомунізму... Спроби буржуазних ідеологів пристосуватися до нових історичних умов аж ніяк не змінили їх принципової настанови на наклеп і дезінформацію... на численні підтасовки, приправлені витонченим псевдонауковим камуфляжем, коли мова йде про соціалістичний спосіб життя... Всі ці підтасовки мають пряму апологетичну, класову спрямованість»⁹.

Антикомуністи висувують наклепницьку тезу про те, що в умовах соціалізму людина з усіма її особистими інтересами і потребами, мовляв, нівелюється у величезному механізмі суспільного виробництва, яке служить «тільки інтересам держави».

Насправді ж радянський спосіб життя є основною і неодмінною умовою розвитку нової багатоманітності індивідуальних здібностей, інтересів, запитів і смаків людей. Тільки в умовах соціалізму вперше в історії людства забезпечується гармонійне поєднання всього багатства матеріальних і духовних потреб, створюються умови, як відзначав

⁶ Ленін В. І. Про «культурно-національну» автономію.— Повне збір. творів, т. 24, с. 167.

⁷ Федосеев П. Построение развитого социалистического общества в СССР — торжество идей ленинизма.— Коммунист, 1974, № 2, с. 31.

⁸ Докладніше про це див.: Семенов В. С. Образ жизни советского человека.— М.: Знание, 1975, с. 18—22.

⁹ Щербинский В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека.— М.: Политиздат, 1977, с. 240.

В. І. Ленін, «для забезпечення *повного* добробуту і вільного *всєбічного* розвитку *всіх* членів суспільства»¹⁰.

Безпосередньою ж метою капіталістичного суспільства, буржуазної системи споживання є не всєбічний і гармонійний розвиток особи, а здобуття максимального прибутку. «Ніколи не слід забувати, — писав К. Маркс, — що виробництво цієї додаткової вартості... є безпосередня мета і визначальний мотив капіталістичного виробництва»¹¹. Буржуазний спосіб життя є насадженням психології споживацтва, яка виявляється в тому, що речі стають для людини не просто предметами споживання або засобами розвитку її здібностей, а самоціллю, символом її соціальної цінності, критерієм її «соціального престижу».

Бездуховний культ речей суперечить самій суті соціалістичного суспільства, його ідеології, моралі, способу життя. Соціалізм забезпечує всєбічний розвиток і задоволення потреб людини праці, створює можливості для широкого застосування багатоманітних людських здібностей і талантів. «Ми добилися чимало в поліпшенні матеріального добробуту радянського народу, — говорив товариш Л. І. Брежнев. — Ми будемо й далі послідовно розв'язувати це завдання. Необхідно, однак, щоб зростання матеріальних можливостей постійно супроводилося підвищенням ідейно-морального і культурного рівня людей. Інакше ми можемо мати рецидиви міщанської, дрібнобуржуазної психології. Цього не можна випускати з уваги»¹². Реалізація цієї настанови є одним з важливих елементів змісту багатогранної виховної діяльності трудових колективів, партії і радянської держави.

Побут — це «сфера позавиробничого соціального життя, що включає як задоволення матеріальних потреб людей в їжі, одязі, житлі, лікуванні і підтриманні здоров'я, так і освоєння людиною духовних благ, культури, людське спілкування, відпочинок, розваги»¹³.

Побут має дві сторони — матеріальну і духовну. Духовний бік побуту, на відміну від матеріального, належить до явищ надбудовного, ідеологічного характеру. Як сукупність культурних, естетичних і моральних норм, що склалися у повсякденному житті нації і народностей, він виявляється у побутових традиціях, обрядах, звичаях, святах, іграх, народній творчості та ін.

Кожна історична епоха має свої специфічні риси повсякденного життя. Побут кожної нації складається залежно від економічних, соціально-політичних і природно-кліматичних умов. Об'єктивно умовою становлення нового, соціалістичного побуту є суспільна власність на засоби виробництва, соціалістичні суспільні відносини, єдина за змістом соціалістична культура, марксистсько-ленінська ідеологія.

У ході історичного розвитку зі зміною продуктивних сил і виробничих відносин змінюються і структура побуту, його елементи. Величезною мірою на побут, особливо на такі його сторони, як заняття у вільний час, характер відпочинку, дозвілля, розваги та ін., впливає характер культури суспільства. Конкретний уклад побуту і відносини, що складаються в його сфері, і собі роблять певний вплив на виробництво та інші сфери суспільного життя, і насамперед на працю, настрої і поведінку людей; вони можуть гальмувати або прискорювати політичний,

¹⁰ Ленін В. І. Зауваження на другий проект програми Плеханова.— Повне збір. творів, т. 6, с. 218.

¹¹ Маркс К. Капітал. Критика політичної економії.— Маркс К., Енгельс Ф., Твори, т. 25, ч. 1, с. 250.

¹² Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії..., с. 87.

¹³ Харчев А. Г.— Быт.— В кн.: БСЭ. 3-е изд. М., 1971, т. 4, с. 183.

економічний і культурний розвиток суспільства, сприяти або перешкоджати розвитку фізичних і духовних сил особи. Проте через відносну самостійність і відособленість побуту від інших сфер суспільного життя процес інтернаціоналізації відбувається тут не такими темпами, як у сфері продуктивних сил і культури. «На побутовому фронті, — відзначав М. І. Калінін, — звичайно зустрічається найбільший опір впровадженню революційно-культурних відносин, комуністичних відносин між людьми. Побут найважче піддається зміні»¹⁴. Побут менш рухомий порівняно з економічним, політичним і культурним життям, важче піддається зміні, у ньому довше зберігаються пережитки минулого.

Кожний народ має свої, властиві тільки йому, своєрідні риси побуту. Ця своєрідність виявляється в архітектурі, внутрішньому оздобленні житла, меблях, одязі, національній кулінарії, у весільних та інших обрядах і звичаях. Національне у побуті виконує і ряд практично необхідних функцій, що пов'язані з особливостями місцевих природних і кліматичних умов і переважним у даному регіоні видом господарської діяльності.

Національна своєрідність побуту народів, яка пов'язана з природно-кліматичними і географічними умовами, збережеться на тривалий час, можливо — назавжди. «Між окремими країнами, областями і навіть місцевостями, — відзначає Ф. Енгельс, — завжди існуватиме певна нерівність у життєвих умовах, яку можна буде звести до мінімуму, але ніколи не вдасться усунути повністю»¹⁵. Разом з тим соціально-економічні зміни, що відбуваються у ході будівництва комунізму, функціонування нової історичної спільності людей — радянського народу, взаємний обмін матеріальними і духовними цінностями між націями і національностями СРСР неминуче ведуть до руйнування перегородок у національному побуті, до посилення загальних, інтернаціональних рис і неухильного зближення національних побутів, що є однією з умов комуністичного перетворення відносин між людьми у побуті. У процесі інтернаціоналізації побуту виявляються спільні тенденції, явища і процеси, властиві різним націям і народностям за соціалізму, збагачується скарбниця культури радянських народів.

З прискоренням науково-технічного прогресу, інтенсифікацією міжнародних зв'язків побут як національне явище засвоює все нові елементи побуту інших народів, набуваючи тим самим інтернаціональних рис, зумовлених єдністю економічних, соціально-політичних, ідеологічних основ радянських націй і народностей. Це виявляється як у житлових умовах, одязі, їжі, характері ігор і розваг, так і у становленні суспільних традицій, звичаїв, норм соціалістичного співжиття.

Зближення побуту соціалістичних націй в умовах розвинутого соціалізму — це об'єктивний процес, який особливо яскраво помітний у матеріальній стороні побуту¹⁶. Закономірну єдність національного та інтернаціонального можна простежити на прикладі розвитку архітектури народів СРСР. Зближення соціалістичних націй і народностей, співробітництво і взаємодопомога на всіх ділянках комуністичного будівництва, обмін досвідом і технічними ідеями зумовили те, що архітектура почала набувати однотипну технічну основу. Перехід до масового типового будівництва із застосуванням збірного залізобе-

¹⁴ Калінін М. І. О воспитании коммунистической сознательности. — М.: Политиздат, 1975, с. 23.

¹⁵ Енгельс Ф. Лист до А. Бебеля. Лондон, 18—28 березня 1875 р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 7.

¹⁶ Див.: Холмогоров А. И. Интернациональные черты советских наций. — М.: Мысль, 1970, с. 59.

тону, сталі, алюмінію, типізація та уніфікація архітектурних елементів, використання найбільш раціональних, економічно обґрунтованих архітектурних рішень — таким є шлях розвитку архітектури в умовах науково-технічної революції. Цим пояснюється до певної міри спільність архітектурних форм, утвердження спільних виражальних рис, властивих сучасній архітектурі у різних регіонах країни. Інтернаціональна основа радянської архітектури спричинює дедалі більше зближення її національних форм. Інтернаціональне в архітектурі, пише Г. Ломідзе, «це ті спільні для різних народів і націй принципи, форми, які завдяки поєднанню певних історичних і природних умов виробляються кожним народом самостійно і в результаті органічно входять не лише в їхню архітектуру, а й у скарбницю загальнолюдського досвіду»¹⁷.

Проте архітектура соціалістичних націй і народностей не безнаціональна. У її національній своєрідності дістають відображення всі ознаки, що характеризують націю як певну історичну спільність людей. Національна своєрідність архітектури виступає як форма вираження самої суті радянської архітектури, як результат заломлення єдиного соціалістичного змісту в багатоманітному спектрі конкретно-історичних умов життя того чи іншого народу¹⁸.

Кращі архітектори завжди враховують місцеві природно-кліматичні умови, національну особливність народу, його світосприймання, звичаї і звички. Архітектор звертається до прогресивного досвіду у національній культурі, до кращих традицій свого народу, трансформує його стосовно до сучасних побутових і духовно-естетичних потреб. Не сліпе копіювання «під старовину» чи механічне перенесення прийомів архітектури, декоративного мистецтва минулих епох у сучасні конструкції, а раціональне поєднання єдиних технічних і соціальних стандартів радянського домобудування з традиційними особливостями національних стилів — ось той шлях, яким іде розвиток багатонаціональної радянської архітектури, розвиток житлового будівництва як складової частини побуту.

Розширення житлового будівництва на індустріальній основі уніфікує тип житла, сприяє стиранню відмінностей у його спорудженні, вирівнює умови побуту націй і народностей. Благоустрій міст і сіл витісняє старі звичаї і звички з побуту, сприяє викоріненню пережитків. У побут широко увійшли нові будинки з усіма вигодами, сучасний домашній посуд, сучасні меблі, найрізноманітніші предмети культурно-побутового призначення. І хоч в інтер'єрі жител та їх плануванні зберігаються деякі етнічні традиції, і тут дедалі виразніше виявляються тенденції інтернаціоналізації¹⁹. Інтернаціоналізація побуту, яка тісно пов'язана з його модернізацією, наочно виявляється і в одязі населення як одному з компонентів національної культури народу. Із посиленням спілкування між народами нашої країни національна кухня дедалі більше збагачується різними національними стравами, у тому числі й виробами європейської кулінарії та ін.

¹⁷ Ломідзе Г. Ленін і розвиток національних культур.— К.: Дніпро, 1975, с. 41.

¹⁸ Див.: Щедрина Г. К. Проблема національного своеобразия в советской архитектуре.— Л.: Знание РСФСР, 1975, с. 38.

¹⁹ Наприклад, українські безворсові килими останнім часом дістали велике поширення у Туркменській РСР для оздоблення житла, а узбецькі і таджицькі ковзане — декоративні вишивки, узорне ткання народів Прибалтики, туркменські і кавказькі килими прикрашають житла росіян, українців, білорусів, молдаван та інших народів. (Див.: Морозова А. С. Современное народное жилище СССР.— Советская этнография, 1963, № 2, с. 47).

Як уже зазначалося, матеріальний бік побуту швидше зазнає змін, ніж духовний. Відносна стійкість духовних елементів побуту, наприклад традицій, звичаїв і обрядів, пояснюється тим, що вони є відображенням культурно-побутового досвіду минулого, а не сучасного²⁰. Проте і ця сфера зазнає все більшого впливу процесу інтернаціоналізації, тут відбуваються значні зміни, пов'язані з прогресуючим поширенням міжнаціональних шлюбів, становленням нових, загально-радянських побутових традицій. Нові радянські традиції, свята і обряди, які пропагують все краще, цінне, що народжене соціалістичною дійсністю, мають важливе значення в інтернаціональному вихованні трудящих усіх національних республік. Загально-радянські традиції, які виражають революційність, дисциплінованість, колективізм, гуманізм, любов до Батьківщини, пролетарський інтернаціоналізм — це духовна скарбниця радянського суспільства. Виступаючи як форма передачі досвіду, інтернаціональні за змістом соціалістичні традиції сприяють будівництву нового суспільства, утвердженню ідей марксизму-ленінізму, зміцненню соціалістичного способу життя. Соціалістичні за змістом, інтернаціональні за своїм характером загально-радянські традиції становлять єдність національного та інтернаціонального. У цих традиціях національні особливості органічно поєднуються з інтернаціональними, загально-радянськими соціалістичними традиціями і рисами. «Характерна особливість цих традицій,— підкреслював товариш Л. І. Брежнев, — у тому, що вони властиві росіянам і українцям, білорусам і молдаванам, народам Кавказу, Середньої Азії, Казахстану, Прибалтики, усім націям і народностям нашої неосяжної країни. Хоч би які були мова і національні особливості радянських народів, усі вони єдині в головному — прагненні йти до спільної мети»²¹.

Для радянської людини будь-якої національності немає свят урочистіших і дорожчих, ніж річниця Великого Жовтня, День Конституції, Першотравень, День Перемоги. Урочисто відзначаються у нашій країні і професійні свята, що виникли в ході будівництва соціалізму і комунізму. Велику популярність останнім часом здобули і свята Серпа і Молота, зустрічі молоді з ветеранами, посвячення у робітники, урочисті проводи до Радянської Армії, урочисте вручення паспорта, вечори інтернаціональної дружби, трудової і бойової слави, вшанування трудових династій, змагання за професіями, огляди технічної творчості тощо. Ці якісно нові традиції є відображенням того нового, що несе радянський спосіб життя. Новим змістом збагачуються прогресивні традиції, звичаї, ритуали, що народилися в минулому. Яскравим виявом кращих традицій народної обрядовості є народні і національні радянські свята. Ці свята увібрали в себе давні народні традиції. Так, традиційними стали щорічне свято народів Півночі, Мурманської області, свято мисливців і оленеводів на Далекому Сході, День урожаю, День лісу, День чабана у Казахській РСР та інших республіках, свято пісні і народного танцю в Естонії та ін. Ці свята ушлявлюють людину праці, створюють атмосферу громадського піднесення. Вони давно стали інтернаціональними, їх відзначають нині радянські люди всіх національностей.

Доцільність збереження тієї чи іншої традиції не визначається її давністю. Якщо традиції минулого відображають передові, прогресивні сторони національної культури, відзначав В. І. Ленін, таке культурне надбання «треба зберегти, взяти його як зразок, виходити з

²⁰ Див.: Танкаев С. Д. Быт и нация.— Алма-Ата: Казахстан, 1977, с. 69.

²¹ Брежнев Л. І. Промова перед виборцями, 10 березня 1967 року.— В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом, 1973, т. 1, с. 493.

нього, навіть коли воно «старе»²². В. І. Ленін закликав відбирати, зберігати й розвивати справді народні, найбільш цінні традиції і звичаї, використовувати їх у становленні нового суспільства. «Не вигадка нової пролеткультури, — писав В. І. Ленін, — а розвиток кращих зразків, традицій, результатів існуючої культури з точки зору світогляду марксизму і умов життя і боротьби пролетаріату в епоху його диктатури»²³. В. І. Ленін учив, що до старих традицій і звичаїв треба підходити диференційовано, з класових позицій, оцінюючи їх з точки зору інтересів будівництва комунізму.

Партія веде систематичну боротьбу проти пережитків старого, віджилого, проти релігійних передсудів, націоналістичних поглядів, реакційних елементів у традиціях, моралі, побуті, які є гальмом у будівництві нового життя. Водночас КПРС дбайливо ставиться до прогресивних національних традицій минулого, веде велику роботу для впровадження й розвитку нових традицій, обрядів, свят, які, зберігаючи справжню народність, сприяють утвердженню комуністичних ідеалів, відображують соціальні і культурні перетворення в нашій країні, позитивно впливають на формування у радянських людей комуністичного світогляду.

В умовах зрілого соціалізму національні традиції є не тільки надбанням одного народу: втілюючи у собі загальнолюдські норми моралі, вони стають надбанням інших націй і народностей. «Було б неправильним вважати національною традицією тільки те, — підкреслював товариш М. А. Суслов, — що відрізняє одну національну культуру від іншої, або тільки те, що пов'язане з минулим народу, з його історією... Треба зіркіше бачити і підтримувати нові традиції, загальні риси, що складаються у взаєминах радянських соціалістичних націй у ході комуністичного будівництва»²⁴.

У нашій країні назавжди відійшли у минуле архаїчні традиції і звичаї, пов'язані з соціальною нерівністю, релігійними пересудами і забобонами. Ідейно чужими радянському способowi життя є і надмірна пишність весільних та інших ритуалів. Слід мати на увазі, що на цих ритуалах найбільшою мірою паразитують церковники, намагаючись розпалити націоналістичні передсуди (адже саме релігію її ідеологи намагаються оголосити «хранителькою національної культури», традицій). У боротьбі проти релігійних традицій і обрядів, різного роду архаїзмів партійні і громадські організації використовують найрізноманітніші засоби, методи і форми роботи. Однією з основних форм цієї роботи є створення і впровадження у побут людей нових, радянських безрелігійних традицій, свят і обрядів. Від того, як міцно ці обряди і свята увійдуть у побут і свідомість радянських людей, багато в чому залежать темпи відходу віруючих від релігії, ефективність всієї системи науково-атеїстичного виховання²⁵. Розвиток нових радянських традицій, обрядів і ритуалів сприяє витісненню релігійної обрядовості як такої, що суперечить радянському способowi життя, несе чужі нам ідеї. Створення і утвердження в нашому житті нової, соціалістичної обрядовості, що має великий ідейний та емоційний заряд, ідеологічний та світоглядний зміст і сприяє формуванню в кож-

²² Див.: Ленін В. І. О культуре и искусстве.— М.: Искусство, 1956, с. 520.

²³ Ленін В. І. Начерк резолюції про пролетарську культуру.— Повне збір. творів, т. 41, с. 442.

²⁴ Суслов М. А. Высокая ответственность творческой интеллигенции перед народом.— В кн.: Суслов М. А. Избр. речи и статьи. М.: Политиздат, 1972, с. 270.

²⁵ Див.: Угринович Д. М. Обряды: за и против.— М.: Политиздат, 1975, с. 139

ної радянської людини комуністичної свідомості, ідейної переконаності, справді творчого ставлення до праці,— завдання величезної політичної ваги.

Як показують соціологічні дослідження, нова соціалістична обрядовість є дійовим засобом подолання релігійного культу, витіснення з побуту старих, реакційних обрядів, що раніше були поширені у сімейно-побутовій сфері. Так, наприклад, на Україні у м. Тернополі за новим обрядом реєструється понад 98,4 проц. шлюбів, у Житомирі — 99 проц. У Харківській області урочиста реєстрація новонароджених за останні три роки сягає 90 проц.²⁶ Після того, як в Естонській РСР відкрились десятки будинків одруження, де емоційно-естетичній стороні нових ритуалів приділяється велика увага, число вінчань стало мізерним. За даними ленінградських дослідників, понад 80 проц. осіб, які останніми роками порвали з релігією, значною мірою пов'язують своє рішення з впливом на них нової обрядовості²⁷.

Поява нових побутових традицій, створення яскравої, емоційної обрядовості, що охоплює різні сторони життя і побуту людей, сприяє розвиткові дружби народів нашої країни, подоланню національної обмеженості, замкненості, релігійних пережитків, зживанню старих традицій і звичаїв, що суперечать соціалістичному способу життя. «Підтримуючи прогресивні традиції кожного народу, роблячи їх надбанням усіх радянських людей, партія всемірно розвиватиме нові, єдині для всіх націй революційні традиції будівників комунізму»²⁸,— записано у Програмі КПРС.

Боротьба за побудову матеріально-технічної бази комунізму, подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, містом і селом, зближення двох форм соціалістичної власності, поліпшення матеріального становища і підвищення культурного й освітнього рівня радянських людей, всемірний розвиток системи громадського обслуговування трудящих, дедалі більший взаємовплив, інтернаціоналізація всього укладу життя народів — ось основні процеси, що служать передумовою зближення національного побуту націй і народностей Радянського Союзу і всебічного розвитку його інтернаціональних, загальнорадянських рис, що становлять синтез національного та інтернаціонального. Широко впроваджувані у побут населення СРСР досягнення світової цивілізації сприяють зближенню стилю життя, певною мірою формують спільні потреби, уподобання і звички радянських народів. «Уже тепер для більшості населення нашої країни,— відзначив перший секретар ЦК Компартії Молдавії товариш І. І. Бодюл,— спільне у побуті переважає над частковим, традиційно-національним. У питаннях житла, харчування, одягу на перший план дедалі більше висувається раціональна доцільність, естетичні критерії, а не національні особливості»²⁹. Національні відмінності у побуті, що зберігаються, визначаються тепер не стільки історичним минулим, скільки спеціалізацією народного господарства, видів господарської діяльності, своєрідністю місцевих природно-кліматичних умов.

²⁶ Див.: Ельченко Ю. Н. Новому человеку — новые обряды.— М.: Политиздат, 1976, с. 41—43.

²⁷ Див.: Андрианов Н., Белов А. Советскому человеку — новые обряды.— Правда, 1976, 28 мая.

²⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу.— К.: Політвидав України, 1968, с. 101.

²⁹ Бодюл И. И. Марксистско-ленинская теория национального вопроса и развитие национальных отношений в СССР в условиях развитого социализма.— В кн.: Братское единство народов СССР. Кишинев: Штиинца, 1976, с. 13.

Багатоманітні фактори інтернаціоналізації у сфері побуту охоплюють дедалі ширше коло процесів і явищ матеріальної і духовної культури. Як відзначив академік П. М. Федосеев, «у наш час залишається все менше і менше людей, які носять тільки національний одяг, споживають тільки національну їжу і живуть у традиційно національних житлах, і вже нема майже нікого, хто користувався б тільки суто національними знаряддями праці і засобами пересування»³⁰.

Соціалістичний побут має свої національні особливості, що виявляються не тільки в духовній культурі і психічному складі людей, а й у типах житла, його оздобленні і меблях, в одязі, їжі, традиціях, звичаях, обрядах, ритуалах, у музиці, піснях і танцях, в іграх та ін. Однак під впливом науково-технічної революції, дедалі більшої інтернаціоналізації всіх сфер суспільного життя, завдяки побутовому взаємовпливові народів відбувається інтернаціоналізація побуту, в ньому виробляються спільні — міжнаціональні й інтернаціональні — риси, властиві всім соціалістичним націям, відмирають консервативні ознаки.

Відзначимо, що поняття «національний побут» ширше, ніж «національно-специфічне в побуті». Національний побут вбирає в себе не тільки те, що є результатом його власного розвитку і не повторюється (або майже не повторюється) в інших народів, але й те, що було сприйняте в інших націй і народностей внаслідок безпосередніх контактів і обміну матеріальними і духовними цінностями.

Водночас у побуті соціалістичних націй і народностей є й такі універсальні риси, які взагалі не мають національних ознак, бо наперед визначені соціальними факторами матеріальних і духовних потреб радянського народу. До них належать поліпшення житлових умов, вдосконалення культури обслуговування, скорочення робочого дня, розширення мережі дитячих закладів, безплатне медичне обслуговування, туризм та ін.

Спільними у побуті всіх радянських націй і народностей є передусім закономірності, пов'язані з докорінними соціально-економічними перетвореннями. Для соціалістичного побуту характерні утвердження соціальної і національної рівності людей у цій сфері, поступове вирівнювання побутових умов різних соціальних груп, ліквідація відмінностей між представниками розумової і фізичної праці, між міським і сільським населенням та ін.

Нові форми соціалістичного побуту пов'язані і з виробленням комуністичних форм співжиття, нових форм поведінки і культури особистих відносин.

Соціалістична інтернаціоналізація є об'єктивним, необхідним і прогресивним процесом, пов'язаним з широким спілкуванням націй і народностей, інтенсивним обміном матеріальними і духовними цінностями, подоланням національної обмеженості, виробленням спільних інтернаціональних рис, зближенням, а в майбутньому — і злиттям націй.

Становлення і розвиток нового побуту в умовах соціалізму є не стихійний, а цілеспрямований, планомірний процес, керований Комуністичною партією, Радянською державою. У своїй політиці КПРС виходить з того, що об'єктивний процес зближення націй і народностей країни, як зазначив Л. І. Брежнев, не можна штучно форсувати, але неприпустимі і будь-які спроби стримувати цей процес, чинити йому перешкоди, штучно закріплювати національну відособленість³¹. Комуніс-

³⁰ Федосеев П. Н. О социальных и идейных основах сближения наций и народностей. — В кн.: Наука Союза ССР. М.: Наука, 1972, с. 66.

³¹ Див.: Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом, 1974, т. 4, с. 61—62.

тична партія постійно спрямовує процес створення матеріальної і духовної культури соціалізму на його власній основі, вдосконалення культури побуту, всіляко підтримує вироблення нових традицій, що сприяє зміцненню матеріальних і духовних підвалин соціалістичного способу життя. Вона надає процесові інтернаціоналізації всіх сфер суспільного життя усвідомленого, керованого характеру, розглядаючи його як справу творчості всіх трудящих.

Побудова розвинутого соціалізму в нашій країні є новим етапом у розвитку національних відносин, який характеризується монолітною ідейно-політичною і моральною єдністю радянських націй і народностей, дальшим зміцненням їх дружби і співробітництва, посиленням соціальної однорідності, формуванням комуністичних рис культури, моралі, побуту, ліквідацією пережитків минулого, що гальмують розвиток нового побуту. «Одна з найважливіших закономірностей радянського суспільства,— підкреслив товариш В. В. Щербицький,— далі зближення всіх націй і народностей. Цей процес в міру вдосконалення розвинутого соціалістичного суспільства дедалі чіткіше виявлятиметься в поступовому стиранні національних відмінностей, виробленні спільних рис, які властиві радянським людям в усіх республіках і вбирають кращі якості їх національного характеру»³².

Формування і розвиток спільних інтернаціональних рис побуту і побутових традицій радянських націй і народностей — об'єктивний закономірний процес, що є органічною частиною загального процесу інтернаціоналізації, зближення матеріальної і духовної культури соціалістичних націй, розвитку нової історичної спільності — радянського народу.

* * *

Развитие социалистического образа жизни, дальнейшее повышение благосостояния советских людей тесно связаны с совершенствованием социалистического быта — сферы внепроизводственной социальной жизни человека, с удовлетворением его материальных и духовных потребностей и запросов.

В нашей многонациональной стране развитие быта в национальных и географических регионах отличается национальными особенностями. Вместе с тем, развиваясь как характерная черта социалистического образа жизни, новый быт формируется и как явление интернациональное.

Интернационализация социалистического быта детерминирована прогрессирующим обобществлением производства и труда, целостностью социально-политической жизни, нашего общества, сознательным, научным управлением этим процессом, господством марксистско-ленинской идеологии и морали. Диалектическое соединение особенного и общего, национального и интернационального приводит к тому, что процесс развития нового быта проявляется прежде всего как процесс обогащения его содержания, как коллективное, общее для советских людей — представителей различных наций и национальностей — дело улучшения условий их жизни.

³² Щербицький В. В. Міжнародне значення досвіду національних відносин в СРСР.— К.: Політвидав України, 1974, с. 11.

ВСЕСОЮЗНИЙ СИМПОЗИУМ «СВІТОГЛЯДНИЙ АСПЕКТ ЗАКОНІВ
І КАТЕГОРІЯ МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ДІАЛЕКТИКИ»

С. Б. КРИМСЬКИЙ

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ КАТЕГОРІЇ АБСОЛЮТНОГО

Проблема категоріального визначення абсолютного в культурному розвитку людства мала істотно ідейно-світоглядне значення. Більше того, сам світогляд як вищий рівень систематизації знання конституюється через пошук і затвердження деяких найважливіших результатів пізнання та дії у статусі лімітних і, в цьому розумінні, спрямованих на абсолютне зразків духовного і практичного освоєння світу. Тим самим світогляд вступає в певного погляду як форма усвідомлення абсолютного, як спосіб доведення деяких конкретних, у своїй відносності, результатів духовної і практичної діяльності до їх абсолютного «звучання» як норм, зразків й ідеалів.

Світоглядні орієнтири такого типу завжди були предметом гострої класової боротьби, а в наш час тим більше виявляють свою актуальну соціально-класову значущість у зв'язку з протиробством світової системи соціалізму з силами імперіалізму на міжнародній арені. За всієї універсальності, загальнолюдського масштабу та своєрідної культурної інваріантності проблеми абсолютного, через призму якої класовість розкривається як той чи інший ракурс глобальних умов життя людини, вона цілком природно стає у фокусі ідеологічної боротьби сьогодення. Адже відповідальність за розв'язання глобальних проблем можуть взяти на себе лише світоглядні системи прогресивних класів, які саме і здатні виражати ідеали всесвітньо-історичного прогресу, репрезентувати його найважливіші завдання. Такою репрезентацією соціального та культурно-історичного прогресу людства є нині розвинутий соціалізм і його марксистсько-ленінська ідеологія, у рамках якої можливе наукове розв'язання глобальних проблем сучасності, в тому числі подання абсолютних за своїм місцем у системі культурно-історичних звершень людини світоглядних цінностей.

Отже, проблема абсолютного в культурі виходить далеко за межі суто академічного інтересу і зникається з актуальними питаннями ідеологічного усвідомлення результатів всесвітньо-історичного розвитку. В історичних умовах становлення комуністичної цивілізації проблема абсолютного висувається на перший план світовідношення як уособлення вищих ступенів свободи людського духу та діяльності, як вираження найрезультативніших перспектив творчих звершень всесвітньої історії.

Ці світоглядні аспекти категорії абсолютного можуть іноді лишатися в тіні, коли вона розглядається лише гносеологічно, у межах питання про абсолютну та відносну істину. Але, як відомо, абсолютна істина збігається з об'єктивною істиною, що й передбачає розкриття предметної, практично втіленої тотожності мислення і буття. Тим самим стає необхідним враховувати об'єктивну історичність тієї предметності, яка асоційована з об'єктивною істиною. А це у свою чергу пору-

шує проблему можливості абсолютного у плині буття. Інакше кажучи, питання про абсолютну та відносну істини не вичерпує проблеми абсолютного і відносного як категоріальних структур буття на всіх рівнях його предметно-онтологічної визначеності та її гносеологічного відтворення.

Звернення до даних природознавства також не сприяє адекватному розкриттю цієї теми, оскільки у фізичному аспекті абсолютне і відносне пов'язане з інваріантами та варіантами систем перетворень, а останні релятивізують зміст згаданих категорій. Адже інваріантне у одній системі перетворень виявляється варіантним в іншій.

Більше того, сучасне природничонаукове пізнання затверджує відносне як норму проблемних ситуацій наукового пошуку, а абсолютне зводить до гносеологічного ідеалу його кінцевого здійснення. Відповідно, у рамках сучасного природознавства рис відносності набуває навіть саме поняття фізичного світу. Якщо в класичному природознавстві дане поняття збігалось з категорією універсуму, тобто всього існуючого, то в сучасній науці це універсальне буття не визначається тільки в межах предметної області якоїсь однієї системи фізичних закономірностей.

На відміну від законів матеріалістичної діалектики фізичні закони потребують корекції на локальність і відносність. Тим самим категорія фізичного світу визначається під кутом зору лімітної сфери екстраполяції тих чи інших фізичних законів. А оскільки така екстраполяція не може бути абсолютною, то можливі різні типи фізичної реальності і, відповідно, множина фізичних «світів» від мікро-, макро- і мега світу до різних можливих світів, типу «чорних дірок», ультрамікросвіту, фрідмонів та ін.¹

Симптоматично, що в сучасних космологічних моделях світ постає як Всесвіт, який розширюється або пульсує. Адже такі моделі передбачають момент часу t , коли $t=0$, тобто момент виникнення Всесвіту. Але це означає не можливість «творення» матерії чи позачасовість буття, а лише наявність меж відомого нам фізичного Всесвіту, поряд з яким існували й існують інші світи, які перебувають на різних стадіях космогенезу. Так, у природознавстві входить ідея множинності світів і відносності можливих всесвітів.

Прикладом фізичної реалізації такої ідеї відносних світів є концепція «мультивсесвіту», або так званого «гіллястого» всесвіту, розвинена в працях Х. Еверетта, Д. Уїлера і Р. Грехама. В рамках даної концепції мультивсесвіт — це суперпозиції станів великих замкнених систем, кожна компонента якої характеризує альтернативний «квантовий» всесвіт. Причому серед усіх цих «всесвітів» світ, який приводить до появи людини, є виділеним, абсолютним у тому розумінні, що теоретичне уявлення про нього збігається з емпіричними результатами спостережень.

Інакше кажучи, при всій генералізації категорії відносного в сучасному природознавстві, відкриття множинності можливих світів опосередковано ставить проблему абсолютного, бо саме через її сигнатури можна вірізнити спостережуваний Всесвіт серед інших світів, які принципово не можуть мати того, хто спостерігає, тобто привести до виникнення життя та розуму. Це не означає, що без людини в природі не існує абсолютного. З погляду сучасного природознавства предикат абсолютності є притаманним, наприклад, фундаментальним законам

¹ Про множинність фізичних світів див., зокрема: Барашенков В. Эйнштейн и современное естественнонаучное мышление. — Коммунист, 1980, № 4, с. 72.

збереження, константі швидкості світла, деяким властивостям просторово-часового континууму та ін. Але у природничонауковій сфері абсолютне виявляється локально, а у своїй всезагальності та універсальності воно найповніше розкривається стосовно людини. Щоправда, людина тут виступає не як ґносеологічний суб'єкт, а об'єктивно, як історичний продукт розвитку матерії та її соціальної форми руху.

В результаті порівняння природничонаукової і соціальної сфери дійсності стає зрозуміло, що категорія абсолютного асоціює найвищі ранги реальності. Якщо відносно виступає як актуалізація чи реалізація всякої можливості, то абсолютне, передбачаючи «океан потенціального», визначається в ньому лише у напрямі того розвитку, який приводить до виникнення людини і «материків» її культури. Тут межею між «материковою» (розвиненою) реальністю та мінливістю безмірної потенціальності «океану» можливих світів є водорозділ між олюдненою природою і долюдською стихійністю мертвої природи. Більше того, абсолютне навіть перевищує сферу реальності в тому розумінні, що залучає до сфери повинності.

Зазначимо, що опосередковано, на підставі множинності можливих світів у сучасному природознавстві можна констатувати, що абсолютне потребує особливого часу, відмінного від лінійного ходу часових процесів, який символізується одномірною «стрілою» або вектором переходу від минулого до майбутнього. Адже відносність нашого світу і демонструється фактом розширення Всесвіту, тобто одновекторністю його розвитку від моменту часу, коли $t=0$, до сучасного стану і майбутнього періоду «охолодження». Оскільки така лінійність суперечить постулату вічності матерії і її просторово-часових атрибутів, то можна твердити про відносність «розширюваного світу» та про можливість «гіллястого Всесвіту», на кожній «гілці» якого космогенез плине у різних напрямках, фазах і системах відліку часу. У цьому розумінні абсолютне і є притаманним універсальному зв'язку всіх станів розвитку матерії, коли, за висловом одного з персонажів роману М. Анчарова «Самшитовий ліс», «ніщо не починається з початку і не кінчається кінцем».

Усі ці умови абсолютності, які опосередковано виявляє ситуація можливих світів, дістають своє найадекватніше розкриття через феномен людської культури. Це відбувається не завдяки тому, що абсолютне не має онтологічного статусу в долюдському світі, а лише завдяки тій мірі всезагальності умов виявлення абсолютного, яку воно отримує в сфері соціуму і такої його підмоделі, як культура. Справді, якщо абсолютне розкривається універсально щодо людини як носія соціальної форми руху матерії, якщо воно передбачає найвищі ранги реальності та особливі типи перебігу часових процесів, то саме культура становить його істинну екологію. Адже культура — це «субстанція» людськості в її історичному розвитку, яка характеризується не тільки лінійністю «стріли часу», а й «колами» розкриття всезагальних умов духовного та практичного освоєння світу, такою силою опредмечення усіх можливостей розвитку реальності, яка здатна онтологізувати навіть найсміливіші породження духовного виробництва.

У культурі долається розрив між буттям і значенням, між фактом і смыслом. Реальність постає як втілена раціональність найвищих цілей людської діяльності, ідеалів і цінностей багатьох поколінь. Культура реалізує не тільки і не стільки ґносеологічне, скільки духовно-практичне, соціальне відношення до дійсності у найширшому розумінні. Тому в ній можливий перехід суб'єктивного в об'єктивне і навпаки.

Відповідно може опредмечуватися і перцептивний (психічний) час, а, отже, крім лінійного перебігу часових процесів, що є характерним для фізичного буття, культурний розвиток актуалізує різні форми перетворень у часі. За відношенням до цих перетворень виявляються і такі культурні інваріанти, які, за О. І. Герценом, немов земна вісь, пронизують увесь масив світової цивілізації.

Реалізуються в історії культури і різні системи відліку часу. Прикладом такої, відмінної від лінійного часу, системи відліку часових актів може бути давньоруська культура, в якій минуле оголошувалося «переднім часом». «... На відміну від наших уявлень про час, згідно з яким майбутнє ставиться попереду нас, а минуле — позаду, — пише академік Д. С. Лихачов, — середньовічні російські уявлення про час називали минулі події «передніми» та розміщували час не егоцентрично (відносно нас), а в єдиному, щоразу в своєму ряду — від їх початку до теперішнього, «останнього часу»².

В історії культури дістають реальне звучання також і різні часові масштаби. Так, для аграрних цивілізацій минулого властиве предметне розкриття циклічного часу, прообразом якого були кругообіги в землеробстві, періодичність пір року, цикли місячного та сонячного календаря, ритми зоряного неба. Це був замкнений час, який не характеризовався зміною подій від минулого до сучасного і майбутнього, а в принципі збігався з вічністю. Зміна подій мала ілюзійний характер, бо була пов'язана зі зміною конкретних циклів подій у безконечному повторенні. На перший план тут ставиться всезагальний кругообіг сущого, включаючи душі людей та ритми зоряних сфер. Отже, час набував абсолютного характеру і виступав як вічність, в тому абсолютному, незіставлюваному з конкретними відрізками теперішнього, минулого і майбутнього масштабах, який греки називали еон.

Пізніше, з формуванням християнства і його світоглядної моделі світу, актуалізується інший часовий масштаб — есхатон, коли час визначався у проміжку між початком і кінцем світу, в душі римської надгробної епітафії: «Не існував, існував, ніколи не існуватиме». З розвитком цивілізації дістає свій предметний зміст і часовий масштаб невеликого проміжку теперішнього часу — «миті», який може бути названий хрононом. Його символізує, наприклад, відома формула Гете: «Зупинися, мить, ти чудова!»

Згідно зі згаданими часовими перетвореннями, різновидами систем відліку часу та його неоднаковими масштабами в історії культури реалізуються різні типи часу. Крім циклічного та лінійного часу, а також часу, проєктованого на вічність чи мить, в історико-культурних системах подибуємо так званий острівний час. Останній пов'язаний з абсолютизацією якоїсь ділянки часового процесу чи то як ідеальний епічний світ, билинний «час курганів», чи то як вік «бур та вовків», саг про «мечі та сокири», з абсолютизацією, доведеною до повної автономії та замкненості епічно телескопованого часу.

Ці типи часу, масштаби та системи його відліку не прив'язані жорстко до певних стадій розвитку цивілізації (хоч генетично і виростають на тій чи іншій її фазі), але можуть опредмечуватися у найрізноманітніших ситуаціях, залежно від тих чи тих завдань культурно-історичного процесу. Інакше кажучи, в ході функціонування культури можливі багатоваріантні композиції та поєднання різних типів, ма-

² Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы.— М.: Наука, 1979, с. 215.

сштабів, систем виміру й перетворень часу, так би мовити, «поліфонія» різних ліній часового процесу.

Така поліфонія часу характерна, наприклад, для доби Відродження, коли майбутнє не відокремлювалося часовою дистанцією від сучасно даного, але приймалося як впорядковане, розумно спроектоване за зразками античного минулого сучасне. «І саме ця часова наповненість сучасного надавала йому рис вічності. Перебуваючи в сучасному, гостро переживаючи його новизну, людина Відродження вже тут, на землі, почувала себе залученою до вічності», а тим самим і до абсолютного³.

Ці особливості «троянди часів» у розвитку культури і дозволяють стверджувати особливий часовий атрибут історії цивілізації — метачас культури, в якому й можливі процесуальне розкриття абсолютних аспектів людської творчості, адекватна характеристика категорії абсолютного. Адже метачас культури не вичерпується лінійним перебігом часового процесу, що дозволяє йому утворювати своєрідний «острів» у тій «річці» швидкоплинного буття, в яку можна входити не тільки одноразово, але багатократно і евентуально безконечно. З цього, звичайно, не випливає, що метачас культури суперечить членуванню часового потоку на теперішнє, минуле та майбутнє. Навпаки, він розкриває розмаїтість фігур їх зв'язку, що допускає різні конфігурації часових станів.

У культурі скільки-небудь значний крок у майбутнє можливий лише через освоєння минулого і відкриття тих його потенцій, які посилюють імпульси руху вперед, розширюють культурний потенціал прогресу. Це означає, що у векторному уявленні метачас культури є, так би мовити, двоякоспрямованим: і вперед, і назад, і до центра, і від центра часового потоку.

Справді, тією мірою, якою реалізується рух уперед, ми посилюємо культурну міць традиції, від якої залежить наш прорив у майбутнє. Чим далі розширює історія масштаби та предметне багатство людської діяльності, тим значущіші історичні перспективи відкриваються в обидва боки часового процесу; грандіозність можливостей майбутнього розкриває разом з тим історичний потенціал віків так само необмежено, як не обмежені сили прогресу. Відповідно, тільки істинний прогрес на шляхах до формування всебічно розвиненої людини комуністичної цивілізації може обслуговуватися всіма досягненнями людства, всім поступальним ходом світової історії.

Не випадково В. І. Ленін ставив завдання освоєння в ході комуністичного будівництва «всіх тих багатств, які виробило людство»⁴. Він пов'язував розв'язання цього завдання не з простим просвітництвом, а з тим оволодінням культурною традицією всесвітньо-історичної діяльності народів, в контексті якої здійснюється «стрибок» з царства необхідності у царство свободи. Тим самим грандіозний прорив у майбутнє розкриває глобальну перспективу бачення минулого і сучасного в масштабі усїєї світової історії.

Таке бачення і дозволяє для розв'язання завдань культурно-історичного втілення ідеї прогресу здійснювати пошук засобів, цінностей, форм та образів по предметному полюсу усїєї цивілізації і притому у різних напрямках синхронного та діахронного членування культури на епохи. Це означає, що реальний хід прогресивного розвитку історії, який здійснює ідеали свободи, миру, рівності, братерства та щастя на-

³ Див.: Данилова Й. Е. О категорії времени в живописи средних веков и Возрождения. М., 1979, с. 165—166.

⁴ Ленін В. І. Завдання спілок молоді.— Повне зібр. творів, т. 41, с. 291.

родів, не перекреслює усі ті можливості, які посилюють його потенціал, навіть якщо ці можливості потребують звернення до культурних епох не в їх хронологічній послідовності за юліанським календарем. Так, культурна хронологія нової ери історії людства, ери Великої Жовтневої Соціалістичної революції, яка здійснила найсміливіші прозріння майбутнього, розгортається не просто у послідовності руху сонця в масштабі астрономічного часу, а уособлює цей час і в битті курантів стародавнього Кремля, і в ампірних порталах Смольного, і у формі билинного, багатирського шлему в профілі будьонівки, і в ленінських планах монументальної пропаганди найвищих досягнень минулих епох в культурному контексті сучасності.

Тут має значення навіть не стільки те, яким проміжком астрономічного часу датується та доба, з якої вилучаються засоби духовного і практичного освоєння сучасного, скільки те, які саме культурні цінності актуалізуються ходом історичного прогресу. І та обставина, що ці цінності можуть генетично класифікуватися в різних історичних перспективах, свідчить про особливий метачас культури, а, отже, про «наскрізний», вічно оновлюваний (і в цьому розумінні абсолютний) статус тих чи інших зразків людської культури.

Функціонування в історії культури таких «наскрізних» зразків означає можливість особливого типу культурного опредмечення часу, коли прогресивний розвиток «повертає» історично відчужену форму до неї самої, коли вона стає власністю свого істинного змісту, а не зовнішніх, випадкових, кон'юнктурних обставин. Це визволення від «зовнішнього», «плинного» і демонструє своєрідне «замикання» часу щодо великих, центральних та аксіологічно значущих культурно-історичних форм.

Тут, звичайно, діє не метафізичний кругообіг, в якому явища повторюються в незмінному вигляді, а, навпаки, виступає діалектична закономірність, згідно з якою вища фаза розвитку розкриває у конкретній формі відношення, властиві усім попереднім фазам як всезагальні моменти їх прогресу. Ця закономірність і передбачає розгляд вузлових культурних явищ сучасного як відтворення умов розвитку фундаментальних принципів попередньої культури від їх абстрактно-загального функціонування до конкретизації в системі канонічних форм сучасності.

Під кутом зору діалектики процесу розвитку як конкретизації його всезагальних моментів «часовороті» культурно-історичних форм можливі як актуалізація «золотого фонду» культури. Інакше кажучи, «коло» тут виникає не в хронологічній послідовності історичних подій, а в їх метачасі, тобто в найширшому просторово-часовому континіумі культури. Цей континіум і виявляє ті культурно-історичні інваріанти, навколо яких замикається «зв'язок часів».

Такі «часовороті» в логічному аспекті характеризуються безперервним відтворенням циклів руху універсальних категорій від якості, кількості, міри (та інших категорій явищ) до істотних відношень, форм, закону, необхідності, свободи (та інших категорій сутності), які щоразу на новому витку розвитку та новому культурному матеріалі немовби пробуджуються до нового життя. Тут перспектива культурно-історичних «віх» духовного виробництва знаменує ту обставину, що в усіх метаморфозах розвитку матерія нескінченно повертається до самої себе у нових і нових формах.

У зв'язку з цим В. І. Ленін відзначав, що «наука є коло кіл»⁵ і, вказуючи на «кола» в філософії, підкреслював: «Чи обов'язкова хроно-

⁵ Ленін В. І. Філософські зошити.— Там же, т. 29, с. 198.

логія щодо *осіб?* Ні»⁶. Адже істина не характеризується предикатами неперервної зміни думок. Вона включає момент вічності та абсолютності. Ось чому, хоч історія культури «іє історією, але ми не маємо в ній справу з тим, що було та зникло»⁷. Прогрес тут виступає і як затвердження нового, і як «подвиг пробудження» (Гегель) істинно цінного, навіть якщо воно співвідносне з минулим. В останньому випадку йдеться про те, що «драматургія» історичного розвитку є водночас залучення до символів вічності, тобто, крім часових змін, виявляє метачас своєї хронологічної структури. Ось чому, як підкреслював Гегель, істинний прогрес не відчуває дефіциту часу, бо в його розпорядженні — увесь необмежений потенціал метачасу, тобто орієнтації на вічне та абсолютне.

«Зв'язок часів» у всіх його варіаціях (включаючи циклічний час та «часоворот»), який виявляє культурно-історичний прогрес, і робить можливими в системі культури «мандрівки у часі» зустріч різних епох. Цей зв'язок часів і є формою засвоєння абсолютного в культурі, індикатором її нетлінних цінностей.

Не випадково в добу Відродження, коли людство намагалося знайти нові, нецерковні орієнтири абсолютного (через гуманістичний культ людини, природи, безконечного, пантеїстичної діалектики збігу «максимуму» та «мінімуму» та ін.) ідея «зв'язку часів» стає наскрізним принципом культури. І навпаки, з початком похмурого століття контрреформації, коли «порвався зв'язок часів», робляться клерикальні спроби розхитати ренесансні ідеали абсолютної цінності людського буття. На цьому фоні і розгортається трагедія Гамлета, бо розрив зв'язку часів і ставить проблему «бути чи не бути?»; поки цей зв'язок існує, буття залишається в своєму абсолютному ціннісному статусі.

В історії культури абсолютне завжди розглядалось як дещо прищипане вищому буттю, як те, що не просто не підвладне «косі часу» (смерті), але затверджує життя в його вічному оновленні. Ось чому справжня культура завжди альтернативна всьому мнимому, ілюзійному, випадковому, ентропійному (тому, що призводить до смерті, мертвої нерухомості). Вона асоціює не просто реальність, а її вищі ринги, на яких аксіологічно заперечується всяка буттєво-людська «порожнеча».

Якщо в тезі про те, що «природа боїться порожнечі», є присмак культурно-історичної метафори, то в культурно-історичному світі цей «страх порожнечі» (мнимості) стає природою творчості. Тут діє інтенція на абсолютність, освоєнню елементів якої відповідає особливе явище голографічності культурно-історичних подій.

Це явище розкривається у тій гармонізації усіх моментів культурно-історичного прогресу, внаслідок якої кожна справжня культурна цінність, в якому б обсязі вона не бралася, має відповідати закономірностям, принципам, духові та ідеалам культурного розвитку в масштабі всесвітньої історії. Такий ефект «щільності» буття культурних явищ високої ідейної значущості чи їх всебічної «вписаності» у всю систему світової культури (яка розуміється у контексті історичного прогресу людства) і є провісником входження у зону розкриття та функціонування елементів абсолютної, незаперечуваної цінності.

Специфічним виявом згаданої щільності може бути і та неперервність культурно-історичного прогресу, внаслідок якої між двома

⁶ Там же, с. 303.

⁷ Гегель Лекції по історії філософії. Кн. 1.—Собр. соч., М.: 1932, т. IX, с. 42.

справжніми культурними подіями (в якому б хронологічному інтервалі вони не були взяті) завжди може бути вставлена (методом історичної реконструкції) третя подія. Ось чому, наприклад, усі спроби компаративістів побудувати за допомогою порівняльного аналізу типологію літературно-фольклорних явищ, привели до концепції «мандрівних сюжетів», згідно з якою незвідні одна до одної «розповіді» обмежуються мізерною кількістю (близько десяти сюжетів). Ось чому в культурно-історичному розумінні філософські ідеї осмислення світу (атомізм, ідеї космосу і хаосу, софійності світу та його динамічних метаморфоз, істини, добра і краси та ін.) анонімні з того боку, що не обмежуються авторством однієї людини, а належать усьому людству.

З цього, звичайно, не випливає, що фундаментальні з аксіологічного погляду ідеї за своєю культурно-історичною, концептуальною реалізацією чи художньо-виразною формою не можуть виступати продуктом особистої творчості, яка й породжує момент дискретності у неперервному ланцюгу варіацій, що уособлюють пізнання абсолютно значущих елементів людської культури. Але під кутом зору становлення цих елементів дискретність відступає на задній план і прикривається безперервністю варіаційного проведення «наскрізних» тем «симфонії» світової культури.

Ось чому від архаїчного синкретизму об'єктів у міфологічному мисленні до сучасної концепції «розмитих множин», також як і від «восьмеричного шляху» давньоіндійської філософії до восьмеричної класифікації мікрочастинок у теорії унітарної симетрії існує безперервний ланцюг культурно-історичних опосередкувань.

У культурі є доцільність цілого, внаслідок якої навіть зникнення предметної частини великого культурного явища створює волаючу порожнечу «дірки» в цьому цілому, за характером якої можна реконструювати тією чи іншою мірою дух зниклої цінності. Щоправда, шрами від такого залатування «дір» на тілі цивілізації лишаються надовго. Але надцільність культурних явищ, які підпадають під сферу функціонування категорії абсолютного, і означає те, що їх предметне руйнування не виключає можливості семіотичного, знакового існування того, що може постраждати від зіткнення з варварством. Ось чому занесеному над Римом мечеві Алларіха були невідвласні символи античної культури. Предметне буття їх смислів було відроджене Ренесансом, канонізоване класицизмом та залучене до світових традицій культурно-історичного процесу.

Міць культури не така ламка, як папірус, порцеляна чи мармур. Вона втілюється у невмирущі святині високих культурних традицій, буття яких стійкіше перед тиском часу, ніж матеріал їх конкретно-предметного уособлення. А це означає, що у сфері високих культурних цінностей селекція на «старе» та «нове» не завжди є синонімічною поділу на те, що відживає та народжується.

Симптоматично, що невдовзі після Великої Жовтневої Соціалістичної революції В. І. Ленін підкреслював у бесіді з Кларою Цеткін: «Красиве треба зберігати, взяти його як взірець, виходити з нього, навіть якщо воно «старе». Чому нам треба відвертатися від істинно прекрасного, відмовлятися від нього, як вихідного пункту для дальшого розвитку, тільки на тій підставі, що воно «старе»? Чому треба схилитися перед новим, як перед богом, якому треба підкорятися тому, що це «нове»?»⁸ В. І. Ленін характеризує тут марксистське ставлення до

⁸ Ленін В. І. О літературе и искусстве.— М.: Художеств. лит-ра, 1969, с. 663.

того «золотого фонду» світової культури, існування якого окреслює форми становлення категорії абсолютного в історії людства.

Звичайно, «золотий фонд» культури не потрібно ототожнювати зі статуарністю скарбниці, сакрального сховища. Абсолютне — це вищий потенціал культури, а не тільки її скарбниці. Воно визначається не процесом тезаврації (ціннісного нагромадження), а безперервним функціонуванням та обігом культурних цінностей. Тут доречно аналогія з функцією грошей, як представників, за висловленням К. Маркса, «абсолютно суспільної форми багатства, що завжди перебуває в стані бойової готовності»⁹.

Інакше кажучи, вказуючи на гроші як на абсолютну суспільну форму багатства, К. Маркс пов'язував цю абсолютність не з їх здатністю нагромадження у сейфах, але з модусом їх перманентного обміну. Такою ж постійною бойовою готовністю до функціонування, діалогу та контакту (і в цьому розумінні — обміну) характеризуються і культурні цінності, що розкривають через свої відносні вияви елементи абсолютності (інваріантності та збережуваності).

Інваріантність та збережуваність культурних цінностей в аспекті категорії абсолютного не означає їх незалежності від реального історичного часу. Здатність справжніх культурних цінностей до перебування у метачасових станах символізує не їх непідвласність реальному часу, а лише те, що влада часу історична, і ця історичність розкривається через категорію абсолютного в особливому ракурсі. Інакше кажучи, культурна цінність набуває аспекту абсолютності не раз і назавжди, але через історичну перспективу безконечного виявлення її ідейно-проблемного (а в кінцевому підсумку — гуманістичного) змісту, коли кожна епоха відкриває у справді цінному культурному явищі все нові і нові смисли.

Відповідно, абсолютне в культурі показує себе не як річ, а як історія становлення культурних цінностей, як саморозвиток людських сутнісних сил. З такого боку абсолютне і виступає як необхідність, яка вільно творить свою доцільність, тобто як ствердження світу людини в його цільності, унікальності та свободі.

Безперечно, це ствердження потребує діяльності, яка ніколи не завершується. Тому категорія абсолютного найповніше розкривається не стільки в конечних, замкнених рамках окремого, одиничного твору, скільки у великих конкретно-історичних системах, здатних (у безконечній перспективі) до перманентного розпредмечування своєї сутності як деякої всезагальної цінності. В цьому значенні абсолютне в культурі стверджують, наприклад, народний епос різних країн, антична традиція, монументальне мистецтво стародавніх цивілізацій (від єгипетських пірамід до печерних храмів Аджанти), європейська поліфонія та живопис Ренесансу, культурно-ціннісні канони класичного природознавства (від ідеалів гармонії, логічної стрункості, простоти та витонченості до моральних максим безкорисливого служіння істині) та теоретико-множинна математика.

Можна було б назвати ряд прикладів такої абсолютної значущості феноменів культури.

Особливо слід підкреслити те, що увесь досвід історії людства та його цивілізації, який був узагальнений марксизмом-ленінізмом, розкриває в наш час абсолютну значущість діалектико-матеріалістичної філософії як теоретичної, світоглядної основи комуністичної культури.

⁹ Маркс К. Капітал. Том перший.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 134.

* * *

Проблема категориального раскрытия абсолютного в культурном развитии человечества имеет существенное мировоззренческое значение. В известном отношении и само мировоззрение выступает как форма сознания абсолютного, как способ доведения некоторых конкретных результатов духовной и практической деятельности до их безусловного, абсолютного значения в качестве норм, образцов, идеалов. В таком понимании рассмотрение категории абсолютного не исчерпывается проблематикой анализа абсолютной истины и вопросами раскрытия инвариантных характеристик физической реальности, но ассоциирует высшие ранги действительности, связанные со сферой должностного и сближенном потенциального и реального.

Если относительное выступает как реализация любой возможности, то абсолютное определяется в сфере потенциального в направлении того развития, которое ведет к возникновению человека, социальной формы движения. В своей объективной определенности категория абсолютного раскрывается от локальных характеристик в системе природы до универсального развертывания в системе культуры.

В культуре выявляется и такое условие функционирования категории абсолютного, как возможность нелинейного, отличного от «стрелы времени», протекания временных процессов (циклическое время, время, спроецированное на прошлое или вечность, телескопированное на будущее или связанное с многовекторной композицией различных участков прошлого, настоящего и будущего).

Абсолютное в культуре выступает как процесс становления передовых культурных ценностей в их гуманистическом опредмечивании на путях социального прогресса. В таком ракурсе категория абсолютного характеризуется как необходимость, свободно творящая свою целесообразность, то есть как утверждение мира человека в его социально-исторической заданности.

В. П. ЛИСИЙ

ФОРМИ ДІАЛЕКТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Діалектика як наука та наука у її діалектичному змісті характеризуються тією спільною ознакою, що предметом їх розгляду виступає реальність у її динамічно-системному аспекті, тобто в тому ракурсі, в якому стає потрібним не тільки і не стільки вивчення окремих речей, скільки усвідомлення об'єктів у широкому контексті аналізу процесів їх розвитку, взаємозв'язку та взаємопереходів. Отже, діалектика як наука про загальні закономірності розвитку буття та мислення передбачає розкриття форм діалектичного процесу. Такими всезагальними формами діалектичного процесу є «перехід», «зв'язок» і «розвиток».

Власне, історична зміна картини світу, що визначалася зміщенням предмета дослідження в природознавстві з вивчення речей у напрямі розкриття процесів у формах розвитку, взаємозв'язку та переходів об'єктів, і становила істотний етап діалектизації пізнання, коли всезагальним методом науково-теоретичного мислення стала діалектика. «...Саме діалектика, — відзначає Ф. Енгельс, — є для сучасного природознавства найважливішою формою мислення, бо тільки вона являє аналог і тим самим метод пояснення для процесів розвитку, що відбуваються в природі, для загальних зв'язків природи, для переходів від однієї галузі дослідження до іншої»¹.

«Перехід», «зв'язок» і «розвиток» як форми діалектичного процесу потребують ще свого розгорнутого дослідження. Їх аналіз є актуальною проблемою як для сучасного етапу розвитку філософії, зокрема діалектичної логіки, так і для розкриття її методологічної функції щодо наук про природу і суспільство.

Останнім часом у радянській філософській літературі вийшла друком низка праць, які присвячені висвітленню форм діалектичного процесу. У них аналізується зміст понять переходу, рефлексії (відображення), розвитку і їх відношення між собою та з основними сферами діяльності²; логіка становлення ідей «породження», «переходу», «зв'язку» в контексті формування концепції розвитку³; раціональний зміст понять, в яких визначається гегелівське розуміння цієї концепції⁴. Проте дальшим завданням у розробці поставлених проблем ще лишається аналіз єдності діалектичного процесу в його системних якостях, категоріальних визначеннях та їх методологічних функціях у сучасній науці. На цих питаннях ми й зосередимо увагу.

Вивчення ролі філософських категорій в сучасному науковому пізнанні було і є найважливішим напрямом вивчення теорії матеріалістичної діалектики. Але воно, як нам здається, має доповнюватися аналізом форм діалектичного процесу. Адже категорії діалектики виступа-

¹ Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 345.

² Див.: Булатов М. А. Деятельность и структура философского знания.—К.: Наук. думка, 1976.

³ Див.: Злотина М. Л. Развитие как мировоззренческая проблема.—К.: Вища школа, 1974.

⁴ Див.: Богомолов А. С. Понятие развития в гегелевской логике.— Философские науки, 1974, № 4.

ють кінець кінцем як певні моменти цих форм, кожна з яких є способом функціонування діалектичних категорій.

Розкриття змісту форм діалектичного процесу може здійснюватися через: 1) категорії буття, явища та сутності, причинності, тотожності і відмінності тощо; 2) через основні закони діалектики загалом. Важливе значення щодо цього має діалектична закономірність розвитку пізнання, яку В. І. Ленін характеризував через логічну послідовність: буття (безпосередні явища) — сутність (закон причини, тотожності, відмінності) — поняття (пізнання)⁵.

Усі ці вузлові категорії діалектики як логіки відображають предметну дійсність як процес, оскільки вони й здатні бути інструментом відтворення реального процесу (якщо мати на увазі рух від суб'єкта до об'єкта). Проте кожна з цих логічних категорій є відображенням загальних і водночас певних форм діалектичного процесу: переходу, зв'язку (рефлексії), розвитку. Отже, вищезгадані вузлові категорії логіки можуть інтерпретуватись і як категорії гносеології і як категорії діалектики.

У бутті, або, як зазначав В. І. Ленін, у безпосередніх явищах, діалектичний процес має форму переходу. Тут необхідність прокладає собі шлях у переході від одного об'єкта до іншого. Перехід як форма діалектичного процесу — це безконечний прогрес зміни речей, їх виникнення і знищення. «Перехід» фіксує таке відношення сторін буття, коли вони перетворюються одна в одну, що в гранично загальній формі виявляється у якісно-кількісній природі речей.

Цю обставину і відзначив В. І. Ленін: «Не тільки єдність протилежностей, але *переходикожного* визначення, якості, риси, сторони, властивості в кожну другу (в свою протилежність?)»⁶. Більше того, В. І. Ленін вважав, що «перехід кількості в якість і *vice versa...*» суть приклади «переходу» взагалі⁷.

У межах безпосередніх явищ спостерігається і розвиток. Так, якість і кількість, взаємоперетворюючись, переходячи одна в одну, змінюють прояви свого існування, тобто розвиваються. Але розвиток тут ще мало відрізняється від характеристик «переходу» як форми діалектичного процесу. Адже якість і кількість на рівні зовнішніх явищ ще діалектично не «знімаються», а «утримують» свою природу, свої визначеності в процесі взаємопереходів.

Інші, більш глибокі діалектичні закономірності виявляються на рівні сутності речей та явищ. Якщо в бутті панує плинність, то в сутності предметів, навпаки, — єдність і зв'язок. «Зв'язок» фіксує не тільки «перехід» протилежностей, а і їх єдність, взаємозумовленість.

Особливість «зв'язку» як форми діалектичного процесу стосовно відношення протилежностей полягає в тому, що кожна з протилежностей містить у собі іншу. Тому кожна з протилежностей є ціле. Оскільки кожна з протилежностей є ціле (єдність протилежностей), то отже, вона вже не відноситься (зовнішньо) до іншої, а «співвідноситься з собою». Саме цим пояснюється даліше розрізнення діалектичних форм «перехід» і «зв'язок».

«Перехід» і «зв'язок» як форми діалектичного процесу виявляють свою конкретну єдність у межах діалектичного процесу розвитку. І суть процесу розвитку полягає в тому, що, коли кожна зі сторін відно-

⁵ Див.: Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 281.

⁶ Там же, с. 188.

⁷ Там же.

шення протилежностей переходить, перетворюється в іншу, то це означає, що кожна з них — вже в собі єдність, зв'язок цих протилежностей. Інакше кажучи, кожна з протилежностей переходить одна в одну саме тому, що вони вже до цього (переходу) були єдині (кожна з них містила іншу, їй протилежну).

Усвідомлення діалектичного процесу розвитку як єдності переходу і зв'язку має важливе методологічне значення. Щодо цього розкривається, зокрема, природа відношення просторових і часових аспектів руху. Розуміння діалектики цього відношення, як звичайно, обмежується лише констатацією взаємозв'язку простору та часу, про що свідчать, зокрема, праці, присвячені філософським проблемам фізики. Та, очевидно, повнота діалектики просторово-часового відношення не вичерпується принципом взаємозв'язку. Тут потрібно виявити і перехід і розвиток, які теж характерні для просторово-часового процесу.

Так, у соціальній формі руху перехід визначень у часі в просторові параметри відбувається через людську діяльність. Процес оречевлення праці — це і є процес перетворення часу в простір. «...*Оречевлена праця, тобто праця, наявна в просторі,*— зауважував К. Маркс,— може бути протиставлена праці, що плине в часі...»⁸.

Проте не лише в людській діяльності може здійснюватися взаємоперехід простору і часу. Такий діалектичний процес характерний і для просторово-часового континууму в межах природного буття (де додамо, існує і процес зв'язку і розвитку). Так, «надзвичайно цікавим є те, що, коли стискуючись в процесі гравітаційного колапсу, тіло проходить свою сферу Шварцшильда, одна з просторових координат в метриці простору-часу переходить в часову, а часова — в просторову», що і витлумачується як «перехід часу в простір» і навпаки⁹. Зв'язок простору і часу відзначає Е. М. Чудінов: «У теорії відносності простір і час немовби «проникають» один в одного: часові параметри входять у визначення простору, а просторові — у визначення часу»¹⁰.

Проте кінце потрібно, крім аналізу переходу та зв'язку простору та часу, з'ясувати також природу розвитку просторових і часових категорій. Цей процес і розкривається через той факт, що часові параметри містять у собі просторові і навпаки. Адже простір — це час «в собі» і, навпаки, в процесі взаємопереходу вони покладають себе тим, чим вони були в собі, а отже, розвиваються. Але цей аспект діалектики просторово-часового відношення потребує ще свого дослідження, а його з'ясування можливе через усвідомлення змісту всезагальних форм діалектичного процесу.

Усвідомлення тією чи іншою конкретною наукою свого матеріалу через форми діалектичного процесу (звичайно, коли сама наука вже готова і здатна до такого усвідомлення, тобто, коли вона вже перебуває на вищих, неемпіричних стадіях свого розвитку) дає їй можливість відтворити свій предмет діалектично. Оскільки об'єкт кожної науки є єдність різноманітного, то і кожна її ланка, яка відтворює цей об'єкт, реалізує всезагальні форми діалектичного процесу. Це дає підставу вважати, що усвідомлена структура: перехід — зв'язок — розвиток дозволяє діалектично підійти до розв'язання і окремих проблем науки. Вона важлива, зокрема, у здійсненні аналізу методологічних

⁸ Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. 1, с. 222.

⁹ Див.: Мостепаненко А. М. Пространство и время в макро, мега- и микромире.— М.: Политиздат, 1974, с. 137.

¹⁰ Чудінов Э. М. Теория относительности и философия.— М.: Политиздат, 1974, с. 92.

принципів співвідношення певних теорій, концепцій, систем та ін. у тій чи іншій науці. Для підтвердження цього розглянемо такий приклад.

У концептуальному аспекті хімічну науку як окрему дисципліну становлять теоретичні системи, кожна з яких є певний історичний та логічний етап засвоєння форм діалектичного процесу. Так, з історичного боку хімія спочатку формується як наука про склад речовини, у рамках якої розвивається вчення про елементи та їх зв'язки з якісними і кількісними властивостями (теорія валентності та періодичності). На цьому етапі, коли предметом дослідження виступає склад речовини як чинник її якісної різноманітності, хімічна наука найефективніше виявляє свої концептуальні можливості у сфері аналізу зв'язку, що надалі дістає своє вираження в появі структурних теорій, тобто теорій, які орієнтовані на аналіз структурної побудови хімічних сполук.

Водночас з появою структурних теорій виникають кінетичні теорії, предметом яких стає процесуальний аспект хімічної взаємодії, вивчення хімічних реакцій як таких. Ці теорії немовби наочно втілюють концептуальне засвоєння другої форми діалектичного процесу — «перехід».

Надалі хімічна наука на базі формування біохімії, радіохімії, космохімії та ін. входить у сферу аналізу еволюційних процесів (від дослідження біохімічних основ еволюції «живої» матерії до залучення астрофізичних концепцій виникнення хімічних елементів у процесі еволюції «космічної» матерії). На цьому етапі концептуальне втілення дістає у хімії третя форма діалектичного процесу — «розвиток», хоч у принципі вже сама зміна теоретичного та фактичного змісту даної науки (як і інших наук) відбувалася за схемою діалектичного розвитку. В цьому розумінні хімія з самого початку включала в себе «розвиток» як принцип зв'язку та переходу наукових теорій¹¹.

Отже, форми діалектичного процесу універсальні, як і універсальні самі діалектичні категорії, діалектика взагалі. Але це не виключає тієї обставини, що конкретні науки завдяки певним історичним і гносеологічним умовам можуть найефективніше виявляти за своїм теоретичним складом ту чи іншу форму діалектичного процесу.

Так, неорганічна хімія загалом реалізувала найповніше категоріальне визначення «перехід». Відома нам періодична система хімічних елементів Д. І. Менделєєва і є прикладом цієї реалізації. В ній зміна кількісного показника — атомної ваги зумовлює виникнення нової якості, нового хімічного елемента, тобто у світі хімічних елементів відбувається безперервний перехід кількості у якість і навпаки. В цих умовах навіть «зв'язок» як форма діалектичного процесу виступає тут не у статусі принципу, а як момент категоріального визначення переходу.

Класичним зразком всебічного і послідовного розгортання матеріалу конкретної науки згідно зі змістом форм діалектичного процесу: «переходу», «зв'язку» і «розвитку» є «Капітал» К. Маркса. В ньому, наприклад, розкрита система переходів від простої (одиничної) форми вартості до повної (розгорнутої) і, далі, до всезагальної та грошової. Але перехід як форма діалектичного процесу зазначених форм вартості виступає у вигляді тих метаморфоз, через які має пройти проста (одинична) форма вартості. Остання є зародок грошової вартості. Перехід від однієї форми вартості до іншої є не тільки розгортання змісту її першої, простої форми, а й процес заглиблення в остан-

¹¹ Про типологію хімічних теорій див.: Кузнецов В. Диалектика развития химии.— М.: Наука, 1973.

ню, вияв її власної специфіки стосовно інших. Тому розвиток відношень вартості має форму діалектичного круговороту.

Зауважимо, що всі категорії діалектики як логіки підлягають діалектичному процесові розвитку, переходу і зв'язку. І навпаки, самі форми діалектичного процесу потребують аналізу через категорії. Так, без категоріального визначення форми «перехід» не можна розкрити зміст рефлексивного визначення «зв'язок», як без останнього неможливо скільки-небудь повно схарактеризувати принцип розвитку. Висвітлення зв'язку протилежностей предмета, а, отже, і внутрішніх його суперечностей, має бути опосередковане розкриттям всіх категоріальних визначень «переходу». В свою чергу «розкриття внутрішніх суперечностей предмета забезпечує осягнення (вираження в понятті) процесу його виникнення і розвитку...»¹².

Отже, аналіз форм діалектичного процесу стосується принципово-го змісту діалектики та її концептуально-категоріального апарата. Тому дослідження цього питання органічно пов'язане з реалізацією фундаментальних завдань висвітлення діалектико-матеріалістичного світогляду. Важливість такого розгляду визначається також завданнями ідеологічної боротьби проти сучасної буржуазної філософії, представники якої, нерідко маскуючись діалектичною термінологією, намагаються ревізувати її основні положення. В. І. Ленін підкреслював, що з принципом розвитку погоджуються всі, але це «згодження» може бути «димовою завісою», під якою протягуються ворожі марксізмові вульгарні ідеї лінійного еволюціонізму. В цих умовах і виявляється важливим таке встановлення діалектичності тих чи інших процесів сучасної епохи, яке б приводило до розкриття форми, типу та рівня зрілості діалектичного зв'язку, переходів і розвитку їх елементів. Відповідно, досліджуючи проблеми логіки сучасного наукового пізнання, потрібно пов'язувати аналіз процесів діалектизації й теоретизації науки з критеріями досягнення ними певних форм зрілості.

Отже, як складова частина комплексного дослідження питань теорії діалектики, ідеологічної боротьби проти її буржуазних фальсифікацій та усвідомлення істотних особливостей розвитку наукового пізнання в нашу епоху, проблема аналізу форм діалектичного процесу становить важливе і перспективне завдання розробок марксистсько-ленінської методології.

* * *

Исследование содержания всеобщих форм диалектического процесса: перехода, связи, развития является актуальной в методологическом отношении проблемой современной науки. Раскрытие содержания указанных форм диалектического процесса возможно в плане категориальной структуры—«бытие (непосредственные явления) — сущность — понятие (познание)». Если в непосредственных явлениях (бытии) наличен «переход» одних моментов в другие, прогресс изменений вещей в бесконечность, то на уровне сущности, напротив, выступают взаимоотношение, относительность, «связь» объектов. «Развитие» же есть «переход» от одного объекта к другому как развертывание их связи.

Поскольку переход есть превращение противоположностей друг в друга (например, взаимоотношение качества и количества), то «связь» есть их опосредствование друг другом: каждая из противоположностей содержит в себе другую, ей полярную, все они выступают как момент целого. «Развитие» есть конкретная форма единства «перехода» и «связи», где «переход» противоположностей друг в друга, их превращение есть не что иное, как восстановление и их первоначального тождества, «связи».

¹² Див.: Шинкарук В. І. Про методологічну роль категорії філософії.—Філософська думка, 1974, № 1, с. 41—42.

В. С. ГОРСЬКИЙ

ПОНЯТТЯ «ФІЛОСОФСЬКА КУЛЬТУРА» В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІЙ НАУЦІ

Півторатисячолітній ювілей Києва, що відзначатиметься у 1982 році, активно стимулює наукові дослідження з історії матеріальної і духовної культури цього стародавнього міста. І хоча різні аспекти історичного минулого і сьогодення Києва вже дістали певне висвітлення, перед дослідниками відкриваються широкі можливості в дальшому поглибленні наукової картини його розвитку.

Мають зробити і роблять внесок у вивчення історії Києва представники історико-філософської науки. Результати їх пошуків вже систематично публікуються на сторінках журналу «Філософська думка», де введена рубрика «До 1500-річчя Києва». В Інституті філософії АН УРСР готується монографія з історії розвитку філософської думки в Києві. Завдання, які стоять перед авторами цієї книжки, полягають у тому, щоб узагальнити вже наявні результати у справі вивчення історії вітчизняної філософії, поглибити розкриття історії філософії нашої Батьківщини, безпосередньо пов'язане з проблемами розвитку духовної культури Києва.

Тут виникає низка питань методологічного характеру, які ми розглянемо в першій частині статті. Друга її частина присвячена аналізові конкретних фактів історії філософської культури Києва кінця XVIII — початку XIX ст. — періоду, що спеціально ще не аналізувався істориками вітчизняної філософії.

Одним із істотних методологічних питань є те, чи можлива взагалі локалізація систематичного історико-філософського розгляду в межах одного міста, хоч і такого, як Київ, загальновідомого значним доробком в духовну культуру нашої країни?

Це питання видається принциповим, якщо зважити на реальну практику історико-філософських досліджень, де (що цілком справедливо) переважають праці, присвячені аналізу сутності тієї чи іншої філософської системи, генезису філософських систем та теорій, вивченню специфіки боротьби матеріалізму та ідеалізму навколо проблем, породжуваних особливостями соціально-історичного буття людського суспільства на конкретних етапах його розвитку. І справді, лишаючись у рамках такого типу дослідницької практики, намагання встановити картину розвитку філософської науки в межах одного міста є малопродуктивним. Адже навіть в історії найвідоміших центрів розвитку світової духовної культури були лише окремі періоди, коли їм судилось стати осередком діяльності тієї чи іншої більш-менш значної філософської школи. Тому створення систематичної картини розвитку філософії як науки не може, звичайно, обмежуватися такою локальною одиницею, як місто. До того ж генезис і сутність тієї чи іншої філософської системи, вчення, теорії, мабуть, дуже важко з'ясувати, тільки спираючись на досвід соціального і духовного розвитку міста, з яким історично пов'язана поява цього вчення.

І все ж, незважаючи на сказане, прогноз щодо можливостей «історико-філософського містознавства» не буде занадто песимістичним,

якщо уникнути однобічності у визначенні загального кола завдань, що їх має розв'язати марксистсько-ленінська історико-філософська наука.

Філософії, як усвідомленню історичної практики людства, органічно притаманне прагнення до саморефлексії, до з'ясування власного місця в культурі, своєї ролі й поклонання в суспільному бутті, в класовій боротьбі, що точиться на арені суспільного життя. З огляду на це коло проблем, що мають бути постійно в полі зору історика філософії, не може замикатися лише вивченням генезису й з'ясуванням сутності філософських учень минулого. Генетичний аспект в історико-філософському дослідженні повинен органічно поєднуватися з функціональним, який передбачає насамперед виявлення механізму втілення філософських ідей у свідомості мас, перетворення їх на реальний чинник, що формує світогляд, соціально-класово зумовлену життєву позицію тих, кому філософ адресує здобуте ним знання. Акцент, який ми робимо на функціональному аспекті історико-філософського дослідження, зумовлений не лише своєрідністю проблеми висвітлення історії філософії, локалізованої в межах міста, його культури. Потреба у всебічній увазі до цієї сторони історико-філософського вивчення впливає з самої суті марксистсько-ленінського розуміння філософії та її соціального значення. В межах завдань, що розв'язуються в цьому аспекті, зосереджено розкриття ролі марксистсько-ленінського вчення як керівництва для дії¹.

У світлі обгрунтованого основоположниками марксизму-ленінізму розуміння філософії як методології пізнання і революційного діяння висвітлення передумов і механізму руху філософського знання на шляху втілення його в суспільне буття набуває особливого значення. Функціональний аспект історико-філософського дослідження передбачає показ руху і трансформації філософських знань в процесі міжлюдського спілкування. А це і собі актуалізує проблему співвідношення філософії і культури, через яку з'ясовується зміст поняття «філософська культура». Тут стає важливим аналіз картини руху і засвоєння філософських знань членами тієї спільності, в якій здійснюється цей рух. В колі даної проблеми, на наш погляд, і мають розв'язуватися питання, пов'язані з вивченням розвитку філософської думки народу, країни і, як крайньої точки конкретизації, — міста.

Послугуючись поняттям «філософська культура», ми спираємося на результати досліджень проблем культури, які проводяться нині філософами нашої країни².

Незважаючи на певну розбіжність підходів до розуміння культури, наявну в літературі, радянські вчені єдині у визнанні безпосереднього зв'язку культури з матеріально-практичною людською діяльністю. Безперечно, це не означає простого отождивлення першого з другим, але підкреслює неможливість розкриття феномена культури поза його співвіднесенням з діяльністю, що спрямована на саморозвиток людини як історичного суб'єкта. «Культура, в цьому розумінні, — зазначає В. М. Межуев, — становить діяльно-практичну єдність людини з природою і суспільством, певний спосіб її природно і соціально детермінованого діяльного існування»³.

¹ Див.: Ленін В. І. Про деякі особливості історичного розвитку марксизму. — Повне зібр. творів, т. 20, с. 78.

² Див.: Маркарян Э. С. Очерки теории культуры. — Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1969; Межуев В. М. Культура и история. — М.: Политиздат, 1977; Да в и д о в и ч В. Е., Жданов Ю. А. Сущность культуры. — Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1979; Культура в свете философии. — Тбилиси: Хеловнеба, 1979; Культура и общественное развитие. — Тбилиси: Мешинереба, 1979, т. II.

³ Межуев В. М. Культура и история, с. 101.

Людина — суспільна істота, яка розвивається і пізнає себе, лише вступаючи в спілкування з іншими. Це спілкування здійснюється не тільки заради виробництва і одержання предметів споживання; воно є також певною «самометою» для людини. Культура є засобом і метою спілкування і тим самим передбачає розвинуту здатність людини вийти за межі безпосередньо даного, за межі власного Я, отже, в культурі закладена високоморальна антиіндивідуалістична спрямованість, що передбачає суспільну орієнтацію людської діяльності.

В цьому виявляється безпосередня залежність культури від характеру пануючих суспільних відносин на конкретному етапі історії людства. Тому розвиток культури в класовому суспільстві завжди має класовий характер. Продукти культури, як і діяльність по їх творенню, мають на собі відбиток інтересів класів і соціальних груп, боротьба яких становить зміст суспільного життя епохи. Цією обставиною зумовлюється і характер обгрунтованого в працях основоположників марксизму-ленінізму ставлення до культурних традицій минулого. В «Критичних замітках з національного питання» В. І. Ленін, формулюючи відоме положення про наявність в кожній національній культурі елементів демократичної, соціалістичної і буржуазної культури, підкреслював: «Ставлячи лозунг «інтернаціональної культури демократизму і всесвітнього робітничого руху», ми з *кожної* національної культури беремо *тільки* її демократичні і її соціалістичні елементи, беремо їх *тільки* і *безумовно* на протигагу буржуазній культурі, буржуазному націоналізмові *кожної* нації»⁴.

Філософія посідає особливе місце в системі культури. Будучи теоретичним усвідомленням відношення людини до навколишньої дійсності, вона тим самим виступає як самосвідомість епохи, самосвідомість культури. «Тому, — підкреслює О. І. Джіоев, — філософія не є окремим «прошарком», окремою сферою культури, вона збігається з її само-рефлексією»⁵. Сказане, звичайно, не означає, що коло філософських проблем вичерпується тими, які становлять «філософію культури». В цьому разі йдеться про те, що які б проблеми не розв'язувалися в тій чи іншій філософській системі, вони істотною своєю стороною виступають як соціально-класове усвідомлення культури на конкретному рівні історичного розвитку людства.

Але цим не вичерпується проблема співвідношення філософії і культури. Будучи засобом самопізнання культури, філософія сама є невід'ємною її частиною. І оскільки осягнення сутності культури неможливе поза співвіднесенням з діяльністю людини, з процесом її саморозвитку, розгляд філософії та її історії лише як історії розробки абстрактних категоріальних визначень, поза осмисленням її як органічного компоненту соціально-класової зумовленої культури неминуче буде обмеженням.

Безперечно, в певному розумінні філософія може досліджуватися і поза врахуванням ролі людини — творця і носія її. Це й становить, власне кажучи, предмет вивчення історії філософії як науки. Але обмеження лише цим не дає можливості зрозуміти, що ж таке філософія, що становить її життєву основу і визначає сенс існування. Відповіді на ці запитання можна тільки в процесі дослідження філософії як продукту людської творчості і чинника, що забезпечує дальший розвиток людської діяльності. Тут у всій повноті розкривається узагальнююча функція філософії, яка є теоретичним вираженням світоглядних проблем.

⁴ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Повне зібр. творів, т. 24, с. 118.

⁵ Культура в сфері філософії, с. 156.

Взята в притаманній їй орієнтації на людину, людську діяльність, що подається не просто як предмет вивчення, а як мета, в ім'я якої і здійснюється філософське пізнання, філософія виступає як філософська культура. Опосередковуючись через світогляд, вона відображається в усіх сферах людської діяльності. В будь-якому продукті культури можна виявити більш-менш відчутні відбитки філософських ідей, які через багатоступеневе опосередкування дістають тут своє відображення. Ці по-філософському значущі компоненти у сукупності й виступають як продукт філософської культури. Звичайно, часто-густо ці відбитки виявляються так слабо, що реконструкція філософської культури на основі їх аналізу видається малопродуктивною працею. Але принаймні в деяких сферах духовної культури — насамперед у політиці, науці, мистецтві, релігії та ін. — вони такі значні, що дозволяють достатньо повно відтворити картину стану й розвитку філософської культури. Отже, підсумовуючи сказане, філософську культуру можна вважати особливою сферою культури, що утворюється внаслідок концентрації навколо філософії різноманітних, пов'язаних з нею форм діяльності, в яких здійснюється самоствердження й розвиток людини. Проблема визначення філософської культури і відчленування на цьому ґрунті історії філософської науки від історії філософської культури як двох, органічно пов'язаних, але відносно самостійних компонентів історико-філософської науки вже ставилася в працях дослідників-марксистів⁶. І все ж донині в нашій літературі є міркування, які по суті заперечують можливість існування філософської культури як такої. Наприклад, М. С. Каган вважає, що єдиним продуктом людської діяльності, який утворює навколо себе «культурне поле», є мистецтво⁷. Цю «унікальну культурогенну здатність» мистецтва він пов'язує з його спрямованістю на формування й перетворення людини, чим начебто і визначається виняткова культурна цінність його здобутків. Таке узагальнення нам видається недостатньо обґрунтованим. Адже спрямованість на формування й перетворення людини властива не меншою мірою, ніж мистецтву, принаймні всім ціннісним формам суспільної свідомості. А тому «культурогенна здатність» характерна й для філософії, політики, права, релігії і моралі, що дає підстави розглядати як особливі сфери культури, поряд з художньою культурою, і культуру політичну, правову, релігійну, моральну і, безперечно, філософську.

Аналіз філософської культури передбачає розгляд її як системи, що складається з низки компонентів, ланок, у динамічній взаємодії яких і відбувається соціальне функціонування філософського знання. Головними серед них можна вважати такі складові елементи, «які забезпечують, по-перше, виробництво, по-друге, розподіл і, по-третє, «споживання»⁸ продуктів філософської творчості.

Перший з відзначених компонентів передбачає аналіз діяльності тих інституцій, що організують і спрямовують творчий процес філософського пізнання. До чинників, які забезпечують виробництво філософських знань, входить і система філософської освіти, й діяльність установ, що здійснюють друкування і поширення філософської літератури чи спеціалізуються на організації філософських диспутів, лекторіїв та

⁶ Див.: Бычваров М. Д. Концепция Гегеля о различии между историей философии как науки и истории философской культуры. — В кн.: Hegel a współczesność. Warszawa, 1975, s. 71—80.

⁷ Див.: Каган М. С. Человеческая деятельность: Опыт системного анализа. — М.: Политиздат, 1974, с. 219.

⁸ Искусство и творческая деятельность — К.: Наук. думка, 1979, с. 290—291.

ін., тобто виступають засобом виробництва і пропаганди філософських знань за допомогою залучення до безпосередньої участі в ньому верств населення, для яких філософія не є спеціальним предметом їх професійної діяльності.

Безперечно, головним серед чинників, що беруться до уваги в зв'язку з аналізом першого компонента філософської культури, є процес виробництва нових філософських знань — той процес, який становить предмет дослідження історії філософської науки. Це дає підстави розглядати філософську науку як найважливішу складову частину філософської культури. Але лише цим зміст філософської культури не обмежується. Вже на стадії аналізу «виробництва» філософських знань він передбачає вивчення не тільки процесів, що приводили до реального приросту філософських знань і тим самим забезпечували прогрес філософської науки, а й діяльності щодо репродукування наявного філософського знання, пропаганди, популяризації вже здобутих філософських істин, тобто осмислення того аспекту питання, який теж важливий з огляду на відтворення загальних закономірностей розвитку філософської думки, але спеціально не вивчається в межах власне історії філософської науки.

Діяльність представників тієї філософської школи, що склалася наприкінці XVII — на початку XVIII ст. у Києво-Могилянській академії і становить певний ступінь розвитку вітчизняної філософської науки, звичайно входить в коло інтересів дослідника філософської культури Києва цього періоду. Але історика культури цікавитиме не лише розгляд генезису і змісту вчень представників цієї школи, а й з'ясування того, як здійснювалася в Києво-Могилянській академії популяризація філософських знань, як за межами цього наукового і навчального закладу поширювались одержані тут філософські результати, які суспільно-політичні, світоглядні функції виконували ці знання.

Як бачимо, йдеться не про просте «додавання» до філософської науки ще низки проблем. Сама філософська наука, стаючи об'єктом дослідження історика філософської культури, втрачає свою «самозначущість». Аналіз її відбувається крізь призму кінцевої мети філософії як компоненту культури. Це потребує, по-перше, розгляду процесу творення філософських знань як способу сутнісного самоутвердження творців філософії, по-друге, відповіді на питання, як вже здобуте знання реально функціонувало в суспільстві, який шлях воно пройшло, спрямовуючись до свідомості тих, хто сприймав його, і як через нього філософська культура збагачувалась новою інформацією про здобутки всесвітньої філософської науки, сучасної і попередньої.

Специфічні завдання постають перед істориком філософської культури й у зв'язку з аналізом другого компонента — процесу «розподілу» філософських знань. Головним, що з'ясовується на цій стадії вивчення, є питання про ті соціальні верстви населення, які мали реальну змогу сприймати філософські знання, що функціонують в межах філософської культури досліджуваного регіону. Тут найяскравіше виявляється соціально-класова спрямованість філософських знань, з'ясовується реальний масштаб, в межах якого філософія, за певних соціально-економічних, класових умов може реалізувати своє покликання бути дійовим чинником формування творчої особистості.

Аналіз на цій стадії передбачає розкриття соціального складу учасників тих установ і організацій, які здійснювали поширення філософських знань; потрібно з'ясувати масштаб розвитку філософської освіти і характер соціальної структури учнівського складу навчальних закладів, вивчити аудиторію, що читала філософську літературу,

брала участь в обговоренні філософських проблем та ін./Відповідь на ці питання потребує ретельного опрацювання різних статистичних матеріалів, мемуарної літератури, архівних даних тощо. Воно по суті ще не розпочато дослідниками історії філософії. Але це реальна проблема, без розв'язання якої неможливо відтворити більш-менш повну картину стану філософської культури, спрямування і масштабу впливу того чи іншого філософського вчення на свідомість мас, не можна визначити реальну значущість конкретних філософських ідей в духовній культурі досліджуваної людської спільності на певному етапі її історичного розвитку.

Безперечно, з'ясування значущості філософського вчення передбачає не тільки констатацію факту поширення його серед представників певних класів, прошарків даного суспільства. Важливо встановити також, як і в якому напрямі засвоєні філософські ідеї видозмінюють діяльність людини, для обґрунтування яких світоглядних цілей та ідеалів вони використовуються. Відповідь на це питання можна одержати під час вивчення процесу «споживання» філософських знань, який становить третій компонент в колі проблем, що виникають перед дослідником історії філософської культури. Аналізуючи шлях, яким здійснюється сприйняття і засвоєння філософських ідей, ми маємо можливість визначити те прогресивне чи реакційне значення, яке вони відіграли в культурі людської спільності на конкретному етапі її історичного розвитку. Тут перед ученим також постає низка складних проблем.

Своєрідність соціально-економічних умов розвитку культури в певному регіоні, особливості класової структури суспільства, до якого належить цей регіон, рівень ідейно-теоретичної бази, на ґрунті якої здійснюється засвоєння конкретних філософських ідей, і кінець кінцем специфіка дії механізму, що опосередковує в кожному окремому випадку рух філософських знань на шляху до перетворення їх на чинники людської діяльності, істотно зумовлюють ту своєрідну роль, яку відіграють філософські знання в культурі різних регіонів, на різних етапах історичного розвитку. Тут наочно виявляється необхідність послідовного дотримання принципу конкретно-історичного підходу до оцінки явищ історії філософії. Це питання не нове, тому обмежимося, для прикладу, лише одним посиланням. Загальновідома та негативна оцінка, яка дається в історико-філософських дослідженнях працям представників вульгарного матеріалізму Бюхнера, Молешотта та ін. Водночас, як відзначають історики вітчизняної філософії, «треба визнати, що в умовах Росії 50—70-х років вони відіграли неабияку роль в пропаганді матеріалізму, а їхні книжки, особливо «Сила і матерія» Бюхнера, мали велику популярність у колах демократичної інтелігенції»⁹.

Як бачимо, своєрідність завдань, що розв'язувалися у вітчизняній філософській думці середини ХІХ ст., специфіка того соціально-культурного контексту, в якому в Росії функціонують творці представників німецького вульгарного матеріалізму, зумовлює дещо відмінну оцінку значення цих праць в історії філософської культури нашої країни 50—70-х років ХІХ ст. порівняно з тією, яку ця школа дістає в історії всесвітньої філософії.

Реалізація завдань, які виникають перед дослідником на цьому етапі вивчення історії філософської культури, ускладнюється і необхідністю здійснення процедури «вилучення» філософських ідей, що

⁹ Галактионов А. А., Никандров П. Ф. Русская философия XI—XIX вев. — Л.: Наука, 1970, с. 12.

в суттєво трансформованому вигляді наявні в продуктах різної філософської діяльності¹⁰.

Розглянемо конкретно три компоненти, що визначають в процесі своєї взаємодії реальний зміст філософської культури, на матеріалах з історії Києва кінця XVIII — початку XIX ст. Ми навмисне обрали цей період. Адже він, мабуть, не становить особливого інтересу з огляду на специфічні проблеми, що розв'язуються історією філософської науки. Справді, самостійна філософська школа, яка раніше склалася в Києво-Могилянській академії, в цей період вже втратила своє значення. Сама академія як науковий заклад переживала занепад, перетворюючись на звичайнісіньку навчальну установу, що дедалі більше наближалася до статусу духовного учбового закладу. Київський губернатор П. П. Панкратєв, сам вихованець академії, констатував, що з кінця XVIII ст. вона «перетворилася з центру, або джерела освіти всієї Росії, у звичайне училище єпархіальних архієреїв і тепер зберігає одну лише назву колишньої академії»¹¹. Процес деградації Київської академії у згаданий період дістає своє остаточне юридичне оформлення. В 1817 році цей найдавніший центр розвитку вітчизняної науки й вищої освіти припинив своє існування, а 1819 року на його основі відкрита Київська духовна академія.

Київ кінця XVIII — початку XIX ст. по суті не мав інституції, спеціально орієнтованої на розробку професійно-філософських знань. Київський університет, що пізніше став осередком розробки проблем філософської науки, засновано лише 1834 року, тобто в час, що виходить за межі обраного нами періоду. І все ж, як побачимо, в цей період досягла значного розвитку філософська культура, загострилась боротьба філософських ідей, що визначало зміст тогочасної історії вітчизняної філософської думки.

Дослідження діяльності установ, які сприяли розробці та поширенню філософських знань у Києві, передбачає передусім осмислення практики навчальних закладів, де викладалася філософія. Провідною серед цих установ наприкінці XVIII — на початку XIX ст., безперечно, була Києво-Могилянська академія. Філософія в ній викладалася протягом двох років, причому предмет цієї дисципліни охоплював: історію філософії, логіку, метафізику, натурфілософію, моральну філософію, а також природничу історію, досвідну фізику¹².

Змістовне висвітлення філософських проблем в навчальному курсі визначалося характером підходу до них, що склався в межах лейбніцево-вольфівської філософії. Головним посібником, за яким офіційно здійснювалося вивчення філософії у Києво-Могилянській академії наприкінці XVIII ст. і майже протягом всього XIX ст., була «Метафізика» Хр. Баумейстера¹³ — одного з представників лейбніцево-вольфівської школи. Аналіз його змісту переконує, що він становить виклад еkleктичної, дуалістичної у своїй основі системи, яка спиралася на філософію Лейбніца. Причому в ученні цього видатного представника німецького Просвітництва були досить послідовно вихолощені притаманні їй

¹⁰ Ми не спиняємося докладно на цьому питанні, оскільки воно спеціально висвітлювалося нами, зокрема, в зв'язку з аналізом такої процедури в процесі історико-філософського вивчення творів художньої літератури (див.: Горський В. С. В пошуках істини. — К.: Мистецтво, 1979).

¹¹ Цит. за: Історія Київського Університету. — К.: Вид-во Київск. ун-ту, 1959, с. 13.

¹² Див.: Булашев Г. Иринеи Фальковский — Киевская старина, 1883, т. VI, с. 669—670.

¹³ Див.: Баумейстер Христиан. Метафізика, печатана при Императорском Московском университете 1764 года.

му глибокі діалектичні ідеї. Зате зберігалися теологізм, обґрунтування догмату божого творення світу та інші слабкі моменти. Звичайно, з творчого боку це був значно нижчий рівень, ніж той, який демонстрували визначні представники філософської школи, яка склалася в Київській академії наприкінці XVII і функціонувала протягом XVIII ст.

І все ж загалом цей посібник був витриманий у дусі ідеології Просвітництва, нехай у поміркованому його варіанті, що зумовлювало неодиозначну роль, яку він відіграв в історії вітчизняної філософської культури. Сприяючи значною мірою консервації реакційних ідей, він певним чином стимулював і розвиток прогресивної тенденції у філософській культурі. Передових мислителів Росії приваблювала у вольфіанстві простота і доступність викладу філософських проблем, наявність в ньому раціоналістичного вчення про природу, прагнення дати систематичний виклад результатів конкретно-наукового пізнання, де містилося чимало ідей, запозичених у представників механістичного матеріалізму. У філософсько-соціологічній сфері вольфіанці також виступали як виразники ідеології Просвітництва, обстоюючи ідею «освіченого абсолютизму», захищаючи, хоча й у досить поміркованому варіанті, вихідні положення теорії «природного права», абстрактні гуманістичні ідеали. Досить характерні щодо цього численні відступи в сферу соціального життя, якими рясніє згадуваний посібник Баумейстера. Так, розглядаючи категорії досконалості і недосконалості речей, автор проголошує: «Вітчизну і вольність зберігати, є досконалість»¹⁴. А характеризуючи недосконалість речей, суть якої полягає в тому, що «різні речі, які в ній містяться, з необхідним кінцем (метою.— В. Г.) речі незгодні», ілюструє це положення таким чином: «Наприклад, у республіці різні речі, тобто дії володарів і громадян, кінцю республіки, який полягає в народному спокої, суперечать: коли, наприклад, государ, наповнившись нелюдськості, починає з громадянами жорстоко поводитися і відбирати у них маєтки, коли ж і громадянин розпалившись обуренням і згубним суспільству та мерзенним беззаконням поєднани, міжособну якусь загибель вітчизни замислюють... Тоді всякий вважатиме цей наявний в республіці розбрат, без сумніву, за дійсну її недосконалість»¹⁵. Безперечно, тут йдеться лише про республіку, й виступ громадян на боротьбу проти тирана розглядається як «згубний» і «мерзенний» акт. Проте за всієї своєї поміркованості такі відступи засвідчували просвітницьку спрямованість вольфіанської філософії.

Але вольфіанством далеко не обмежується характеристика змісту філософських курсів, які читалися в навчальних закладах Києва.

В 1812 р. у Києві відкрито першу гімназію, згідно з царським указом вона залічувалася до вищого розряду такого типу учбових закладів. Випускники її прирівнювались у правах до студентів університету, а коло предметів, що викладалися в ній, значно розширювалося порівняно зі звичайними середніми навчальними закладами тогочасної Росії. Такий статус гімназія зберігала до 1828 р. Серед інших у гімназії читалися курси моральної філософії, логіки, психології і естетики¹⁶. Рівень викладання цих дисциплін був надзвичайно низьким. «Цілком природно,— повідомляє один з історіографів Київської гімназії,— що викладання не могло бути успішним: не було з усіх предметів потрібних посібників, ні підготовлених викладачів»¹⁷. І все ж привертає ува-

¹⁴ Там же, с. 57.

¹⁵ Там же, с. 56.

¹⁶ Див.: Садовський Столетие Киевской первой гимназии как учебного заведения.— Киевская старина, 1889, т. XI, с. 430.

¹⁷ Там же, с. 430.

гу той факт, що читання філософії, як про це засвідчував колишній викладач цієї дисципліни Ростовцев, здійснювалося «за Снелем»¹⁸. Йдеться про «Початковий курс філософії» кантіанця Г. Снеля, переклад якого виконав разом з П. Кондиревим відомий російський просвітник О. С. Лубкін. Важливий не лише факт поширення ідей філософії Канта, чому, безперечно, сприяв підручник, а й те, що переклад супроводжувався широким коментарем, зробленим Лубкіним,— першим вітчизняним критиком філософії Канта; з позицій матеріалістичного сенсуалізму автор викривав суб'єктивізм і апіоризм, властиві вченню «славно-го Канта».

Але перелік навчальних курсів не дає вичерпної характеристики всіх ідей, що ширилися у філософській культурі Києва кінця XVIII — початку XIX ст. Розгляд першого з трьох названих раніше компонентів, взаємодія яких визначає зміст і спрямування філософської культури, передбачає аналіз й інших інституцій, які функціонували тоді в місті.

Цікавий матеріал може дати історик філософії аналіз бібліотек Києва й передусім одного з найзначніших у тогочасній Росії книгозібрання, яке мала Київська академія. Наприкінці XVIII ст. у ній налічувалося 12 000 томів. Тут були досить повно представлені філософська класика, твори представників сучасної філософської науки, а серед них і передових французьких мислителів XVIII ст., вітчизняних просвітників та ін.¹⁹ Прогресивні ідеї, зокрема французьких просвітників, завдяки діяльності бібліотеки досить активно засвоювалися вихованцями академії. Симптоматичним щодо цього є розпорядження про закриття класу французької мови в академії 1794 року. Ця обставина була викликана тим, що «неблагонамірені» студенти «знанням цієї мови зловживають», що привело до поширення «в середовищі студентів вольтеріанських і взагалі атеїстичних ідей французьких енциклопедистів, які встигли вже створити бродіння умів сучасного російського суспільства»²⁰.

Як уже свідчилося в літературі, однією з характерних особливостей інтелектуального життя Росії того часу було те, що порівняно з учбовими центрами, вплив яких починає зменшуватися, зростає роль різних товариств, легальних, напівлегальних і таємних організацій, що відображало активізацію суспільного життя в умовах кризи феодально-кріпосницької системи²¹.

Для дослідника історії філософської культури Києва кінця XVIII ст.— початку XIX ст. врахування цього факту надзвичайно важливе. Адже саме через такі інституції поширювалися ідеї, що визначали крайні полюси боротьби, яка точилася на ниві тодішньої філософської культури. Так, у Києві діяли організоване 1817 р. відділення «Біблійського товариства», масонські ложі («Ложа безсмертя», «Ложа трьох колон», створені в другій половині XVIII ст., і «Ложа з'єднаних слов'ян», заснована на початку XIX ст.); вони пропагували містику та ірраціоналізм. Водночас тут виникають таємні організації прогресивно настроєної молоді, майбутніх декабристів. Перший такий гурток створив М. Орлов під час свого перебування в Києві 1817—1820 років. З

¹⁸ Див.: Андрияшев А. Ф. Историко-статистическое обозрение пятидесятилетнего существования Киевской 1-й гимназии.— К.: Киевск. университет, 1862, с. 17—18.

¹⁹ Див.: Сотниченко П. А. Библиотека Киево-Могилынской академии: Філософські джерела.— В кн.: Від Вишньовського до Сковороди. К., 1972.

²⁰ Булашев Г. Иринея Фальковский.— Киевская старина, 1883, т. VI, с. 79.

²¹ Див. Пушкарев Л. Н. Вклад Академии Наук в русскую культуру XVIII—XIX вв.— В кн.: Славянские культуры в эпоху формирования и развития славянских наций XVIII—XIX вв. М., 1978, с. 61.

1821 до 1825 років з Києвом безпосередньо пов'язана діяльність одного з найрадикальніших у декабризмі «Південного товариства». Тут відбувалися всі з'їзди Товариства, обговорювались і була прийнята «Руська правда» Пестеля — один з найвизначніших документів декабристської політичної і філософсько-соціологічної думки. Як бачимо, духовне життя тогочасного Києва становило досить складну картину ідейної боротьби.

Дальше дослідження передбачає визначення глибини впливу філософських ідей на різні суспільні верстви міського населення, які тією чи іншою мірою сприймали їх.

На цей час Києво-Могилянська академія і за складом учнів явно перетворювалася на духовний учбовий заклад. Якщо 1744 р. вихідці з сімей духівництва становили лише одну третину загального складу студентів, дві третини яких були за походженням різночинцями (380—722 студенти), то 1799 року це співвідношення стає зворотним (544—234 студенти), а 1811 року 90 процентів загального складу студентів належало за походженням до духівництва (1069—129 студентів)²². Гімназія від початку була привілейованим дворянським учбовим закладом. Вихідці з дворянства становили переважно й склад організацій, а серед них і найрадикальніших — декабристських таємних товариств, що діяли в Києві.

Але на цьому тлі особливої ваги набувають факти, що засвідчують перші спроби поширення передових філософсько-соціологічних ідей серед представників широких мас народу. Помітну роль тут відіграє діяльність деяких з ідеологів декабризму. Вже згадуваний М. Орлов виступає активним організатором системи освіти серед солдат та їх дітей за так званим ланкастерським принципом. Створене ним у Києві Ланкастерське училище лише в «воєнно-сирітському» відділенні налічувало 1818 року близько 600 учнів, 1819 року — 800, а 1820 року — 1000. Істотний не лише сам факт наявності такого училища, який засвідчував реальну діяльність одного з видатних представників декабризму щодо втілення в практику теоретично обґрунтованих, просвітницьких ідеалів. Важливо також, що відповідно з цими ідеалами здійснювалося і навчання в школі. Орлов намагався у доступній для сприйняття формі висловлювати волелюбні ідеї, що містяться у філософсько-соціологічних теоріях декабристів.

Цікавим є свідчення одного з активних членів «Товариства з'єднаних слов'ян» Я. М. Андреевича, який 1825 року провадив пропагандистську роботу серед робітників київського Арсеналу. «Тут,— говорив він на слідстві,— я теж часу не гаяв і діяльно діяв на користь товариства на людей різного стану... Я до хвилини мого арешту не перестав діяти на користь товариства, сподіваючись цим лишити враження почуттів істинних»²³.

Про передові філософські ідеї, що поширювались в культурі Києва на початку ХІХ ст., можна дізнатися, зокрема, через «Руську правду» та інші документи, пов'язані з декабристським рухом.

Для реконструкції філософських поглядів представників реакційних кіл тогочасного суспільства великі можливості дає аналіз теологічної літератури, що виходила в друкарні Києво-Печерської лаври і ак-

²² Див.: Иконников В. С. Киев в 1654—1855 гг. Киевская старина, 1904, т. IX, с. 266.

²³ Андреевич Я. М. Из показаний.— В кн.: Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. М., 1951, т. III, с. 96.

тивно поширювалась членами Біблійського товариства та Київськими масонами.

Серед наукової продукції першорядної ваги набуває аналіз тогочасних історичних розвідок, активізація яких, насамперед в галузі вітчизняної історії, становить чи ненайхарактернішу рису в розглядуваній період. Потреба осмислити шляхи розвитку Вітчизни, дослідити питання про її завтрашній день виявилась особливо відчутною в умовах кризи феодально-кріпосницької системи. Істотну роль у поглибленні інтересу до історії Росії відіграло зростання національної самосвідомості під час війни 1812 року. Зрештою посилена увага до історичного минулого впливала з самої суті філософсько-соціологічної доктрини Просвітництва, в межах якої минуле розглядалося як засіб виявлення тих загальнолюдських цінностей, на ґрунті яких мав конструюватись ідеал «розумного» суспільного ладу. Додамо, що Київ — «мати міст руських», надавав величезних можливостей для задоволення потреби дослідження вітчизняної історії.

Аналіз історичних, археографічних розвідок Київського митрополита Євгена Болховітинова, який у 20-ті роки XIX ст. видає історичні описи Києво-Печерської лаври, Києво-Софійського собору, Десятинної церкви, дає змогу реконструювати в загальних рисах його провіденціалістську філософсько-історичну концепцію. Дещо відмінною, такою, що наближається до історичної концепції М. Карамзіна, є багатотомна «Історія Малої Росії», створена 1822 року Д. М. Бантш-Каменським під час його роботи правителем канцелярії Київського військового губернатора. Дослідження «першого київського археолога» М. Ф. Берлінського — автора «Історії міста Києва від заснування його до цього часу», «Короткого опису Києва», «Історії Російської для застосування юнацтву» та інших праць дозволяють, на нашу думку, розглядати цього відомого культурного діяча, як характерного представника філософії історії, що тяжіє до ідеології вітчизняного просвітництва. Зрештою «Руська правда» Пестеля є одним з важливих джерел для відтворення сутності розуміння історії ідеологами декабризму.

Певний матеріал для характеристики філософських ідей. Просвітництва дає й аналіз розвитку мистецтва в Києві, зокрема відомості з історії архітектури міста. Адже саме кінець XVIII — початок XIX ст. є періодом, коли в забудові міста починає переважати стиль класицизму, що є одним з найважливіших творчих методів, який відображає просвітницькі ідеї. Діяльність в Києві архітекторів О. Г. Яновського, І. С. Володимирова — авторів будинків ігуменів Ближніх і Дальніх печер Лаври, спорудження Дебоскетом будинку Київського Арсеналу, творчість міського архітектора А. І. Малиновського (пам'ятник Магдебурзького права, гостиний двір на Подолі, церква на Аскольдовій могилі та ін.) також сприяли поширенню засобами мистецтва ідей Просвітництва в духовній культурі міста.

Ми обмежилися лише окремими моментами, які через дослідження філософської культури входять до складу тих, що потребують ретельного історико-філософського аналізу. Такий розгляд важливий не лише з огляду на інтереси краєзнавства. Він не тільки поглиблює уявлення про шляхи розвитку духовної культури Києва, але й дозволяє конкретизувати розуміння механізму функціонування в системі культури філософських знань, що становить одне з актуальних завдань, на реалізацію якого спрямовують своє зусилля представники марксистсько-ленінської історико-філософської науки.

* * *

Активизация в связи с подготовкой к празднованию полуторатысячелетия Киева исследований истории развития философской мысли в Киеве актуализовала необходимость уточнения ряда исходных понятий историко-философской науки, в том числе и понятия философской культуры. В статье обосновывается взгляд на философскую культуру как на совокупность взаимодействующих компонентов, обеспечивающих производство, распределение и потребление философских знаний. Через исследование истории философской культуры раскрывается классовая сущность философского знания, его мировоззренческая, общественно-политическая функция, которую оно играет в жизни общества. Возможности, открывающиеся перед изучением истории философской культуры, иллюстрируются на материале истории Киева конца XVIII—начала XIX в.

А. М. ПОЧАПСЬКИЙ

ПРОБЛЕМИ ЛЮДИНИ І СУСПІЛЬСТВА У ПРАЦЯХ ФІЛОСОФІВ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

У 1980 році виповнилося 175 років з дня заснування Харківського університету — одного з відомих центрів освіти і науки на Україні.

З Харківським університетом пов'язана діяльність вітчизняних учених — математиків М. В. Остроградського, В. А. Стеклова, філологів О. О. Потебні, І. І. Срезневського, М. О. Сумцова, історика Д. І. Багалая, біолога І. Мечникова, діячів української літератури і мистецтва — П. П. Гулака-Артемівського, М. В. Лисенка, М. П. Старницького та ін.

Передові вчені університету в дожовтневий період обстоювали демократичні ідеї, брали активну участь в поширенні освіти, культури на Україні. Продовжуючи традиції видатних вітчизняних мислителів і громадських діячів М. В. Ломоносова і О. М. Радіщева, Г. С. Сковороди, І. П. Котляревського, вони сприяли розвитку матеріалістичної філософії в першій половині ХІХ ст. і критиці філософського ідеалізму, на що неодноразово вказували радянські дослідники історії вітчизняної філософії¹. Т. Ф. Осиповський, О. І. Стойкович, П. М. Шумлянський, В. І. Лапшин, І. С. Рижський, П. М. Любовський, Л. Г. Якоб та ін. зробили певний внесок у розвиток вітчизняної матеріалістичної філософії в першій половині ХІХ ст. Вони піддали критиці ідеалістичні філософські системи Берклі, Юма, Канта, Шеллінга, Лейбніца. Ці вчені слідом за своїми попередниками обґрунтували ідею розвитку й взаємозв'язку форм буття матерії, єдності світу, вчення про подільність атомів. Вони мають певні заслуги й у розробці наукового методу дослідження природи. Багато уваги передові вчені Харківського університету приділяли з'ясуванню можливостей людини в пізнанні законів розвитку природи, вивченню співвідношення досвідного і раціонального моментів у пізнавальній діяльності. Вони критикували раціоналізм, апіоризм і агностицизм у теорії пізнання. Т. Ф. Осиповський доводив єдність матерії, руху й часу. В. І. Лапшин розширив уявлення про фізичні й хімічні властивості матерії, О. І. Стойкович розвивав ідею про боротьбу протилежних сил як джерела саморозвитку матерії.

¹ Див. Нарис історії філософії на Україні.— К.: Наук. думка, 1966, 36. Идейные связи прогрессивных мыслителей братских народов (XVII—XVIII вв.).—К.: Наук. думка, 1978; Вильницкий М. Б. К истории развития представлений о пространстве и времени в классической физике.— Киев, Изд-во АН УССР, 1955; його ж — Філософські погляди О. Стойковича.— К.: Наук. записки ін-ту філософії АН УРСР, т. 7; Денисенко М. С. Місце П. М. Любовського в розвитку філософії на Україні в першій чверті ХІХ ст.— У кн.: Боротьба між матеріалізмом і ідеалізмом на Україні в ХІХ ст.— К.: Наук. думка, 1964; Кравец І. Н. Тимофей Федорович Осиповський—выдающийся русский ученый и мыслитель.— М.: Изд-во АН СССР, 1955; Остриянін Д. Ф. Развитие материалистичної філософії на Україні.— К.: Вища школа, 1971; Чабан А. М. Прогрессивная социологическая мысль России и Украины второй половины XVIII — начала XIX в. и французское Просвещение.— К.: Наук. думка, 1979 та ін.

Розробка цими вченими загальнотеоретичних проблем у галузі онтології і гносеології мала важливе значення як для боротьби з релігійно-ідеалістичною філософією, для розвитку наукового знання, так і для обґрунтування передових суспільних ідей, спрямованих на під-рив самодержавно-кріпосницького ладу.

Саме з огляду на суспільно-політичне значення ідей, що розроблялись представниками вітчизняного Просвітництва (в тім числі і тими, хто працював у Харківському університеті) найбільший інтерес становить аналіз їх соціологічних ідей. Адже в цій сфері філософського знання чи не найяскравіше виявляється зв'язок його з соціально-класовими позиціями, які репрезентували просвітники в ідеологічній боротьбі, що точилася на арені суспільного життя Росії. В першій половині ХІХ ст. навколо соціологічних проблем провадиться гостра боротьба між представниками офіційної ідеології, які прагнули обґрунтувати правомірність самодержавно-кріпосницької системи, та ідеологами Просвітництва, що виступали з критикою існуючих порядків, об'єктивно доводячи необхідність прогресивних реформ.

Просвітницькі ідеї поширювалися в Харківському університеті під впливом соціально-політичних поглядів О. М. Радіщева, а також представників російського Просвітництва кінця ХVІІІ ст. С. Є. Десницького, М. І. Новикова, О. Н. Поленова, І. Я. Третьякова та ін.

Звертаючись до характеристики філософсько-соціологічних поглядів представників ідеології Просвітництва, відзначимо їх неоднорідність. Одні з них (В. Н. Каразін, Й. Є. Шад, Т. Ф. Степанов), виступаючи з позицій об'єктивного ідеалізму, поділяли в ряді питань точку зору речників офіційної, релігійної філософії, хоча суттєво відходили від них внаслідок загальної спрямованості їх поглядів в руслі ідей Просвітництва.

Радикальними були погляди того крила вітчизняних просвітників, позицію яких можна характеризувати як деїстичну (І. Ф. Тимковський, І. Воронов, Л. Г. Якоб, П. М. Любовський, Й. М. Ланге та ін.). Деїзм, обмежуючи визнання ролі бога лише актом творення, давав ширші можливості для наукового підходу до розв'язання соціологічних проблем. Для прогресивних діячів того часу це була легальна форма для розвитку вільнодумних ідей. «Деїзм,— зазначав К. Маркс,— принаймні для матеріаліста — є не більше, як зручний і легкий спосіб відбутися від релігії»².

Відмінність двох відзначених позицій виявилася і в підходах до розв'язання проблеми про походження й розвиток людини та суспільства філософами, які працювали в Харківському університеті.

Представники першої зі згаданих нами позицій, хоча й поділяли погляд щодо божественного походження людини, суспільства й держави в ряді істотних моментів відійшли від погляду реакційних теологічних філософів в Харківському університеті (А. І. Дудрович, Ф. Ф. Чанов та ін.). Так, професор філософії Й. Є. Шад (1758—1834 рр.), висвітлюючи питання походження людини, виходить з погляду на еволюцію як основний закон розвитку Всесвіту. На його думку, все, що існує, непинно змінюється під дією протилежних сил, властивих усім речам світу. В суспільстві—це сили бажання і здатність мислити. Виходячи з цього, Й. Шад розглядав становлення людини як тривалий процес. «Нижчий стан людини,— писав він,— з якого починається рух життя, є тваринний... Тільки тоді ми назвемо людину людиною, коли

² Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 137.

вона із тваринного стану перейде до такого, в якому усвідомлює вже своє існування і предмети, де довільно може визначити себе за всіма її властивими діями, і в якому розум, хоча його природа ще не усвідомлюється виразно, впливає на інстинкт, на всі чуття, думки, бажання і дії людини»³. З цих позицій Й. Шад підходить і до аналізу процесу розвитку людського мислення. Вважаючи людський розум продуктом «божого» походження, він, однак, твердить, що основою регулювання життя первісних людей є інстинкт, який в ході поступового розвитку вдосконалюється і перетворюється в розум сучасної людини.

Позитивною у вченні Шада про людину була також думка, що необхідною передумовою становлення людини є наявність соціального середовища. У своєму розвитку людина проходить, згідно з Й. Шадам, три етапи: тваринний, природний і моральний. Перехід від тваринного до природного, або натурального, відбувається завдяки соціальному середовищу. «Соціальне середовище, основу якого становить громадянське суспільство, є єдиною школою людяності»⁴,— зазначає Шад.

Розвиток людини, як і всього суцього, вважає Шад,— відбуватиметься вічно. Це положення аргументується посиланнями на одвічність боротьби в людині тваринного й духовного начала. «Еволюція в людині йтиме й далі, бо вона ніколи не зможе повністю відокремитися від своєї тваринної природи і перейти у чистий дух як істоту лише раціональну»⁵.

Критикуючи договірну теорію походження держави, Й. Шад вважає право властивим самій природі людини, зокрема її розуму. Саме із розвитку розуму людини, цього «верховного» начала, впливає правомірність існування як права, так і держави. Розум людини, писав Шад, потребує, щоб вона завжди діяла згідно зі своєю природою і в своїх діях зберігала гідність. Людина володіє абсолютною свободою в тому розумінні, що вона здатна панувати над собою, спонукати себе до таких дій, до «яких не може примусити жодна зовнішня сила, навіть озброєна всією могутністю». Саме в цьому, зауважує він, людина виявляє переваги над твариною, стає подібною до «божественної природи»⁶.

На основі визнання природного права, яке є, за Шадам, вродженим і вічним, виникає в суспільстві законодавство і держава, що також мають відповідати природі людини. Якщо ж законодавство в суспільстві суперечить розуму, або людина приймає його не за своєю волею, то в такому разі вона втрачає свою гідність розумної істоти і, отже, перестає бути людиною. «Людина,— зазначає Й. Шад,— завжди повинна залишатися людиною і захищати себе як людину — в цьому непорушне право розуму і всяке позитивне законодавство має узгоджуватися з цим правом»⁷. Обґрунтування Й. Шадам самоцінності людини, її ролі в розвитку суспільства в умовах панування самодержавства мало позитивне значення, закладаючи об'єктивну основу для критики його. Хоча загалом Шаду властиве прагнення примирити науку з вірою, та все ж ідеалістичний антропоцентризм, притаманний його поглядам, виступає ґрунтом для звеличення людини і її розуму, критики рабства, сваволі пануючих класів. Таке розуміння сутності людини, її цінності, звичайно, не могло не вважатися з огляду офіційної

³ Shad I. *Institutes ones juris naturae*. Charcovic, 1814, p. 3.

⁴ *Ibidem*, p. 3.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, p. 249.

⁷ *Ibidem*, p. 20.

самодержавно-кріпосницької ідеології «крамольним». Тому не дивно, що саме це призвело до висилки філософа по «височайшому повелінню» з Росії, а твір «Право природне», де викладалася соціологічна концепція Шада, був спалений⁸.

Аналогічне значення мало тлумачення законів суспільного розвитку професором Харківського університету Т. Ф. Степановим (1795—1847 рр.). Загалом підтримуючи ортодоксально-релігійний погляд на походження людини, він водночас визнавав, що як для окремої людини, так і для суспільства в цілому існують закони, якими треба керуватися. Одним із законів, що панує в суспільстві, є закон боротьби. Цей закон, згідно з Степановим, має загальний характер, виявляючись не лише в суспільстві, а й у фізичному світі. Але особливе значення відіграє він в житті суспільства, де з початку його виникнення і до наших днів точиться запекла боротьба: «Один клас прагне заперечити права і переваги іншого, намагається досягти свого піднесення на загибелі інших, землевласники оголосили непримиренну боротьбу фабрикантам і купцям... У стародавньому світі: бідняки боролися проти багатіїв, раби проти панів, нижчі і середні класи проти аристократів, те ж саме і в середні віки... Нове життя відродило нові претензії класів, викликало появу нових бунтів»⁹.

Як бачимо, Т. Ф. Степанов підходить до розуміння класової боротьби як закономірності суспільного розвитку. Боротьба між класами визнає він, відбувається у всіх країнах, між усіма народами. Причину цієї постійної боротьби, згідно з Степановим, треба шукати в тому, що протягом всього свого життя людина, суспільство «знають... помилку... і саме з цього випливають ті нещастя, що супроводжували і будуть супроводжувати людство»¹⁰. Іншою причинною боротьби, на думку Степанова, була відмінність між народами в здібностях, характерах і почуваннях. Ця відмінність і спричинює неприязнь, ворожнечу в людському житті. Звичайно, таке пояснення причин боротьби класів — ідеалістичне, але безумовно прогресивним було визнання самої цієї боротьби, її закономірності. На думку Степанова, природа сама по собі не родить «ні багатих, ні бідних», вона однакова у своєму ставленні до всіх людей. Класові відмінності виникають «внаслідок умов життя людства»¹¹. І однією з основних умов життя, яка привела до поділу людей на класи, є праця, її розподіл між людьми. «Людина, — пояснює Т. Ф. Степанов, — спочатку заключала в собі зародки всіх класів суспільства. Вона була одночасно і землеробом, художником, купцем, лікарем та ін. Пізніше, коли населення збільшувалося, відносини між людьми почали ускладнюватися, люди почали розуміти, що за своїми здібностями до праці корисніше займатися однією якоюсь трудовою діяльністю, а не всіма. Так відбувся поділ на класи»¹². При всій обмеженості такого пояснення позитивним було те, що Степанов шукає причини поділу людей на класи не десь поза людством, а в самому суспільстві. І на основі цього правильно відзначає, що однією з причин, яка привела до появи класів, був розподіл праці. Основної причини виникнення класів — приватної власності, Степанов, безперечно,

⁸ Див.: Багалей Д. И. Удаление профессора Шада из Харьковского университета. Очерки из русской истории.— Харьков, 1911.

⁹ Степанов Т. Ф. О сущности, важности и назначении политических наук.— Харьков, 1841, с. 9—10.

¹⁰ Степанов Т. Ф. О сущности, важности и назначении политических наук, с. 18.

¹¹ Степанов Т. Ф. Записки о политической экономии.— СПб, 1844, с. IV—IX.

¹² Там же, с. 130.

не розумів, абсолютизуючи значення в цьому процесі схильності людей до різновидів діяльності.

Розвинене суспільство, згідно з Степановим, складається з двох основних класів: морального (учені, військові) і фізичного (землероби, купці і фабриканти). Усі вони є необхідними частинами єдиного суспільного організму. Для забезпечення нормального функціонування суспільства, говорить Степанов, потрібно ліквідувати «недоброзичливість — коріння численних суспільних нещастя»¹³. Але як ліквідувати цю «недоброзичливість», він, звичайно, не знав. Серед прогресивних ідей, які обґрунтовував Степанов, назвемо його вимогу цінувати і поважати людину не за її майно і рід, як це робилося в тогочасному суспільстві, а за працю. «Одна лише праця,— писав він,— повинна величати людину, одна тільки праця робить людину царем землі»¹⁴. Всю творчість Степанова проймає віра в поступовий прогрес людства. Незважаючи на відхилення від законів природи, зауважував він, людство з допомогою науки обов'язково досягне «свого розквіту, розкриє перед нами природу в усіх її численних відтінках»¹⁵.

Певне значення мала критика Степановим теорії Мальтуса. Помилку Мальтуса він бачає в тому, що, оперуючи фактами щодо однієї лише Англії, дуже маленької частини нашої планети, той поширює свої висновки на всю планету. Заперечуючи тезу Мальтуса про зменшення родючості землі, Степанов твердить, що з розвитком науки людина знайде не тільки нові способи підвищення родючості ґрунтів, а й подолає усі «труднощі нижчої природи». «Я вірю,— говорив він,— що минуть віки, і письменники, думками яких сучасний вік, на жаль, дуже був захоплений, будуть викликати в освіченому суспільстві здивування й сумніви стосовно цих несправедливих думок про сили природи»¹⁶.

Більш значний, порівняно з розглянутими позиціями, був внесок в розробку проблеми походження та розвитку людини і суспільства І. Ф. Тимковського, І. Воронова, Л. Г. Якоба, П. М. Любовського, Й. М. Ланге та інших, які в своїх соціологічних поглядах спиралися на ідеї французького Просвітництва, зокрема теорії «природного права» і «суспільного договору».

Професор І. Ф. Тимковський (1772—1853 рр.), розглядаючи закономірності розвитку суспільства, висловлює думку, що форма державного правління того чи іншого народу не залежить від волі окремої людини чи групи людей, а визначається розвитком промисловості й освіти¹⁷. Істотну роль, вважає він, у визначенні форми правління того чи іншого народу відіграють природні умови його існування. Аналізуючи суспільні явища, І. Ф. Тимковський, проте, не абсолютизує ролі географічного середовища в розвитку суспільства.

Визнання об'єктивного характеру розвитку суспільства властиве поглядам професора Харківського університету Й. М. Ланге. Світогляд його формувався під впливом ідей французьких матеріалістів XVIII ст., хоча в розумінні сутності людини і держави позиція Ланге дещо відрізняється від поглядів французьких матеріалістів.

¹³ Степанов Т. Ф. О сущности, важности и назначении политических наук, с. 5.

¹⁴ Степанов Т. Ф. Записки о политической экономии, с. 113.

¹⁵ Степанов Т. Ф. О сущности, важности и назначении политических наук, с. 60.

¹⁶ Там же, с. 50.

¹⁷ Див.: Тимковський Т. Ф. О применении знаний к состоянию и целям государства. Речь 17 января 1808 г.,— Харьков, с. 22.

Людина, в розумінні Й. Ланге,— це «витвір природи, що підпорядковується її законам»¹⁸. Сама ж природа людини, каже він, складається з поєднання натуральних, естетичних та розумових потреб, для задоволення яких людина «своєю діяльністю шукає засоби»¹⁹.

Суспільство і держава, на думку Ланге, виникли не з волі людини, не внаслідок «суспільного договору», а є необхідним продуктом, що зумовлюється природною сутністю людини. «Саме суспільство, його поява та розвиток,— пише Й. Ланге,— є не випадковий винахід людей. Дослідження життя людини, її ставлення до зовнішнього світу свідчить про те, що громадянське суспільство утворилося під дією об'єктивної необхідності»²⁰. І хоча Й. Ланге розуміє цю необхідність досить абстрактно, як таку, що зумовлена не «зовнішніми силами», а є продуктом життя людини «як природної істоти», його ідеї в цьому питанні мали важливе значення для боротьби проти релігійно-містичних тлумачень сутності людини, суспільства і держави.

В цьому ж напрямі розглядає проблему сутності людини й професор Харківського університету Л. Г. Якоб (1759—1827 рр.). Людина,— вважає він,— це витвір, в якому природа «найчудовішим чином об'єднала велику кількість різноманітних частин і побудувала прекрасну будівлю»²¹. Л. Якоб поділяє природу людини на фізичну і духовну. Але на відміну від релігійних тлумачень зазначає, що «духовна частина» людини — це також результат розвитку природи. «Людина,— мовить Якоб,— діставши від природи тіло, талант і темперамент, сама робить собі характер»²².

Людину, стверджує Л. Якоб, відрізняє від інших живих істот не лише розум, але й те, що вона працює, володіє «здібностями наукового мистецтва (механічними здібностями), розсудливістю для формування мети та засобів її вживання». Людина має «моральні здібності», тобто здатна діяти за законами, «які можуть наслідувати лише вільні істоти»²³. Однак сутності самої праці Л. Якоб не розумів. Здатність людини створювати і застосовувати знаряддя праці він залічував до розсудкової діяльності, вважав виробничу здібність людини наслідком того, що вона має розум.

Розвиваючи кантівську концепцію природного права і його вчення про державу, Л. Якоб вважає, що держава має виконувати волю усіх членів суспільства заради досягнення так званого загального народного блага.

Розглядаючи виникнення держави, Якоб вважає, що форму правління обирає сам народ. Від народу залежить, чи буде монархічна, чи аристократична, чи демократична (народоправство) влада. Та, незважаючи на те, яку форму правління обрав народ, ця влада повинна захищати інтереси всіх громадян, незалежно від їх стану. Якщо ж це основне правило не виконується, то від народу залежить, чи підтримувати таку владу, чи скинути її. «Судити про те, чи перестав государ бути ним по праву, належить за природою речей іншій договірній стороні (народові.— А. Л.)»²⁴,— заявляє він. Як бачимо, сприйма-

¹⁸ Ланге Й. М. О изучении политических и юридических наук. Речь 30 июня 1810.—Харьков, 1810, с. 91.

¹⁹ Там же, с. 91.

²⁰ Там же, с. 88.

²¹ Якоб Л. Г. Курс философии для гимназий Российской империи. Ч. III. Психология.—СПб, 1814, с. 18.

²² Там же, с. 108.

²³ Там же, с. 101.

²⁴ Якоб Л. Г. Курс философии. ч. VII. Естественное и народное право.—СПб, 1814, с. 116.

ючи ідею «суспільного договору», Якоб поділяє радикальну інтерпретацію, яку давали цій ідеї французькі просвітники, на відміну від трактування її Гоббсом.

Аналогічні думки стосовно розвитку людини, суспільства і держави висловлював також І. Воронов. Загалом він вважав, що держава виникає лише тоді, коли у свідомості людини вже сформовані «попередні поняття бідності та слабкості», що основою переходу людства до державності було вдосконалення «розумових здібностей». Державне законодавство він розумів як таке, що впливає з природи людини, що визначається біологічною сутністю людини. «Закопи природи,— твердив І. Воронов,— є не що інше, як відношення природних речей до людської природи, що заснована на природному намаганні у задоволенні потреб людини»²⁵.

Цікаві думки про роль праці в житті людини обґрунтовує П. М. Любовський — секретар наукового товариства при Харківському університеті. Хоча Любовський, звичайно, не міг розуміти суспільно-історичного характеру праці, однак він вважає її органічною потребою кожної людини. На його думку, праця як потреба людини може виявитися належним чином лише в «упорядкованому суспільстві». «Зауважимо,— писав він,— що любов до діяльності ніде такої можливості для себе не дістає, як у впорядкованому суспільстві. В ньому вона підноситься до того ступеня, якому завжди дивувалися. В такому суспільстві генії виступатимуть у всій своїй красі й величі. Основою цього є те, що в упорядкованому суспільстві помножується потреба життя, яке нічим не можна задовольнити, окрім власної діяльності»²⁶. Однак питання про об'єктивні закономірності появи «упорядкованого» суспільства Любовський розв'язував в душі просвітництва і утопізму.

Як бачимо, теорії про людину та суспільство, які висувалися просвітниками, що працювали в Харківському університеті, були в основному ідеалістичними і метафізичними. Ці вчені, звичайно, не могли піднести до усвідомлення суспільної природи людини. Основна хиба в дослідженні суті людини і суспільства, властива їхнім теоріям,— це розгляд людини як окремої істоти. Одночасно відзначаємо, що, розглядаючи людину як окремих індивідів, вони характеризували її як таку, що не може існувати сама по собі. Для задоволення своїх потреб, твердили вони, людині потрібне суспільство. Отже, природа людини визначається не тільки природою окремого індивіда, а й природою всього суспільства. Ці ідеї, зумовлюючи внутрішню суперечливість позиції вітчизняних просвітників, дозволяють в їх поглядах вбачати певні підходи до виявлення суспільного характеру людської природи.

Хоча І. Тимковський, Й. Ланге, Л. Якоб, І. Воронов, П. Любовський та ін. і посилалися на подвійну природу людини (фізичну і духовну), та на відміну від В. Каразіна, Т. Степанова, Й. Шада та інших, які вважали «духовну природу» божественним продуктом, вони називали духовність природною і водночас підкреслювали, що вона може виявлятися лише в суспільстві²⁷. «Моральні» здібності людини, на думку просвітників, дістають свій вияв у здатності до свідомого обме-

²⁵ Воронов І. О необходимости законов в каждом политическом обществе.— Украинский вестник, 1818, окт., с. 13.

²⁶ Любовский П. М. Руководство к опытному душещеловию.— Харьков, 1815, с. 80.

²⁷ Див.: Ланге И. М. Об изучении политических наук, с. 88.

ження свободи всіх і кожної людини, зокрема так, щоб усі і кожен були вільними. А цього можна досягти, підкреслював Й. Ланге, тільки в суспільстві. «Поза суспільством усі права людей залишаться пустими мріями та химерними вимогами»,²⁸— зауважував він. Тільки в суспільстві людина зможе отримати не лише добробут для себе, а й добробут «для всіх»²⁹, писав Л. Якоб.

Просвітники намагалися з'ясувати і причини розвитку суспільства. Якщо представники ідеалістично-релігійних течій ці причини вбачали тільки в «божественному розумі», то просвітники, визнаючи розум основою розвитку суспільства, інакше трактували це питання. Поділяючи теорію природного походження людини, природної сутності її, вони висновують про природний характер законів розвитку людства. Ці закони людина, як розумна істота, здатна пізнати і згідно з ними будувати своє життя. На основі цих усвідомлених законів, які людина взяла розумом «із духу своєї природи», відбувається поступовий суспільний прогрес. Тому першочерговим завданням у справі зміни суспільства, вважали просвітники, було поширення освіти, розвиток розумової діяльності людей. Майже всі представники дійсної течії вважали, що освіченість людей—одні із основних регуляторів на шляху до «загального блага». Так, ще 1808 року в своїй актовій промові «Про вплив університетів на культуру і добробут народів» Л. Якоб обстоює думку, що саме наука поведе суспільство по шляху як матеріального, так і духовного прогресу і тому освіченість має поширюватися на всі стани суспільства, а не бути привілеєм якогось одного стану³⁰. На думку І. Воронова, Й. Ланге, Л. Якоба та інших, розум діє не сам по собі, існують причини, які зумовлюють його діяльність. Однією з таких причин є потреба, «нужда». «Людина,— говорив Й. Ланге,— віддала себе верховній владі для того, щоб мати визначене коло, в якому своєю діяльністю могла б безперервно знаходити способи задовольняти свої потреби. Вона як розумна істота не може відмовити собі у вдосконаленні, яке виявляється у збільшенні вищих потреб»³¹.

Людський розум, на думку просвітників, не є незмінним. Він формується, вдосконалюється у процесі життя людини. Люди, писав Воронов, не можуть мати однакової розумові здібності. Ці здібності залежать не від душі, як про це твердили теологи, а від тіла, темпераменту, виховання, клімату, способу державного правління, релігії та ін. Істотно, що серед чинників, що зумовлюють розумовий розвиток людини, велика увага приділяється проблемі виховання, впливу способу правління, що панує в державі.

І. Воронов гнівно таврує рабство та інші форми гноблення, вважаючи їх, поряд з неосвіченістю, основними ворогами на шляху до прогресивного розвитку суспільства³². Л. Якоб, підкреслюючи велике значення виховання людини, не зводив його тільки до «вдосконалення розуму». Він розробляв цілу систему виховних заходів, що мали охопити всі сторони життя людини³³. Звичайно, нездатність просвітників усвідомити суть суспільно-практичної діяльності, що становить

²⁸ Там же, с. 88.

²⁹ Якоб Л. Г. Курс философии. Ч. VII. Естественное и народное право, с. 74.

³⁰ Якоб Л. О влиянии университетов на культуру и благосостояние народов. Речь.—Харьков, 1808, с. 69—70.

³¹ Ланге Й. М. Об изучении политических и юридических наук, с. 91.

³² Воронов И. О причинах развития умственных и нравственных способностей.—Украинский вестник, 1817, май с. 281.

³³ Див.: Якоб Л. Г. Курс философии. Ч. III. Психология, с. 112—113.

основу розвитку людини і суспільства, не давала їм можливості науково і матеріалістично розв'язати проблему походження і розвитку людини і суспільства. Тому ті позитивні моменти, які наявні в творчості згадуваних нами учених, слід розглядати не як самі по собі, а лише з погляду виявлення загальних тенденцій, які згодом привели до утвердження матеріалістичного розуміння сутності людини. Вітчизняні просвітники, що працювали в Харківському університеті, на основі теорій «природного права» і «суспільного договору» обґрунтовували ідеї природної рівності і свободи всіх людей, виступали з гострою критикою кріпосного права, рабства і тиранії. Тим самим їхня діяльність органічно включалась до складу ідейно-теоретичного базису, на ґрунті якого здійснюється подальший прогрес вітчизняної суспільної думки в XIX ст. Найбільш радикальні ідеї просвітників кінця XVIII—початку XIX ст. дістають своє обґрунтування й розвиток в ідеології декабристів, їх осмислюють, критично засвоюючи, представники революційно-демократичної ідеології Росії та України.

* * *

В статті аналізується трактовка проблеми сутності и происхождения человека и общества представителями отечественного Просветительства, работавшими в первой половине XIX в. в Харьковском университете (И. Шад, Т. Степанов, И. Воронов, И. Ланге, И. Тимковский, Л. Якоб и др.). В ряде моментов наиболее радикальные представители отечественного Просветительства способствовали созданию предпосылок для утверждения впоследствии материалистического подхода к пониманию человека, общества и государства. Их идеи сыграли значительную роль в критике самодержавия и крепостничества, в борьбе с религиозным мировоззрением.

Н. В. ЮСТЕНКО

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ЯКІСНО-КІЛЬКІСНОГО АНАЛІЗУ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ

Останнім часом у практиці соціологічних досліджень дедалі більшої популярності набуває метод формалізованого якісно-кількісного аналізу документів (контент-аналіз). Його застосування дозволяє звести до мінімуму вплив суб'єкта дослідження, здобути надійніші дані про досліджуваний об'єкт, ніж, скажімо, під час анкетування і спостереження. Нині предметне поле застосування контент-аналізу розширилось до вивчення найрізноманітніших матеріалів¹ і вже не обмежується текстами масової комунікації, які тривалий час були основним об'єктом формалізованого аналізу.

Суть контент-аналізу полягає в систематичній і надійній фіксації певних одиниць досліджуваного змісту і наступній квантифікації здоданих.

Сучасна методика аналізу змісту текстів, розроблена радянськими дослідниками, базується на тих теоретичних і практичних принципах якісно-кількісного аналізу документів, які містяться в працях класиків марксизму-ленінізму. Прикладом систематичного вивчення змісту преси є та робота, яку здійснив К. Маркс у процесі підготовки твору «Громадянська війна у Франції». Ця робота полягала у класифікації і зіставленні повідомлень майже з 30 англійських і французьких газет². Аналіз змісту документів є також у праці Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії». Дуже важливі з методологічного погляду положення і висновки містяться у таких творах В. І. Леніна, як «Розвиток капіталізму в Росії», «Лев Толстой як дзеркало російської революції», «Статистика і соціологія» та ін. В. І. Леніну належить перше в історії марксизму конкретно-соціологічне дослідження періодичної преси, в якому застосований комплекс емпіричних процедур, що дозволяють кількісно відобразити процес взаємодії газети з соціальним середовищем. Мається на думці аналіз матеріалів соціал-демократичної легальної преси за період з 1912 до 1914 року, здійснений В. І. Леніним і викладений в його статтях у «Правді»³.

У ті роки, коли партія більшовиків наполегливо боролася проти одзовістів і ліквідаторів і відстоювала ідейну й організаційну єдність, партії, важливо було реалістично оцінити як небезпеку опортунізму, так і той вплив, який робив на маси марксистський авангард. Сама історична ситуація створила можливість для об'єктивних зіставлень. В. І. Ленін писав у той час: «...прояви масового робітничого руху —

¹ Див.: Каюрова В. Н., Саганенко Г. И. Контент-анализ аттестационных характеристик как метод изучения нормативных требований к инженерам в организации.—Социол. исслед., 1977, № 1; Литюшкин Ю. И., Оленина Ж. А., Устинов В. А. Опыт использования контент-анализа в практике партийной работы.— Социол. исслед., 1978, № 1 та ін.

² Див.: Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. 3 (8), с. 93—239. Про це див. також: Коробейников В. С. Анализ содержания массовой коммуникации.—Вопр. философии, 1964, № 4, с. 101.

³ Див. про це: Алексеев А. Н. В. И. Ленин — исследователь рабочей печати.— В кн.: Журналист, пресса, читатель М.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1969.

особливо щоденні газети *обох* напрямів — дають величезну кількість відкритих *об'єктивних* даних, які допускають перевірку»⁴. В ленінській статті «Об'єктивні дані про силу різних течій в робітничому русі» (червень, 1914 р.) вміщено таблицю, яка демонструє загальну і сталу тенденцію — панування більшовизму в робітничому русі⁵. Цікаво відзначити, що деякі з 15 пунктів цієї таблиці побудовані на основі методичних принципів, характерних для сучасного контент-аналізу⁶. Ленінські принципи вивчення періодичної преси слугують методологічною і методичною основою розробок, що їх здійснюють радянські вчені в галузі якісно-кількісного аналізу.

В нашій країні такий аналіз документів застосовувався ще у 20-ті роки і мав різноманітні форми. Наприклад, досліджувався зміст газет, а також листів читачів до редакції. Цим питанням була присвячена праця В. О. Кузьмичова «Друкована агітація і пропаганда»⁷. Становить інтерес дослідження М. О. Рибникова, який використав якісно-кількісний аналіз під час вивчення автобіографічних творів школярів на тему «Як я живу тепер». Оскільки життєписи школярів мали переважно фактичний характер, дослідник мав змогу порівняти їх з фактичним проведенням часу учнями. Водночас із збиранням шкільних творів складався бюджет часу їхніх авторів. Дані такого порівняння показали, «що цілу низку моментів, як нецікавих і неважливих, діти зовсім обходять; інші, навпаки, відтілюють. Так, школа і все, пов'язане з нею, виявляється особливо дійовою для дитини, вона обіймає 39% її висловлювань, тоді як у бюджеті часу її питома вага не така велика»⁸. Цікавий результат аналізу цього матеріалу з погляду характеристик його форми, структури, стилю, які мають значні відмінності залежно від соціального походження, статі і віку школяра. Праця М. О. Рибникова становить, за визначенням самого автора, «перші спроби, що мають на меті нащупати об'єктивні методи оцінки цього матеріалу, його значення в справі вивчення історії життя, мінливості поведінки особи залежно від факторів біологічного і соціального характеру»⁹. Цю оцінку можна докласти до більшості таких досліджень означеного періоду.

Наприкінці 60-х років серед соціологів знову різко зріс інтерес до якісно-кількісного аналізу документів¹⁰.

У 1970 р. в Новосибірську відбувся соціологічний семінар, що узагальнив досвід методологічної, методичної і практичної роботи з контент-аналізу, здійсненої нашими дослідниками. Він також намітив проблеми, в руслі яких треба провадити дальшу розробку методу. Нині досвід таких досліджень у нашій країні узагальнений у збірнику «Методологічні і методичні проблеми контент-аналізу»¹¹. Методика і

⁴ Ленін В. І. Доповідь ЦК РСДРП і інструктивні вказівки делегації ЦК на Брюссельській нараді.— Повне збір. творів, т. 25, с. 355.

⁵ Ленін В. І. Об'єктивні дані про силу різних течій в робітничому русі.— Там же, с. 233—235.

⁶ Наприклад, пункт 9 сформульований таким чином: «Число вказівок в цих номерах на не відкриті організації (кожне місце вважається за одну вказівку)»,— передбачає прийом сучасного частотного аналізу змісту тексту.

⁷ Кузьмичев В. А. Печатная агитация и пропаганда.— М.; Л.: Госполитиздат, 1930.

⁸ Рыбников Н. А. Автобиографии рабочих и их изучение.— М.; Л.: Госполитиздат, 1930, с. 43.

⁹ Там же.

¹⁰ Див. праці О. М. Алексеева, Г. М. Андреевої, О. Баранова, Б. А. Грушина, В. С. Дудченка, О. Г. Здравомислова, В. С. Коробейникова, М. І. Лаурістіна, В. В. Сафонова, В. Е. Семенова, В. О. Ядова та ін.

¹¹ Методологические и методические проблемы контент-анализа.— М.; Л.: Изд-во ИСИ АН СССР, 1973, вып. I—II.

техніка цієї процедури найповніше подана в «Робочій книзі соціолога»¹².

У процесі розробки теоретичних основ методу і його практичного застосування намітилася низка методологічних проблем, до яких можна залічити виявлення філософських і методологічних засад контент-аналізу, оцінку можливостей методу, визначення його місця серед інших засобів збирання і аналізу соціологічної інформації, тощо. На цих проблемах ми і спинимося в нашій статті.

Перед контент-аналізом, як і перед будь-яким іншим вимірювальним методом правомірно поставити питання про те, що вимірює дана процедура. Як формулює цю вимогу О. М. Алексеев, висуваючи її як один з критеріїв методологічної строгості процедури, — «вимірюй те, що справді хочеш виміряти»¹³. Виявлення ж референтів контент-аналізу залежить від розв'язання ширшої методологічної проблеми — співвідношення змісту тексту з так званою «позатекстовою реальністю»¹⁴.

Усякий масив текстів, що становить об'єкт контент-аналізу, несе в собі певну інформацію про: 1) сукупність її творців (соціальне джерело); 2) сукупність споживачів (соціальна адреса); 3) сукупність відображуваних явищ. Здобування знання про те чи те з названих соціальних утворень або про систему їх взаємодії, тобто з'ясування зв'язку тексту з деякою позатекстовою реальністю, що так чи так продукує цей текст, — у цьому й полягає головна мета застосування контент-аналізу.

Оскільки масив текстів завжди є продукт соціального середовища, він несе в собі сліди впливу різноманітних соціальних факторів. Звідси — можливість виявлення і виміру цих факторів з допомогою реєстрації в тексті відповідних емпіричних референтів. Але визначення того, чи справді ми вимірюємо те, що бажаємо виміряти, і наскільки обгрунтована інтерпретація даних контент-аналізу, утруднюється тим, що причин «насиченості» великої кількості текстів якоюсь темою може бути декілька. Передусім це може бути: а) свідченням «тиску» самої відображуваної реальності (густо насиченою відповідними явищами); б) відображенням специфічних інтересів авторів текстів; в) відповіддю на активний запит споживачів... Для того, щоб приписати якусь характеристику змісту текстів (якщо не виключно, то головним чином) впливові одного з трьох зазначених блоків, потрібно або знайти іншими методами відповідну тенденцію в одному з цих блоків, або не знайти відповідної тенденції, принаймні, у двох із цих блоків, і тоді доведеться визнати відповідальним за цю характеристику останній, третій блок»¹⁵.

Отже, ця проблема розв'язується за допомогою залучення інших методів. Які ж референти власне контент-аналізу? Як відомо, в буржуазній соціології¹⁶ питання про те, «що вимірювати», розв'язувалось

¹² Рабочая книга социолога.— М.: Наука, 1977.

¹³ Алексеев А. Н. Контент-анализ — техника или методология?— В кн.: Методологические и методические проблемы контент-анализа, вып. 1, с. 22.

¹⁴ Під «позатекстовою реальністю» розуміються не тільки «ті реальні події, факти, відношення, про які йдеться у тексті, але й ті установки, позиції, інтереси, які визначають принципи відбору матеріалу для даного тексту і які присутні в цьому тексті неявним чином» (там же, с. 15).

¹⁵ Алексеев А. Н., Дудченко В. С. О специфике контент-анализа как социологического метода.— В кн.: Социологические проблемы семьи и молодежи. Л.: Наука, 1972, с. 82.

¹⁶ З історії розв'язку контент-аналізу див.: Коробейников В. С. Анализ содержания массовой коммуникации.— Вопр. философии, 1964, № 4; Коробейников В. С. Сравнение подходов к контент-анализу в советской и западной социологии.— В кн.: Методологические и методические проблемы контент-анализа, вып. I.

переважно на користь вимірювання цінностей, установок, нахилів комунікатора. Ці референти можна для зручності підвести під визначення «соціальні установки» і описати в термінах теорії диспозиційної структури особи, назвавши їх диспозиціями комунікатора¹⁷. Праці таких відомих американських соціологів, як Г. Лассуелл, засновник символічного частотного аналізу змісту. А. Джордж, представник так званої репрезентативної течії в контент-аналізі, Ч. Осгуд, який пропагує ідею «пов'язаності символів» та інших, демонструють, що саме диспозиції комунікатора ставали об'єктом вимірювальної процедури даного методу, чим зумовлювалась відповідна інтерпретація результатів аналізу.

Радянські дослідники, які розробляють метод контент-аналізу, надавши критичному розглядові методологічні засновки американських соціологів, дійшли висновку, що соціальну значущість мають не тільки мотиви, що ними керувався автор тексту, але й той смисл, який охоплює масовий читач, тобто «сукупність знаків, які складають текст, береться не в аспекті позначення, а в аспекті значень, видимих реципієнтові, тобто у функції стимула»¹⁸. Цей підхід, звичайно, не виключає використання контент-аналізу і для вивчення диспозицій комунікатора. Але тут важливе ґрунтовне з'ясування ступеню, в якому елементи позатекстової реальності, відображені в контент-аналітичній моделі, опосередковані свідомістю комунікатора, на пояснення механізму утворення його соціальних установок тощо.

Ці проблеми можуть бути розв'язані тільки на базі марксистсько-ленінської методології. Здійснюючи аналіз змісту текстів, соціолог-марксист виходить з того, що ті або ті персонажі (автор, редактор, читач, критик та ін.) роблять вплив на продукування і сприйняття тексту лише остільки, оскільки їхня діяльність включена в систему відповідних соціальних інститутів. Масив текстів — це, так би мовити, емпірично виражений фрагмент ідеології. В науково обґрунтованому трактуванні ідеологічного процесу саме і полягає головна розбіжність у використанні контент-аналізу марксистською і буржуазною соціологією. Остання затушовує проблему класовою зумовленістю ідеології, видаючи текст за «чисту» комунікацію, за якийсь «нейтральний» інформаційний потік, описання якого і визначається як основне завдання дослідження.

Насправді ж контент-аналіз дозволяє виявити деякі досить істотні об'єктивні взаємозв'язки і залежності між компонентами ідеологічного процесу. Адже він дає змогу під час вивчення нецільових текстів (текстів, поява яких не залежала від цілей дослідження) елімінувати «ефект присутності» (вплив дослідника на об'єкт вивчення). Отож, забезпечується високий ступінь надійності здобутих даних, тому що текст можна ще раз перевірити; створюється можливість ретроспективного дослідження соціальних явищ з допомогою аналізу документів минулого, а також використання принципу лонгітюдинального вивчення¹⁹.

Зазначені переваги методу зумовлюють швидке розширення тематики контент-аналітичних досліджень, сфера застосування яких уже долає традиційні рамки — вивчення матеріалів масової комунікації. Він може бути успішно використаний для розкриття своєрідності способу мислення певних соціальних верств і груп населення, з'ясування питань, пов'язаних з мобільністю трудових ресурсів, на що, зокрема,

¹⁷ Див.: Социология и современность. — М.: Наука, 1977, т. I, с. 380—392.

¹⁸ Инф. бюл. ИКСИ АН СССР, 1969, № 30, с. 8.

¹⁹ Лонгітюдинальне (від англ. longitudinal — поздовжній) дослідження — таке, що здійснюється на одному і тому ж об'єкті впродовж тривалого часу.

звертають увагу дослідниці Т. І. Заславська і Р. В. Ривкіна. Вони вважають, що «продуктивність використання належних до нього (контент-аналізу. — Н. К.) лінгвістичних, формальнологічних і психологічних прийомів обробки джерел для вивчення установок щодо різних напрямів мобільності, мотивації різних видів мобільної поведінки та ін. не викликає сумніву. Використання таких джерел і пов'язаних з ними процедур обробки дозволить розширити первинну інформацію за рахунок включення до неї таких даних, які в принципі не можуть бути здобуті шляхом опитування»²⁰. Отже, матеріалами для контент-аналізу можуть слугувати офіційні статті і документи, що надходять від державних і громадських організацій; листи трудящих, присвячені кадровим питанням; звіти-інформації; статті на моральні теми; рецензії на кінофільми і театральні вистави; фейлетони та ін., в яких відображуються ситуації, що зачіпають проблеми соціальної мобільності²¹.

Видається цікавим вивчення динаміки якостей «ідеального працівника» з допомогою конструювання моделі «людина на своєму місці», що створюється засобами масової комунікації, виявлення її зв'язків з узвичаєними стереотипами поведінки і характеристиками реального працівника, який умовно називається «адаптованим» до певного робочого місця (якщо під адаптованістю розуміти відповідність трудового потенціалу і соціальних експектацій особи функціональним і соціальним характеристиками робочого місця). Важливо також визначити і той вплив, що його робить пропагована модель на установки читачів, на формування їхніх ціннісних орієнтацій і передусім — цінності праці як об'єкта соціальної орієнтації.

Щоб ефективно застосувати методику контент-аналізу, потрібно правильно зрозуміти його природу і цілі. Радянські дослідники дійшли висновку, що «контент-аналіз не є ні сукупністю технічних прийомів, ні якоюсь особливою методологією. Найправомірніше його трактування як специфічного виду науково-пізнавальної діяльності і як методу соціального дослідження»²².

Орієнтуючись на узагальнену програму і процедури сучасного емпіричного соціального дослідження, можна виділити сім етапів у процесі контент-аналізу:

1. Розробка програми дослідження із застосуванням контент-аналізу.
2. Визначення емпіричних об'єктів дослідження, вибірка.
3. Розробка методики контент-аналізу.
4. Пілотаж методики, перевірка її надійності.
5. Збирання первинної емпіричної інформації.
6. Кількісна обробка даних.
7. Інтерпретація результатів, висновки, рекомендації²³.

²⁰ Заславская Т. И., Рывкина Р. В. О принципах и основных элементах программирования исследования трудовой мобильности. — В кн.: Методологические проблемы социологического исследования мобильности трудовых ресурсов. Новосибирск: Наука, 1977, с. 198.

²¹ Див.: Рывкина Р. В. О возможностях и перспективах использования контент-анализа для изучения социальной мобильности. — В кн.: Проблемы контент-анализа в социологии. Новосибирск: Изд-во Ин-та истории, филологии и философии СО АН СССР, 1970, с. 52—53.

²² Коробейников В. С. Сравнение подходов к контент-анализу в советской и западной социологии. — В кн.: Методологические и методические проблемы контент-анализа, вып. I, с. 28.

²³ Див.: Семенов В. Е. Применение метода контент-анализа в социально-психологических исследованиях. Автореф. канд. дис. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1975, с. 12.

Такий підхід до визначення контент-аналізу передбачає розрізнення методологічних принципів, які визначають змістову інтерпретацію досліджуваних явищ і технічних прийомів дослідження.

Технічна процедура контент-аналізу відіграє таку ж роль, як і способи статистичного спостереження або методи опитування — вона становить засіб збирання соціологічної або іншої наукової інформації, що може бути по-різному використана залежно від сутності теоретичної концепції, в рамках якої здійснюється дослідження.

Розрізнення методології і техніки дослідження не означає абсолютної незалежності останньої: категорії аналізу змісту текстів і виділення одиниць спостереження залежать від вихідних методологічних принципів і відповідних теоретичних побудов.

Контент-аналіз документів передбачає точне описання характеристик тексту з допомогою певних одиниць, які співвідносяться з термінами концепції дослідження, що передусім потребує переведення аналізованого матеріалу на мову конкретних гіпотез. Для цього треба: виробити категоріальний апарат аналізу, виділити одиниці аналізу і одиниці ліку.

Першою операцією у процедурі контент-аналізу є вибір і визначення категорій — ключових понять, відповідних дослідницьким завданням, з огляду на які класифікуватимуться одиниці аналізу. Загальною підставою для вибору категорій повинна бути «позатекстова реальність в цілому, змодельована на основі діалектико-матеріалістичного розуміння суспільного життя, а не окремих фрагмент, модельований в рамках часткової теорії»²⁴. Від того, як будуть визначені ці ключові поняття, значною мірою залежатиме характер результатів. Найзагальніші принципи конструкції категорій аналізу полягають в тому, що вони мають: 1) відображувати цілі дослідження; 2) бути вичерпними; 3) взаємовиключними; 4) незалежними.

Першою і найважливішою вимогою, що ставиться до категорій, є те, що вони мають адекватно відображувати цілі і завдання дослідження. Це означає, насамперед, що дослідникові належить чітко визначити, з якими змінними він працюватиме. Обрана система категорій аналізу має становити понятійну схему конкретного дослідження змісту масової сукупності текстів. У межах програми кожного дослідження вирішується і питання про прийнятний рівень надійності категорій.

Друга важлива вимога, яка передбачає, що категорії мають бути вичерпними, означає таке: всі частини змісту, що визначаються завданнями конкретного дослідження, мають охоплюватися категоріями. Вичерпне визначення категорій, тобто перелік усіх їхніх елементів — частин змісту, значною мірою підвищило б їхню надійність.

Третя вимога — вимога взаємного виключення — передбачає, що визначені одиниці тексту не можуть вміщуватися більш ніж в одну категорію. Іншими словами, операціональні дефініції категорій мають бути точні і недвозначні.

І остання вимога — незалежності категорій — правило, згідно з яким віднесення якихось частин змісту до тієї чи тієї категорії не впливає на розміщення інших частин змісту. Її часто важко задовольнити, особливо коли для оцінки виділених характеристик тексту використовується побудова шкал.

Для застосування до конкретного об'єкта дослідження понятійна схема має бути операціоналізована, тобто понятійній схемі ставить-

²⁴ Сазонов В. В. Контент-анализ: К вопросу об основании выбора категорий анализа. — В кн.: Методологические и методические проблемы контент-анализа, вып. 1, с. 36.

ся у відповідність певної операціональної схеми; що немовби перекладає першу на мову емпіричних фактів. Особливість такої операціоналізації полягає у використанні різноманітних ознак форми тексту для однозначного виділення якихось елементів його змісту. Операціональну схему можна визначити як «систематизований набір правил і алгоритмів фіксації таких, що повторюються, інваріантів змісту, у складі досліджуваної сукупності текстів»²⁵. Вдала операціональна схема задовольняє дві вимоги: вона становить обґрунтоване втілення концепції дослідника (тобто відповідає понятійній схемі) і передбачає однозначність правил фіксації одиниць змісту і їхніх ознак. Це гарантує сталість і відтворюваність результатів.

Вихідні категорії, будучи операціоналізовані, стають одиницями аналізу (іноді їх називають одиницями спостереження). Виділення цих одиниць є важливою операцією процедури контент-аналізу. Сисловою, або якісною, одиницею аналізу є та частина змісту яка виділяється як елемент, приписаний до тієї чи тієї категорії²⁶. Обґрунтування вибору одиниць аналізу є важливим методологічним завданням, розв'язання якого залежить від вихідних теоретичних засад дослідника, від його світоглядних принципів. Радянські дослідники, критично розглянувши методологічні позиції, з яких розробляються проблеми контент-аналізу в зарубіжній соціології, коли за аналітичну одиницю береться символ, дійшли висновку, що головною смисловою одиницею контент-аналізу має бути соціальна ідея, певна соціально значуща тема²⁷, незалежно від форми її відображення: чи то є одне слово чи стале сполучення слів, назва-заголовок чи описання в тексті. Сміслові одиниці аналізу виділяються на основі змісту гіпотез конкретного дослідження, підказуються методологічними засадами програми.

Для того, щоб процедура контент-аналізу могла забезпечити об'єктивність добування наявної в тексті інформації, виділення одиниць аналізу має відповідати деяким загальним правилам, щоб нейтралізувати можливий викривлюючий вплив суб'єкта на операції з матеріалами тексту.

За одиницю спостереження треба брати ознаки тексту або структурні одиниці, репрезентативні щодо всього тексту і його окремих істотних частин. Якщо виділяти саме такі одиниці аналізу, то відносна суб'єктивність їх оцінки дослідником не зможе видозмінити наявну в текстах і їх частинах інформацію. Одиниці аналізу мають містити тотожні індикатори в усьому тексті; бути рекурентними, тобто повторюватися в усьому тексті. І врешті, вони самі і їх ознаки мають бути зручні для вимірювання, ліку і порівняння, тобто піддаватися формалізації²⁸.

У практиці контент-аналізу (насамперед — матеріалів масової комунікації) є найуживаніші стандартні одиниці аналізу. До них належать: слово або термін; «символ»; судження або закінчена думка (ця одиниця широко застосовувалася групою лєнінградських дослідників на чолі з В. О. Ядовим для аналізу змісту агестаційних характеристик інженерів²⁹); тема (зокрема під час аналізу змісту «теленівин» Лєнінградської студії телебачення, присвячених трудовим справам колек-

²⁵ Алексеев А. Н., Дудченко В. С. О специфике контент-анализа... — В кн.: Социологические проблемы семьи и молодежи, с. 78.

²⁶ Див.: Рабочая книга социолога, с. 326.

²⁷ Див.: Проблемы контент-анализа в социологии. — Новосибирск.: Наука, 1970.

²⁸ Див.: Соколовни В. М. Об объективности исследования в контент-анализе. — В кн.: Методологические и методические проблемы контент-анализа, вып. I, с. 59.

²⁹ Див.: Социально-психологический портрет инженера. — М.: Мысль 1977, с. 64—75.

тивів, рееструвалися такі теми, як «випуск нової продукції», «зобов'язання і плани на майбутнє», тощо³⁰); персонаж або клас персонажів; автор (наприклад, виявлення соціально-демографічних та інших характеристик героя повідомлення, а також визначення соціально-професійної належності автора на підставі підписів під публікаціями³¹); ціле повідомлення або публікація (скажімо, польська дослідниця А. Кłosковська під час з'ясування моделі сім'ї в популярному журналі за одиницю аналізу обрала новелу, коротеньке оповідання на тему сім'ї і шлюбу³²). Оскільки одиниці аналізу як такі можуть бути не завжди правильно витлумачені, їх доцільно розглядати на фоні широких змістових структур — одиниць контексту (наприклад, слово потрібно розглядати в структурі речення, персонаж — в рамках цілого повідомлення).

Процедура контент-аналізу, суть якої полягає у квантифікації текстового матеріалу, разом із виділенням смислової одиниці змісту потребує і виділення одиниці ліку, що становитиме основу кількісного аналізу матеріалу. Одиниця ліку може збігатися і не збігатися з одиницею аналізу. В першому випадку квантифікація зводиться до визначення частот згадування виділеної смислової одиниці стосовно інших категорій (частота «за» і частота «проти» якоїсь ідеї). Від системи ліку залежить точність кодування і час, потрібний для його здійснення. Якщо, скажімо, під час аналізу газетних передовиць за одиницю ліку бралася тема, результати покажуть тонші відмінності у спрямованості передовиці, ніж в разі використання всієї статті як одиниці ліку, відзначеної тільки як «за» або «проти».)

Під час практичної роботи мають бути виділені деякі загальні одиниці ліку, що відповідають різним дослідницьким цілям. Наведено головні з них.

Простір-час. Одиницею ліку може виступати число рядків, абзаців, заміток, портретів, квадратних сантиметрів площі, знаків, висота колонок, число цитат у друківаних текстах, присвячених якійсь проблемі. Аналогічною одиницею для фільмів, радіо- і телепередач є час. Кодування з допомогою просторово-часової одиниці найекономічніше. Популярність таких одиниць ліку пов'язана з великою зручністю у їх застосуванні для здобуття кількісних результатів. Але найбільше вони придатні для описання матеріалів масової комунікації на рівні визначення найзагальніших характеристик змісту і виявляються недійовими для оцінок установок, намірів, стилю та ін. Наприклад, для порівняння обсягу міжнародних новин в газетах цілком прийнятне вимірювання площі, яку посідають ці питання, але його недостатньо для встановлення політичної спрямованості газети.

Поява ознак у тексті. Як звичайно, цю систему ліку можна застосовувати з відносною простотою і з високою надійністю, тому що кодувальник поставлений перед дихотомічним рішенням — визначенням наявності або відсутності певної характеристики змісту в одиниці контексту. Цей спосіб прийнятний, коли припускається, що між частотою появи в тексті і значущістю смислової одиниці немає лінійної залеж-

³⁰ Див.: Бойко В. В., Семенов В. Е. К вопросу об интерпретации статистических результатов контент-анализа.— В кн.: Проблемы контент-анализа в социологии. с. 71—76.

³¹ Семенов В. Е. Личность и группа на страницах промышленной газеты.— В кн.: Экспериментальная и прикладная психология. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1977, вып. 8, с. 100—109.

³² Див.: Kłoskowska A. Modele społeczne i kultura masowa.— Przegląd socjologiczny, t. XIII/2. Łódź, 1952.

ності. Деякі дослідники залічують цей тип номінального вимірювання до «якісного» контент-аналізу, хоча цей термін, на наш погляд, невдалий, тому що дані, закодовані таким чином, можуть бути подані кількісно.

Частота появи. Найширше з усіх використовується такий спосіб вимірювання характеристик змісту, як частота появи ознак у тексті. Завдяки цій одиниці ліку уможливується дослідження установок комунікатора. Міра частотності використовувалась Лассуеллом і принесла йому цікаві результати щодо ефективності впливу пропагандистських матеріалів на широкі маси, що і послужило підставою для її неправомірної абсолютизації. Американські соціологи, визнавши обмеженість лассуеллівської процедури, піддали сумніву і обгрунтованість його одиниці ліку. Немовби підбиваючи підсумки дебатам з приводу правомірності вживання частоти як одиниці ліку, О. Холсті звертає увагу на низку проблем, які виникають у зв'язку з цим: «Дослідникові треба розглядати це питання у світлі свого ідеологічного завдання, бо, якщо він обирає міру частоти для перевірки своєї гіпотези, він уводить два взаємопов'язані припущення в свій дослідницький інструментарій. Перше — що частота, з якою трапляються характеристики в документі, є обгрутованим індикатором відношення, фокусу уваги, цінності, важливості тощо. І друге — він передбачає, що кожній одиниці змісту — слову, темі, персонажу або пункту — потрібно надавати рівної ваги, яка припускає агрегацію або пряме порівняння»³³. Проте прийняття цих двох припущень не завжди правомірне. Перед тим, як обрати частоту появи ознаки за одиницю ліку, треба спробувати встановити, показником чого вона є, а також з'ясувати взаємозв'язок між розміщенням характеристик у тексті і їх важливістю, відмінності між двома одиницями аналізу, які трапляються однаково часто, але порізно розташовані в документі. З цією метою можна використати «систему ваг» для того, щоб модифікувати частоту підрахунку «зважуванням» для кількісної диференціації. Радянські соціологи не перебільшують переваг такої одиниці, як частота появи ознак характеристики змісту, а здійснюють контент-аналіз на основі поєднання якісного і кількісного підходів.

Крім основних способів кількісного описання змісту тексту (просторово-часові одиниці, реєстрація появи ознаки і частоти їх появи), є й інші прийоми. Вони пов'язані з побудовою шкал для оцінки виділених одиниць аналізу і потрібні під час вимірювання установки, зокрема такого її параметра, як інтенсивність. Вимірювання інтенсивності одиниці аналізу часто є одним із найважливіших аспектів кодування. Як мінімум, воно вимагає від кодувальника здійснення ще однієї додаткової процедури: після того як одиниці аналізу розміщені в ті чи ті категорії, підкатегорії мають бути оцінені за шкалою інтенсивності. Це передбачає широке поле дії лінгвістичних елементів, виявлення яких завдає певних труднощів кодувальнику (такими елементами у тексті можуть бути: інтенсивність дієслів і недієслівних модифікацій, наприклад — «іноді», «часто», «рідко»; елемент часу — минула, теперішня, майбутня дія; характер теми — ймовірнісний, імперативний та ін.). Методами для вимірювання інтенсивності установок можуть слугувати техніка «парного порівняння» Терстоуна, яка заснована на методі судження і передбачає таку процедуру, за якої, досліджуючи репрезентативну вибірку одиниць аналізу, експерти визначають, яке з можливої

³³ Holsti O. R. Content Analysis for the Social Sciences and Humanities.— Addison; Wersey, 1969, p. 122.

пари суджень розташоване вище на шкалі установок, Q -техніка, що є різновидом факторного аналізу.

Ми розглянули основні операції процедури контент-аналізу, пов'язані з виробленням категорій, одиниць аналізу і одиниць ліку. Для ілюстрації взаємозв'язку цих основних понять процедури спробуємо схематично подати інструментарій контент-аналізу, застосованого, разом з іншими методами, в комплексному дослідженні атестаційних характеристик інженерів ряду ленинградських проектно-конструкторських організацій³⁴. Однією з категорій аналізу виступала «самостійність у роботі». Вона операціоналізувалася в судженнях, що стосуються вимоги «бути — не бути» самостійним у роботі. Всього було виділено 121 смислову одиницю (наприклад, технічну грамотність, акуратність у роботі, виконання оригінальних робіт, участь в раціоналізаторській діяльності, підвищення кваліфікації, сміливість у прийнятті рішень та ін.). Згідно з метою дослідження одиниці аналізу потім об'єднувалися в декілька блоків. Одиницею ліку виступала частота згадувань показників ретельності і акуратності. Їх відношення і було вираженням ознаки «вимога самостійності».

Технічне виконання контент-аналізу докладно описано в обов'язковому для виконання документі «Інструкції кодувальнику», в якій точно і однозначно викладено весь алгоритм його дій, операціональні визначення одиниць аналізу, правила їх кодування³⁵.

Важливою проблемою є перевірка надійності процедури контент-аналізу, тобто її випробування на обгрунтованість (відповідність завданням і теоретичним поняттям дослідження) і сталість (відтворюваність результатів), яка здійснюється таким чином.

Обгрунтованість звичайно перевіряється за допомогою компетентних експертів-спеціалістів з проблематики дослідження або здобуванням аналогічних даних іншими методами³⁶.

Сталість визначається або за допомогою повторного кодування тих же документів чи кодування одних і тих самих документів за єдиною інструкцією тим же кодувальником або різними кодувальниками. Методика дозволяє здобути сталі результати в разі, якщо розходження даних різних кодувань не вище за п'ять процентів, або коефіцієнт кореляції становить 0,05. Є ще одна вимога, яка підвищує надійність результатів — відносна простота самої процедури аналізу. На цю обстановку звертає особливу увагу О. М. Алексеев, визначаючи простоту процедури одним з допоміжних критеріїв строгості методу, поряд з двома основними — критеріями відповідності меті і відтворюваності результатів³⁷. А втім, описана техніка контент-аналізу складна і потребує достатньо високої кваліфікації кодувальників-аналітиків. Це, однак, не є перешкодою для дедалі частішого її використання у соціологічній практиці. Можливості описаного методу, пов'язані зі специфікою його емпіричного об'єкта дослідження, забезпечують контент-аналізу низку переваг порівняно з іншими соціологічними методами, головна з яких полягає в тому, що з допомогою вивчення так званих нецільових текстів дослідник відкриває можливість здобуття надійної соціологічної інформації.

³⁴ Див.: Социально-психологический портрет инженера, с. 64—75.

³⁵ Див.: Образцы инструкций.— Инф. бюл. ИКСИ АН СССР, 1969, № 30.

³⁶ Докладніше про це див.: Ядов В. А. Социологическое исследование.— М.: Наука, 1972, с. 131.

³⁷ Алексеев А. Н. Контент-анализ — техника или методология.— В кн.: Методологические и методические проблемы контент-анализа, вып. 1, с. 23.

* * *

Формализованный количественно-качественный анализ (контент-анализ) документальных источников дает возможность систематически и надежно фиксировать определенные единицы исследуемого текстового содержания и последующей квантификации полученных данных. Объектами контент-анализа являются официальные статьи и документы, сводки и отчеты, письма трудящихся, а также газетно-журнальные публикации, материалы радио, телевидения и т. п., которые рассматриваются как эмпирически выраженные фрагменты идеологии. Контент-анализ выявляет весьма существенные взаимосвязи между компонентами (участниками) идеологического процесса и позволяет определить их диспозиции — в частности, ценностные ориентации, установки, склонности коммуникаторов (авторов текстовых документов).

Контент-анализ предполагает точное описание характеристик текста с помощью определенных единиц, соотносящихся с терминами концепции исследования, что требует выработки категориального аппарата, основанием для которого является т. н. «внетекстовая реальность», выделения единиц анализа и единиц отсчета. Наиболее распространены такие единицы отсчета, как «пространство — время», «появление признаков», «частота» их появления в тексте и др.

Контент-анализ обеспечивает высокую надежность данных. Он позволяет социологу-практику делать повторные проверки их точности, вести как ретроспективное, так и лонгитюдinalное (продольное по времени) исследование текстов; сопоставлять объективные данные об объекте анализа и субъективные мнения опрошиваемых, зафиксированные в документах. В статье приводятся примеры подобных исследований, предпринято обобщение опыта применения контент-анализа в современной социологической практике.

В. В. ФОМИЧЕНКО

АНТИКОМУНІСТИЧНА СУТЬ МАОЇЗМУ

У боротьбі двох світоглядів не може бути місця нейтралізму і компромісам. Ця аксіома політичного життя цілком підтверджується усім історичним досвідом в боротьбі за соціальне визволення людства, за побудову нового, комуністичного суспільства. Історичний досвід показує: відступ від марксистсько-ленінського вчення, відхід від принципів пролетарського інтернаціоналізму неминуче обертається невдачами і тяжкими випробуваннями для трудящих, народу, країни. «Добре відомо, — зазначав товариш Л. І. Брежнев, — до яких тяжких наслідків призвели в Китаї спроби ігнорувати економічні закони соціалізму, відхід від дружби і солідарності з соціалістичними країнами, змикання з силами реакції на світовій арені»¹.

В сучасних умовах, коли ідейна боротьба набуває все більших масштабів та інтенсивності, маоїзм, що є одним з різновидів антикомунізму, активно використовується світовою реакцією у підступах проти соціалізму. Маскуючись під радикалізм, всіляко афішуючи свою «революційність», маоїсти виступають там і тоді, де й коли така мімікрія неможлива для реформіста або відвертого апологета капіталізму через небезпеку повного самовикриття. Ось чому буржуазна ідеологія так охоче підхопила і пропагує увесь той сурогат «революційних ідей» маоїзму. Ось чому антикомуністи зображують маоїзм як «сучасну революційну наукову теорію», всіляко підмальовуючи над маоїстами німб «послідовних і рішучих революціонерів», захисників інтересів «усіх пригноблених».

Практика міжнародних відносин, розвиток подій в самому Китаї свідчить: соціально-політична спрямованість маоїзму полягає передусім у ворожості теорії і практиці наукового комунізму, намаганнях підмінити його реакційно-утопічним, воєнно-казарменим «соціалізмом». Про це свідчить відверто націоналістична спрямованість маоїзму, яка виявляється, зокрема, у проповіді месіанської ролі Китаю, у масовій пропаганді гегемонізму, шовінізму, воєнничої антирадянщини. «Тепер уже мало сказати, що маоїстська ідеологія і політика несумісні з марксистсько-ленінським вченням. Вони прямо ворожі йому»², — цей висновок, зроблений XXV з'їздом КПКР, базується на всебічному аналізі соціально-класової природи маоїзму, його теоретичних, у тому числі філософських і соціологічних засад, на вивченні його внутрішньої і зовнішньої політики.

Маоїзмові властиві всі хиби, якими характеризуються дрібнобуржуазні концепції суспільного розвитку, — неправильне розуміння закономірностей історичного процесу, переоцінка ролі суб'єктивного фактора, претензія на національну винятковість, неспроможність правиль-

¹ Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства : Доп. на спільному урочистому засіданні ЦК КПКР, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, 2 листопа. 1977 р.—В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1978, т. 6, с. 569.

² Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПКР і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.—В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К., Політвидав України, 1976, т. 5, с. 452.

но оцінити значення і співвідношення класових сил у тій чи тій конкретній ситуації. Методи, якими діє маоїзм, дозволяють ідеологам буржуазії активно використовувати його «теоретичний» багаж у боротьбі проти ідей наукового соціалізму. Еклектизм, метафізична обмеженість у трактуванні процесів людського пізнання, абсолютизація окремих сторін і рис суспільних явищ, релятивізм, невміння або небажання діалектично підходити до складних і суперечливих процесів суспільного розвитку — усе це свідчить: «соціальна філософія» маоїзму еклектично поєднує вульгарний матеріалізм та ідеалізм. Йї притаманні розрив матеріалізму і діалектики, підміна наукового матеріалізму вульгарно-матеріалістичними сентенціями, а діалектики — софістикою.

Оснoву соціальних уявлень маоїстів становить волюнтаризм, ігнорування об'єктивного характеру законів історичного процесу. У цих та інших рисах ідеології маоїзму виявляється його генетична спорідненість з іншими дрібнобуржуазними течіями. Здавалося б, «казарменокуністичний» ригоризм, властивий маоїстській доктрині «філософії злиденності», і, наприклад, анархістські уявлення про абсолютну свободу несумісні. Але ця протилежність лише зовнішня. Глибинна ж, класова природа цих двох явищ — спільна, дрібнобуржуазна. Ось чому регламентація суспільного й особистого життя воєнно-казарменого «соціалізму» і анархістська вимога абсолютної свободи становлять хибну альтернативу, характерну, як підкреслював В. І. Ленін, для психології «вбитого з колії інтелігента або босяка, а не пролетаря»³.

Обидві ці дрібнобуржуазні доктрини не мають власної філософської концепції, еклектично поєднуючи окремі положення різних філософських учень, течій і охоче запозичуючи «ультрарадикальні засоби» перебудови суспільства. Пропаганда цих ідей є спекуляцією на прагненні народних мас до соціальної справедливості, рівності, свободи. Маоїст нагадує, зазначимо принагідно, флoберівського персонажа, який говорив: «З яким запалом підбирав я перлини для свого намиста і лише одне забув — нитку»⁴. Саме цієї «нитки», тобто справді наукової теорії, стрункого революційного вчення у маоїстів немає і бути не може.

К. Маркс писав про дрібнобуржуазних ідеологів: «Представниками дрібного буржуа робить їх та обставина, що їх думка не може вийти за ті межі, за які не виходить життя дрібних буржуа, і тому теоретично вони приходять до тих самих завдань і рішень, до яких дрібного буржуа приводять практично його матеріальні інтереси і його соціальне становище. Таке взагалі відношення між політичними і літературними представниками класу і тим класом, який вони представляють»⁵.

Ця характеристика цілком застосовна до маоїзму. Відомо, що пізніше відродження дрібнобуржуазних ідей суспільного розвитку в капіталістичних країнах — один з результатів зростання ролі державного регулювання в житті буржуазного суспільства, посилення політичного, правового, морального та іншого гніту трудящих мас з боку буржуазії. Дедалі більше підпорядкування особи державній машині буржуазного суспільства, звуження сфери нерегламентованої діяльності тих соціальних груп, які раніше мали відносну самостійність щодо держави, — ці та інші чинники сприяли зростанню популярності

³ Ленін В. І. Анархізм і соціалізм. — Повне збір. творів, т. 5, с. 359.

⁴ Флобер Гюста в. Избр. соч. — М., 1947, с. 573.

⁵ Маркс К. Вісімнадцяте брjомера Луї Бонапарта. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 8, с. 139—140.

дрібнобуржуазних ідей не тільки серед декласованих елементів, для яких вони завжди були традиційними, а й серед усіх тих, хто був поставлений перед фактом непевності свого соціального становища, тобто серед значної частини інтелігенції, студентства, дрібних власників. Дрібний буржуа, говорив В. І. Ленін, «відчуваючи при капіталізмі постійний гніт і надто часто неймовірно різке і швидке погіршення життя і розорення, легко переходить до крайньої революційності, але не здатний проявити витримки, організованості, дисципліни, стійкості. «Оскаженілий» від жахів капіталізму дрібний буржуа — це соціальне явище, властиве, як і анархізм, для всіх капіталістичних країн⁶. Така соціальна причина відродження дрібнобуржуазних ідей, у поширенні яких зацікавлені і правлячі за капіталізму кола, — адже це дозволяє їм спрямовувати масовий протест у безпечне для панування буржуазії русло.

Згубність дрібнобуржуазного впливу на хід революційного процесу ще більш відчутна в економічно відсталих країнах, де, як зазначав В. І. Ленін, «особливо часто з'являються люди, групи, течії, що відзначаються тим суперечливим, нетвердим, хитким ставленням до соціалізму (то «палка любов», то підла зрада), яке властиве всякій дрібній буржуазії»⁷. На суспільно-політичних поглядах трудящих в цих країнах особливо позначається економічна нерозвиненість, відсутність або нечисленність робітничого класу, вплив докапіталістичних відносин, релігії, переважання непролетарських елементів у національно-визвольному русі тощо. Ці та інші фактори спричинили, зокрема у країнах, що розвиваються, появу різноманітних утопічних уявлень про суспільний розвиток, які становлять здебільшого химерне поєднання ідей утопічного соціалізму і дрібнобуржуазних «соціалістичних» теорій — до того ж часто оздоблених «марксистською» термінологією.

Соціальним ґрунтом таких дрібнобуржуазних концепцій, дрібно-власницького націоналізму в економічно відсталих країнах є (про що саме і свідчить теорія і практика маоїзму) недостатня розвинутість продуктивних сил, багатуокладність економіки, панування дрібнобуржуазного світогляду, способу життя, притаманного досоціалістичному, експлуататорському суспільству. «...Чим більше відсталою є країна, — писав В. І. Ленін, — тим сильніше в ній дрібне землеробське виробництво, патріархальність і закутковість, які неминуче ведуть до особливої сили і стійкості найглибших з дрібнобуржуазних передсудів, а саме: передсудів національного егоїзму, національної обмеженості»⁸.

Поживним середовищем для таких ідей і поглядів у Китаї стало селянство (воно досі становить майже 85 процентів населення), умови життя, уклад, психологія якого мало змінилися за короткий історичний період від часу перемоги революції. Патріархальна общинність зберігалася в країні протягом тисячоліть, і дух суворой регламентації, примітивного колективізму (з таким «усуспільненням», що означало заперечення особистості) закріплювався в ній за допомогою ідеології конфуціанства — етико-політичного вчення, яке фактично відіграло у Китаї роль релігії. Згідно з конфуціанством, людина може оволодіти найвищими моральними цінностями лише за умов, якщо засвоїть нор-

⁶ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Повне збір. творів. т. 41, с. 14.

⁷ Ленін В. І. Реформізм у російській соціал-демократії. — Там же, т. 20, с. 289.

⁸ Ленін В. І. Тези до II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. — Там же т. 41, с. 159.

ми співжиття і соціальної регламентації, передусім принцип підлеглості старшому за віком і соціальним станом. Так, ієрархічність, властиву феодальним відносинам, конфуціанство, реакційні риси якого зберіг і розвиває маоїзм, тлумачить як стосунки між «батьками» і «дітьми». Аналогічний підхід був неодмінною рисою історичної обмеженості поглядів західноєвропейських утопістів минулого, які спрощували складні соціальні відносини в буржуазному суспільстві.

Відродження окремих утопічних ідей минулого підтверджує правильність думки К. Маркса про те, що «застаріле прагне відновитися і зміцнитися в рамках знову виниклих форм»⁹. Якщо зіставити маоїзм з такими дрібнобуржуазними течіями, як анархізм, прудонізм тощо, можна побачити в них багато спільного. Тут йдеться не про якісь зовнішні аналогії, а про глибоку спорідненість, яка виявляється у підході до розв'язання корінних світоглядних питань, що випливають, зокрема, з уявлень про суспільний ідеал. «Філософія злиденності», яка набула практичного втілення в КНР, багато в чому нагадує дрібнобуржуазну концепцію Прудона. Останній же успадкував найслабкіші сторони теоретичної спадщини французьких утопістів XVIII ст. Абсолютизуючи бідність, Прудон перетворив її на моральний постулат, закликів до обмеження споживання. Призначення людини, за Прудonom, — жити в бідності, багато працювати і виробляти, але мало споживати. Ці реакційні ідеї були поширені серед відсталих, несвідомих робітників, у мнущому селян, розорених дрібних буржуа, які влилися в ряди пролетаріату. В їхніх поглядах панували ілюзії про «вічну» справедливість «рівного обміну продуктами праці і рівності споживання», про бідність як принцип «суспільного розвитку і нашого єдиного щастя на землі»¹⁰. Це гальмувало формування класової самосвідомості пролетаріату, перешкоджало поширенню марксизму серед робітників, стримувало процес з'єднання теорії наукового комунізму з робітничим рухом.

Зазначимо, що маоїстська доктрина «нормальної бідності» дістає певне співчуття і підтримку і в радикально-демократичних колах сучасного буржуазного суспільства, які вбачають у ній панацею від усіх соціальних вад капіталізму з його «філософією споживання» і культом наживи, що руйнує особистість. Тільки бідність, згідно з цією точкою зору, веде до морального очищення від гніту матеріальних і духовних потреб. «Риба, м'ясо, цигарки тощо через кілька годин перетворюються в покидьки, одяг через певний час зноситься. І лише моральна чистота ніколи не щезне. Шлях до цих чеснот лежить через бідність»¹¹. Ось чому бідність Китаю, як пише французький публіцист Ж. Відаль, означені кола сприймають «з почуттям полегшення», посилаючись при цьому на поширену у XVIII—XIX ст. думку французьких утопістів про те, що бідність є «нормальним станом людини». «Все, що робить людину людиною, — це бідність. Саме бідність Китаю в цьому розумінні робить його еталоном гуманізму»¹².

Однак насправді такі погляди не мають нічого спільного з гуманізмом, вони свідчать і про цілковите нерозуміння процесу становлення людської особистості. Адже проблема виховання всебічно розвинутої людини є водночас проблемою створення всебічно розвинутого суспільства, яке ставить собі за мету саме цю всебічність людського розвитку.

⁹ Маркс К. Фрідріху Вольте в Нью-Йорк.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 33, с. 288—289.

¹⁰ Прудон П. Ж. *Война и мир*.— М., 1864, с. 99.

¹¹ G o r e t J e a n. *La pensée de Fourier*. Paris, 1973, p. 41.

¹² V i d a l J e a n. *Où va la Chine?*—Paris, 1967, p. 48.

Звичайно, через неоднорідність і суперечливість своєї соціальної основи маоїзм, з одного боку, дотримується егалітаристських ідей «казарменого комунізму», а з другого — намагається спекулювати на прагненні свідомої частини трудового народу Китаю до соціалізму. Такі спекуляції і маневрування, говорячи словами В. І. Леніна, неминучі тоді, коли партію, країну роздирають «занепад, деморалізація, розколи, розброд, ренегатство»¹³. Саме такою стала ситуація в Китаї внаслідок згубного впливу маоїзму з його авантюристичними «стрибками», «культурними революціями», що коштували життя багатьом мільйонам справжніх комуністів, свідомих робітників, представників демократичної інтелігенції.

«Філософія злиденності» маоїзму, закликаючи до здійснення політики «комунізації», не розв'язує жодної із соціальних суперечностей, а ще більше ускладнює їх. Соціальні контрасти набувають загального характеру: на одному полюсі — маси «рівних» трудівників із стандартизованими потребами, смаками, поведінкою, «строго дозованою» свідомістю, що забезпечує свободу дії хіба що в рамках примітивного укладу селянського життя, на другому — еліта чиновників, бюрократів, у чийх руках зосереджена влада, управління економічним, політичним і духовним життям суспільства. Розчинення особи у невиразному «соціальному цілому», втрата індивідуальності внаслідок ліквідації усіх особистих прав — ось як уявляють маоїсти «гармонію» між особою і суспільством. «Рядовий китаєць, — пишуть К. і Ж. Бруайелі, — не може нічого здійснити без дозволу керівника трудового колективу («дань-вей»). «Дань-вей» розподіляє талони на товари, видає дозвіл на проїзд до родичів чи друзів, незалежно від того, де вони мешкають, а також дозволяє відпустку, яка триває 5—6 днів, і то ця відпустка має збігатися з якимсь загальнонаціональним святом. Від «дань-вей» залежить шлюб, розлучення, народження дитини. Жінка має попередити «дань-вей» про свій намір народити дитину, і залежно від інших запланованих народжень їй видають порядковий номер. Кожній сім'ї дозволяється мати не більше двох дітей. Якщо в сім'ї з'являється третя дитина, то її оголошують незаконнонародженою, позбавляють місця в яслах і дитячому садку»¹⁴.

Маоїстський псевдокомунізм спотворено тлумачить суть класової боротьби, значення розвитку продуктивних сил, віддає перевагу тим галузям промисловості, які безпосередньо пов'язані з милітаризацією, нарощуванням озброєнь¹⁵. Не випадково «поступове і рівномірне поліпшення матеріального і культурного життя народу» у доповіді голови Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників Є. Цзяніна про 30-річчя КНР згадане лише в кінці переліку завдань так званої «програми чотирьох модернізацій». Життя народу лишається злиденним, а головна ставка робиться на форсування милітаризації, яка перебуває в центрі уваги всієї політики пекінської верхівки. Така позиція неминуче призводить до відмови від принципу дедалі повнішого задоволення матеріальних і духовних потреб людини, від реалізації прогресивних суспільних ідеалів.

Важливим джерелом маоїстської «філософії злиденності» є утопічні егалітаристські теорії деяких китайських мислителів. Ідеї дрібно-

¹³ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівізні» в комунізмі.— Повне зібр. творів, т. 41, с. 9.

¹⁴ Див.: *Esprit*, 1978, № 7, р. 91.

¹⁵ За приблизними підрахунками, воєнні асигнування в КНР у 1978 р. становили понад 50 проц. державного бюджету (Див.: *The Economist*, 1978, November, 18). Посідаючи 125-те місце в світі за рівнем національного прибутку на душу населення, КНР водночас на військові цілі витрачає величезні кошти.

буржуазного утопічного соціалізму (егалітаризм, проповідь аскетизму) дістали найповніше втілення у програмних документах тайпінів, а також у працях Кан Ювея. Як у поглядах керівника тайпінського селянського руху Хун Сююояня, так і в поглядах виразника інтересів дрібнобуржуазії Кан Ювея домінує одна й та сама ідея про повернення до «золотого віку», встановлення ідеального, справедливого ладу. Маоїсти робили й роблять усе можливе, щоб пропагувати ці ідеї.

Маоїзм відроджує дрібнобуржуазно-націоналістичні передсуди і настрої, властиві селянинові як власнику, придушує в його свідомості все справді революційне, що характеризувало його як борця проти експлуатації. Побудований на дрібнобуржуазних націоналістичних ілюзіях, маоїзм намагається повернути соціалістичне перетворення китайського суспільства на авантюристський шлях «зрівняльного комунізму». Намагання відродити устої східної деспотії, організацію самодостатньої общини («народна комуна») з культом злиденності і деспотизмом влади, її жорстока ієрархічна структура, бездумні уславлення верховного вождя свідчать про реакційний характер тієї утопічної лінії, яку маоїсти намагаються здійснити в китайському суспільстві. Маоїстський ідеал суспільства — це союз сільських і міських комун, щось на зразок однієї великої комуні, в якій «кожен має посідати своє місце». Організаційні і моральні устої общинного життя ідеологам маоїзму уявляються готовим матеріалом для розгортання будівництва комуністичного суспільства. Оголосивши селянство «найреволюційнішим класом», маоїзм, природно, розпочав «комунізацію» з села, але потім вдавсь до запровадження її у місті¹⁶.

Звернемо увагу на такий важливий аспект маоїстського псевдокомунізму, як заперечення культури, всіх духовних цінностей. «Народною культурою» має займатися сам народ, і тільки в цьому разі вона, твердять маоїсти, стане масовою і доступною. Подібно до утопістів XVIII ст., маоїсти розуміють її доступність не як піднесення культурного рівня мас, а як зниження його до обмеженої свідомості селянського обивателя. Таке «розв'язання» проблеми сприяє «усуненню» відмінностей між фізичною і розумовою працею, яке по-маоїстському означає ліквідацію інтелігенції як суспільного прошарку і створення «суто народної» інтелігенції, тобто заміну професійної культури самодіяльністю. Отже, основним практичним заходом, що забезпечує цю «революцію», має стати, згідно з маоїстською доктриною, зрівняння розумової праці з фізичною.

Ідеї аскетизму наклали відбиток на всю практику культурного життя країни. Щоб побудувати суспільство «загальної рівності», потрібно, резюмують маоїсти, усунути нерівність між людьми письменими і неписьменими шляхом масових репресій щодо інтелігенції.

Симптоматичним є те, що ідея «культурної революції» в Китаї дістала співчуття серед буржуазних діячів на Заході. Вандалізм «культурної революції» буржуазні теоретики намагаються виправдати тим, що Мао нібито хотів «не допустити» бюрократизації і посилення капіталістичних тенденцій¹⁷. П. Ненні, наприклад, даючи інтерв'ю газеті «Аванті» після поїздки до КНР, твердив, немовби то смисл культурної

¹⁶ На селі китайська пропаганда рекомендує «досвід Дачжая» — господарства казарменого типу, яке перебуває на самозабезпеченні і практично не дістає допомоги з боку держави, а в місті поширює «досвід Даціна» — нафтопромислів, робітники і службовці яких зайняті не тільки видобутком нафти, а й виробництвом необхідних продуктів, предметів широкого вжитку.

¹⁷ Schram S. R. The Cultural Revolution in Historical Perspective. — Authority, Participation and Cultural Change in China. Cambridge, 1973, p. 108.

революції в Китаї полягає в тому, щоб «змінити людину, поставити виробництво на службу людині». «Комунізм Мао,— продовжує він,— відкрив широкий простір для людини»¹⁸. Ненні ігнорує те, що цей «широкий простір для людини» маоїсти витлумачують по-своєму. Адже для них «всебічно розвинена особа» — це насамперед така особа, яка слухняно виконує всебічні повинності. Таке тлумачення спричинене прагненням протиставити «китайський досвід» досвідів соціалістичних країн. Ще більше полонила маоїстська модель «культурної революції» ліво-радикальних теоретиків, деяких діячів культури на Заході, які підтримують ідеї анархізму. Наприклад, Жан Дебюффе пише: «У революційних інтелігентів, якщо вони вважаються революціонерами, є один шлях — відмовитися бути інтелігентом»¹⁹. У книжці «Чадна культура» він закликає очиститися від «скверни інтелігентності», відмовитися від самостійного роздуму в ім'я «занурення в потік визвольних справ»²⁰.

Культурна революція в Китаї, на думку французького ліво-радикального теоретика Ж. Горе,— це явище «закономірне і перспективне». Він вважає, що Китай, внаслідок культурної революції досяг однієї з цілей фур'єризму: «...зняв суперечність між містом і селом, селянством і робітниками, фізичною і розумовою працею... Саме ця країна,— робить він висновок,— може вважатися справді соціалістичною, оскільки вона максимально використала теорію пристрастей Фур'є»²¹. Як бачимо, Горе, з одного боку, ототожнює марксистську концепцію суспільного розвитку з утопічним соціалізмом Фур'є, а з другого, ігнорує той факт, що утопічні, ідеалістичні за своєю суттю погляди Фур'є на людину і її потреби для свого часу були прогресивнішим явищем, ніж проповіді бідності, що їх проголошують ідеологи маоїзму нині. Сучасні панегірики «культурній революції» з боку західних соціологів є абсолютно безпідставними. «Західні ідеологи,— пише бельгійський сінолог П'єр Ріксман (псевдонім — Сімон Лейс) — трактують реальність маоїстського Китаю подібно до того, як філософи XVIII ст. сприймали конфуціанський Китай, тобто як міф, як втілення абстрактного ідеалу, як утопію, що дозволяє їм засуджувати все негативне на Заході, не утруднюючи себе самостійними роздумами. Захід гине від індустріальної цивілізації, міста наші заповнили автомобілі. Це і є причиною того, що всі вони вихваляють Китай, де не існує проблем екології, транспорту, злочинності. Подібним чином можна вихвалити безногого за те, що його ноги не брудні»²².

Важко навіть уявити, якої шкоди завдала «культурна революція» теорії і практиці будівництва соціалізму в Китаї, оскільки ідеологія маоїзму в спотвореному вигляді виставляє благородні ідеали комунізму, підриваючи престиж міжнародного комуністичного руху. Внаслідок такої дрібнобуржуазної політики (ідеї «великого стрибка», «культурної революції», нескінченні кампанії типу «боротьби проти Конфуція і Лінь Бяо», «боротьби проти четвірки ревізіоністів» тощо) країну постійно лихоманить. Китай фактично відкинутий на кілька десятиріч назад порівняно з 50-ми роками; ускладнилось і без того тяжке становище трудящих мас: у країні понад 300 млн. неписьменних, понад 20 млн. безробітних, злидні, розгул антирадянщини і великодержавного гегемонізму, відсутність елементарного законпорядку, безправ'я людини. Такими є «здобутки» маоїстської ідеології класової зради. Пекінська верхів-

¹⁸ Див.: *Afrique et l'Asie*, 1972, N 150, p. 48.

¹⁹ *La Quinzaine litteraire*, 1968, N 52, p. 11.

²⁰ *Debuffet J. L'Asphyxiant culture.* — Paris, 1969, p. 64.

²¹ *Goret Jean. La pensée de Fourier*, p. 20.

²² *Leys S. Chinese shadows.* N. Y., 1974, p. 201.

ка виявилася нездатною висунути науково обгрунтовану програму соціально-економічного розвитку країни. КПК досі не має програми, вона глибоко уражена дрібнобуржуазним націоналізмом. Після смерті Мао Цзедуна вона не змогла повернутися на позиції марксизму-ленінізму і залишається політичною організацією маоїстського гатунку. Карколомні зигзаги Пекіна від ультрареволюційності до відвертого антикомунізму, нездатність правлячих кіл розв'язати кричущі соціально-економічні проблеми життя сучасного Китаю посилюють розчарування і сумніви в країні, поглиблюють прірву між керівництвом і народом, дезорієнтують рядових членів партії, кадрових працівників, представників інтелігенції, молодь, спричиняють ідейно-політичний розбрід на всіх рівнях китайського суспільства.

Як відомо, зовнішня політика є продовженням внутрішньої політики. У зовнішній політиці Пекіна це виявилось у відході від принципів пролетарського інтернаціоналізму і відвертому блокуванні з ворогами соціального прогресу і миру. Кульмінацією зради інтересів світового соціалізму стала денонсація пекінською верхівкою Договору про дружбу і взаємодопомогу з Радянським Союзом, а також агресія проти В'єтнаму. Спрямовуючи вістря атак проти СРСР та інших країн соціалістичної співдружності, нові правителі Китаю закликають Захід продавати жорстокішу політику щодо соціалістичних країн, особливо щодо Радянського Союзу, прагнуть підірвати міжнародну розрядку, дискредитувати боротьбу світового соціалізму за зміцнення миру і безпеки народів, перешкодити єднанню всіх рушійних сил світового революційного прогресу.

Дрібнобуржуазний революціонізм ідеології маоїзму еволюціонував в націоналістичний прагматизм і великодержавність. Така трансформація певною мірою спричинена тим, що сам дрібнобуржуазний революціонізм є продовженням націоналістичних настроїв, які систематично підігриваються соціальною демагогією. Теорія і практика маоїзму переконливо свідчать про те, що дрібнобуржуазний соціал-націоналізм, який спекулює на прагненні трудящих до соціалізму, на їхньому довірі до політичних партій, що виступають під прапором наукового комунізму, є найбільш небезпечним різновидом буржуазного націоналізму. Посилення його активності завдає великої шкоди міжнародному комуністичному, робітничому й національно-визвольному, антиімперіалістичному рухові.

Дрібнобуржуазний націоналізм, як зазначив В. І. Ленін, «оголошує інтернаціоналізмом визнання рівноправності націй і тільки, зберігаючи... недоторканим національний егоїзм»²³, що зрештою призводить до фактичного заперечення самого принципу рівноправності націй. Ідеологія дрібнобуржуазного націоналізму зумовила і вибір Пекіном його стратегічних союзників. Капіталістичні країни взяли небезпечний курс на зближення з войовничим пекінським керівництвом, відкрили Пекіну (данина за його відвертий антикомунізм) двері до збройних арсеналів і воєнно-дослідних центрів, не приховуючи тих ілюзій, що їх стисло висловив журнал «Економіст»: «Китай плюс Захід = Росію лихоманить»²⁴.

Не випадково на межі 60—70-х років політика міжнародної реакції щодо Китаю різко змінюється. І «заслуга» в цьому належить передусім Пекіну, який пориває з соціалістичними країнами, міжнародним комуністичним рухом, зміцнює політичну та ідейну єдність з антисоціалістичними, реакційними силами.

²³ Ленін В. І. Тези до II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу.—Повне зібр. творів, т. 41, с. 157.

²⁴ The Economist, 1978, November, 18.

У відповідь на це імперіалістичні кола Заходу переглянули своє ставлення до «стратегії загрози» з боку Китаю. До виконання програм модернізації дедалі інтенсивніше залучаються транснаціональні монополії США, ФРН, Японії, Англії та Франції. Одна за одною до Пекіна прибувають військові делегації з країн НАТО, збільшується продаж Китаю зброї та військового спорядження. Антирадянський і антикомуністичний характер цієї допомоги не викликає сумніву. Наївно було б вважати, що США та його партнери вирішили «поставити на ноги» економіку «комуністичного Китаю». Ясна річ, на це імперіалісти не дали жодного цента. «Китайська карта» уявляється їм «козирною» в антикомуністичній грі, оскільки політика Пекіна повністю суперечить визвольній боротьбі робітничого класу, ворожа принципам наукового комунізму, інтересам реального соціалізму і світового національно-визвольного руху, спрямована на розкол прогресивних сил світу, становить загрозу мирові та безпеці народів.

Значної шкоди завдає політика маоїстів міжнародному комуністичному рухові. Претендуючи на провідну роль у світовому революційному процесі, маоїзм зображує боротьбу комуністичних партій проти його теорії і практики як «ревізію марксизму-ленінізму», підриває непорушну інтернаціональну єдність комуністів в усьому світі.

Не менш небезпечною є політика маоїстського керівництва і для міжнародного національно-визвольного руху. Ідеологи антикомунізму підтримують найрізноманітніші варіації теорії «третього шляху» для соціального розвитку країн Азії, Африки, Латинської Америки, всіляко намагаються обґрунтувати «закономірність» посилення впливу капіталізму в цих регіонах. Тут маоїстська концепція світового суспільного розвитку («теорія трьох світів») стала чималою підмогою для антикомуністів. Адже «третій світ», на думку маоїстів,— це головна сила, яку треба спрямувати проти «багатих» країн (до них залічуються як капіталістичні, так і соціалістичні країни). Саме «бідні» країни, до яких належить і Китай, е, твердять маоїсти, «зоною революційних бур сучасності», а сам Китай — «центр світової революції». Маоїсти намагаються зміцнювати свої «революційні» зв'язки на ґрунті відверто расистської геополітичної диференціації «кольорових» і «білих». Такий спосіб соціального мислення породжує хибне протиставлення: «багата Північ» — «бідний Південь», «світове місто» — «світове село», «гнилий Захід» — «революційний Схід», «одна-дві наддержави» — «решта всього світу». Маоїсти мають на меті монополізувати й політичне керівництво «третім світом», зробити його полігоном для випробування своїх ідей (приклад — підтримка кривавого режиму Пол Пота в Кампучії, поваленого повсталим народом), ізолювати ці країни від світової соціалістичної системи, підпорядкувати їх великодержавним інтересам Китаю. Оголосивши Китай «країною, що розвивається», взявши на себе роль «виразника інтересів», покровителя і захисника «бідних країн» від сваволі «багатих країн», «наддержав», маоїзм спекулює на спільності історичних доль Китаю і країн «третього світу». Однак практика маоїзму засвідчує, що об'єктивний зміст його ідеології і політики має проімперіалістичний, реакційний характер. Належність Китаю до країн, що розвиваються,— це тактичний маневр маоїстів, спрямований на те, щоб відвернути народи «третього світу» від боротьби проти неоколоніалізму, повернути їх проти соціалістичної співдружності, нав'язати їм маоїстську модель суспільного розвитку і спрямувати їхню боротьбу в русло антирадянщини і антикомунізму.

Слід зазначити, що останнім часом в ідеології маоїзму з'явилися і нові акценти: теза про союз з «третім світом» відступає на другий

план, а натомість все більше посилюється установка на змикання з імперіалістичними країнами та воєнно-політичними блоками: заклик до «боротьби проти двох наддержав» (США і СРСР) заступило гасло «боротьби проти гегемонізму Радянського Союзу», який оголошується «ворогом номер один». Хоча в Пекіні змушені були визнати руйнівні наслідки «культурної революції» (цей період називають «пануванням феодално-фашистської деспотичної диктатури»), але сам метод подібної «революції» виправдовується. При цьому китайські керівники унікають загальної оцінки «культурної революції», всіляко камуфлюючи «спонукальні мотиви», якими керувався Мао в її здійсненні.

Підправляючи окремі лозунги і висловлювання «великого керманіча», пекінські лідери водночас силкуються «зберегти в недоторканості великодержавно-шовіністичну, дрібнобуржуазно-націоналістичну суть маоїзму, намагаються виставити сучасний кон'юнктурний варіант маоїзму як «творчий розвиток марксизму-ленінізму», зберегти маоїзм як «ідеологію партії і країни». Вони виявилися нездатними дістати науку з провалів маоїзму, продовжують тримати на озброєнні його підчищені догми, що неминуче тягне за собою нові політичні, соціальні та ідеологічні ускладнення в країні²⁵.

Практика маоїзму: воєвничий гегемонізм, великодержавно-шовіністичні уявлення про месіанську роль «небесної імперії», заперечення рівноправних відносин з іншими народами, зокрема південно-східного регіону Азії (втручання у внутрішні справи В'єтнаму, Лаосу й Кампучії, а також Афганістану, Бірми, Малайзії, Індонезії, Таїланду, Індії, Бангладеш, Непалу, Філіппін тощо, підтримка реакційних режимів в окремих країнах і нагнітання ворожості у відносинах із сусідніми країнами) — усе це свідчить про те, що воєвничий націоналізм, прагнення до гегемонії були і залишаються домінуючими в маоїстській ідеології. Засобом реалізації цих установок, як пише видатний діяч Компартії Китаю і міжнародного комуністичного руху Ван Мін, є «підготовка до антирадянської війни і спроба провокувати світову війну», нагнітання в країні стану воєнної істерії, встановлення і зміцнення військово-бюрократичної диктатури. Цю мету має і маоїстська пропаганда ідеології «казарменого комунізму»²⁶.

Отже, лінія маоїзму зливається з антикомунізмом в усіх напрямках. Маоїзм набув характеру соціал-шовінізму, ядро якого становить китайський мілітаризм; це антикомуністична політична течія, яка намагається пристосувати марксизм-ленінізм до великоханських націоналістичних цілей.

Деякі буржуазні ідеологи твердять нині про «демаоїзацію», яка нібито відбувається в Китаї після смерті Мао Цзедуна²⁷. Демаоїзація Китаю рано чи пізно має відбутися, оскільки лише цілковитий розрив з маоїзмом уможливить повернення країни до здорового розвитку по соціалістичному шляху. Однак поки що спостерігається лише тактична переорієнтація маоїзму (так, більшу увагу в Пекіні тепер приділяють економічним проблемам, але знову ж таки під знаком мілітаризації економіки — так звані «чотири модернізації», спрямовані передусім на розвиток військової техніки, промисловості й армії), але вона не зачепила його ідейних основ. Кампанія часткового перегляду ідейної спадщини Мао, яка провадиться новими китайськими

²⁵ Див. Китай: некоторые тенденции внутреннего развития. Ред.-я ст.— Коммунист. 1980, № 3, с. 106.

²⁶ Див.: Ван Мин. Полвека КПК и предательство Мао Цзедуна.— М.: 1975, с. 41.

²⁷ Див., зокрема: Deferge D. La Chine toujours édifante et curieuse.— Temps modernes, 1978, N 330, p. 1421—1436.

керівниками, ідеологічна «підчистка» маоїзму, «не змінюють його антисоціалістичну, антимарксистську суть. Більше того, посилюються головні елементи цієї ідеології: войовничий великодержавний націоналізм, що насаджується в КНР, і нестримний гегемонізм в зовнішній політиці; ворожість науковому комунізму і світовому соціалізму, яка набула форми антирадянщини; ставка на війну і насильництво як нібито єдині засоби розв'язання всіх соціальних і економічних проблем; змикання з найреакційнішими силами капіталістичного світу на ґрунті ворожості до світового соціалізму»²⁸.

У виступах нових пекинських лідерів, у китайській пропаганді лейтмотивом залишається гегемонізм, спрямований на боротьбу проти комуністичного руху, світової соціалістичної системи обстоюються методологічні основи маоїзму.

Маоїзм став історичною трагедією китайського народу, але немає сумніву, що робітничий клас, трудящі КНР, спираючись на інтернаціональну солідарність марксистів-ленінців в усьому світі, подолають і відкинуть маоїзм, знову виведуть свою країну на шлях будівництва соціалізму й комунізму.

* * *

Маонизм как одна из разновидностей мелкобуржуазных доктрин общественного развития охотно используется апологетами капитализма для нападков на социализм, на марксистско-ленинскую теорию. Особенную «популярность» маонизм приобрел среди антисоветчиков и антикоммунистов в последнее время, что объясняется, кроме всего прочего, его эволюцией от псевдокоммунизма, ультрареволюционности—к антикоммунизму и махровой реакционности. Сомкнувшись с мировой реакцией маонисты обрушиваются на теорию и практику социалистического строительства в СССР, в других странах социалистического содружества. Потерпев провал в попытках реализовать «идею» Мао Цзедуня о «больших скачках», «философии нищеты», «коммунизации» страны, «культурной революции» и т. д., наследники «великого кормчего» не только не извлекли должных уроков, но и всячески упорствуют в пропаганде маонизма, правда, уже в несколько «подчищенном» виде. При этом они по-прежнему фальсифицируют учение марксизма-ленинизма, стремятся подменить научную идеологию рабочего класса реакционными мелкобуржуазными идеями маонизма.

Развитие внутривнутриполитической жизни в КНР, ход событий на международной арене убедительно свидетельствуют, что объективное содержание идеологии и политики нынешнего пекинского руководства носит проимпериалистический реакционный характер. Маонизм, как в теории, так и на практике, полностью доказал свою несостоятельность.

О. Д. ШОРКІН

КРИТИКА ПОСТПОЗИТИВІСТСЬКИХ КОНЦЕПЦІЙ РОЛІ ФІЛОСОФІЇ В РОЗВИТКУ НАУКИ...

Однією з провідних тенденцій в сучасній буржуазній філософії є активізація спроб подолати антитезу сциєнтизму та антисциєнтизму, несумісність «світоглядної» та «наукової» орієнтації в розвитку духовної

²⁸ Китай: некоторые тенденции внутреннего развития. / Ред.-я ст.—Коммунист. 1980, № 3, с. 105.

культури капіталізму. В руслі таких намагань протягом останніх десятиріч відбулися певні зрушення в структурі буржуазної філософської свідомості, пов'язані насамперед з розкладом панівних донедавна течій ідеалістичної філософії — неопозитивізму та екзистенціалізму, методологічні установки та ціннісні орієнтації яких чи не найчіткіше уособлювали нерозв'язну для буржуазного світогляду антиномію суб'єктивізму та об'єктивізму, «світоглядного» та «наукового» поглядів на світ.

Показовим виявом таких зрушень були тематика, зміст і характер теоретичних дискусій на останньому Всесвітньому філософському конгресі (Дюссельдорф, ФРН, 1978 р.). Основна його тема — «Філософія і світоглядні проблеми сучасної науки»¹, а також широка участь в його роботі не тільки філософів, а й природознавців свідчать про те, що нині на Заході дедалі більше визнається важливе значення світогляду для розвитку науки, актуалізується потреба синтезу наукових даних в структуру світогляду, необхідність заповнення того соціально-культурного вакууму, в якому традиційна позитивістська логіка і методологія науки локалізували розвиток наукового знання. Разом з тим хід дискусій на конгресі переконливо показує, що представники сучасної буржуазної філософії неспроможні правильно осмислити і розв'язати світоглядно-методологічні проблеми сучасної науки: більшість з них тлумачить єдність наукової та світоглядної установок філософського мислення в плані поєднання науки з її антиподами, зокрема ідеалізмом й релігією. Як зазначає Т. І. Ойзерман, «противники марксизму, офіційно визнавши необхідність філософського обговорення світоглядної проблематики сучасної науки, зосередили свої головні зусилля на тому, щоб дискредитувати саме поняття наукового світогляду»².

Як бачимо, навіть тоді, коли визнається важливість філософського аналізу світоглядних аспектів розвитку науки, такі визнання лишаются здебільшого суто формальними деклараціями. Насправді ж визначальним є неспроможність буржуазної філософії правильно осмислити і розкрити зв'язок філософії та світогляду з досягненнями сучасної науки, закономірностями її історичного розвитку. Типовим прикладом такого підходу є досить впливова нині на Заході філософія постпозитивізму (критичний раціоналізм, «історична школа» в методології науки та ін.), представники якої в своїх намаганнях дати теоретичну реконструкцію історичного генезису наукового знання декларують необхідність розкрити вплив філософсько-світоглядних, нормативно-ціннісних установок природознавців на формування та розвиток наукових теорій, тобто акцентують свою увагу саме на тих питаннях, які неопозитивістська «філософія науки» цілком і повністю ігнорувала. Фактично ж постпозитивісти демонструють непослідовний і суперечливий спектр поглядів на проблему евристичного значення філософії стосовно формування наукових гіпотез та дослідницьких програм, скочуючись, по суті, до утвердження світоглядно-філософського нігілізму.

Відомо, що неопозитивізму, який домінував у буржуазній «філософії науки» протягом першої половини ХХ ст., притаманна установка на усунення світоглядно-філософської проблематики «логікою науки». В руслі такого підходу спеціально-наукове знання розглядалось як найвища культурна цінність, здатна сама по собі забезпечити людині

¹ Див.: Федосеев П. Н. Философия и мировоззренческие проблемы современной науки.— Вопросы философии, 1978, № 12, 1979, № 1.

² Ойзерман Т. И. Проблема рациональности и современный философский антиинтеллектуализм.— Вопросы философии, 1979, № 2, с. 99.

адекватні уявлення про світ. Відповідно до цього світоглядно-філософські та соціальні питання трактувались як «метафізичні псевдопроблеми», які не мають ніякого наукового змісту, а проблеми історичного генезису наукового знання, які змогли б розкрити помилковість таких уявлень, або зовсім відкидались як суто психологічні (Р. Карнап, Г. Рейхенбах та ін.), або ж їх намагались будь-що втиснути в кумулятивний образ науки (П. Дюгем та ін.), в якому знання нібито розвивається «іманентно», лише за рахунок власних ресурсів і нових емпіричних фактів. То ж не випадково, що саме реальні дослідження з історії науки виявились одним із найістотніших факторів, який сприяв дискредитації цієї методологічної установки буржуазної філософії науки.

Так, в 1953 р. в Бостоні відбувається міжнародний симпозіум під назвою «Наука як соціальне та історичне явище», на якому Р. Коган і Е. С. Борінг обговорюють загальні питання соціальної детермінації науки, Г. Герлак — вплив на неї політичних інститутів, а А. Койре — вплив філософських систем. Через деякий час на X Міжнародному конгресі з історії науки чимало доповідей (Р. Коган, С. Тулмін, Дж. Агассі та ін.) присвячуються питанням взаємозв'язку філософії та історії науки³. Значний інтерес до історії науки виявляють Т. Кун, М. Бунге, І. Лакатос, П. Фейерабенд та ін., завдяки дослідженням яких сформувався історичний напрям в буржуазній «філософії науки» з його «антипозитивістськими» методологічними установками.

Незважаючи на те, що представники історичної школи дуже часто обстоюють різні, інколи навіть протилежні погляди на природу науки, їх концепціям властива певна спільність, яка відмежовує постпозитивістську модель науки від неопозитивістських методологічних канонів⁴. В основі цієї спільності положення постпозитивістів про те, що філософські системи тісно пов'язані з конкретно-науковим знанням, причому вважається, що «метафізика» не просто впливає на науку, а її положення органічно включені в саме «тіло» науки. Відповідно до цього на перший план у новітніх методологічних концепціях розвитку науки висувуються проблеми відшукування критеріїв демаркації «метафізики» від науки, а також з'ясування ролі філософських систем в історичному генезисі наукового знання.

У радянській філософській літературі вже неодноразово відзначався той факт, що рубіж між неопозитивізмом і постпозитивізмом пролягає через філософію К. Поппера, який через введення принципу «фальсифікації» стосовно «базисних положень науки» виходить за межі власне науки у пошуках її обґрунтування, тобто порушує головну методологічну «заповідь» неопозитивістів, виводить науку з того соціального вакууму, в який її вміщують останні. Тим самим, хоч і непослідовно, визнається деяка евристична цінність «метафізики» стосовно науки («метафізика», мовляв, «ненаукова», внаслідок неможливості піддати її принципи процедурам «фальсифікації»). Вплив методологічної концепції Поппера простежується в кожній постпозитивістській доктрині. Наприклад, центральне концептуальне ядро теорії науки Т. Куна — «парадигма», яке спочатку трактувалось цим автором в руслі логічних вимог неопозитивізму, згодом еволюціонувало в напрямі введення в його склад «ненаукових», з погляду неопозитивізму, елементів. У дусі попперіанства «парадигма» розцінюється Куном не

³ Докладніше про це див.: Маркова Л. А. Об истории естествознания как науки и ее задачах.— У кн.: Очерки истории и теории развития науки. М., 1969.

⁴ Грязнов Б. С., Садовский В. Н. Структура и развитие науки.— В кн.: Структура и развитие науки. М., 1978, с. 17.

як строга логічна конструкція, а як ідеальний зразок розв'язання пізнавальних завдань, як «дисциплінарна матриця» поведінки вчених.

Разом з тим ми хотіли б звернути увагу на те, що одним з перших філософів на Заході, який рішуче відмовився від догматичних шаблонів неопозитивістської методології науки і мав значний вплив на інших дослідників, був А. Койре⁵. На початку 40-х років (за чотирнадцять років до виходу першої праці Куна «Коперніканська революція») у своїх есе «Галілей і наукова революція XVII ст.» й «Галілей і Платон» він обстоює ідею впливу філософії на «революціоналізацію» науки та її генезис. Для Койре Галілей — «інтелектуальний» дослідник природи, який зміг розробити концепцію математичного природознавства, оскільки він поділяв переконання Платона про те, що природа має «математичну основу». Койре показує, що принцип інерційного руху нерозривно пов'язаний з філософськими засадами, в межах яких Галілей трактує природу та пізнання. Основа цього принципу — припущення про можливість ізоляції тіла від його фізичного оточення і певні уявлення про природу руху і спокою, які мають філософське обґрунтування і функціонують на світоглядному рівні. На думку Койре, і сьогодні філософія, як і в часи Галілея, є «стовбуром» і «коренем» фізики, а для розвитку останньої потрібні «нові методи міркування», «перетворення і реформа нашого інтелектуального самопізнання»⁶.

Дослідження Койре про світоглядно-філософську детермінацію наукового пошуку відіграли чималу роль в умовах засилля позитивістської «філософії науки», зокрема кумулятивної історико-наукової концепції П. Дюгема. Разом з тим їм властива істотна методологічна обмеженість, суть якої полягає в тому, що аналіз впливу філософії на розвиток науки зводиться Койре лише до осмислення суб'єктивно-психологічної мотивації діяльності видатних учених, тобто розвитку науки неправомірно «індивідуалізується», а його дослідження фактично реалізується в плані випадкового вибору тих або інших геніальних представників історії природознавства. За межами аналізу лишаються історичні закономірності розвитку науки як форми суспільної свідомості, принципи спадкоємності в генезисі наукового знання, соціально-практична детермінація наукового пошуку, тобто нехтується специфічність науки як соціально-історичного явища, необхідно-закономірний характер її розвитку, конкретно-історичні форми взаємовпливу світоглядно-філософського та наукового знання. Природно, що такий підхід не може бути повноцінною альтернативою неопозитивістським концепціям науки.

Про обмеженість позитивістської теорії, про самостійну, ізольовану в своєму розвитку науку йдеться в працях іншого представника постпозитивізму — Р. Палтера. Він, зокрема, вважає, що неопозитивістські уявлення про «моністичну самодетермінацію» розвитку науки не дозволяють пояснити одну з найважливіших для реального генезису наукового знання процедури, а саме вибір альтернативних наукових гіпотез. Для здійснення такого вибору, вважає Палтер, «слід звертатись до допоміжних принципів», які виконують функцію критеріїв вибору. Такими критеріями вибору є «насамперед філософські принципи разом з передбачуваними ними загальнотеоретичними структура-

⁵ Оцінку праць А. Койре Т. Куном див.: Кун Т. Структура научних революцій. — М.: Прогресс, 1975, с. 8. Як зазначає М. А. Хоскін в передмові до праць Койре, сьогодні необхідність врахування «ідеологічного контексту» історії науки не викликає сумніву саме завдяки працям Койре. (Див.: Коуге А. *Metaphysics and Measurement*. — Cambridge, Massachusetts, 1978, p. ix).

⁶ Коуге А. *Metaphysics and Measurement*, p. 1, 3.

ми»⁷. Цитований автор виходить з того, що від спостереження до гіпотез нема однозначного шляху, тобто ті самі експериментальні дані можуть бути пояснені різними гіпотезами. Багатоманітність же «плюралістичних» філософій, що її обстоює Палтер, трактується ним як «універсальність», яка дозволяє прийняти якусь одну філософську позицію і на її основі висунути, скоригувати або відкинути ту або іншу наукову гіпотезу. Але якій з «плюралістичних» філософій віддати перевагу? Палтер уникає чіткої відповіді на це питання, санкціонуючи тим самим релятивізм, тобто неправомірно суб'єктивізує процес вибору світоглядно-філософських систем інтерпретації та оцінки.

На думку Палтера, філософські принципи досягають особливої значущості у фундаментальних фізичних теоріях, таких, наприклад, як теорії відносності Ейнштейна і Уайтхеда. Він порівнює ці теорії в трьох «критичних галузях», якими є: 1) моменти їх відповідності знанню, набутому в минулому; 2) математичний апарат; 3) концепції як ціле в їх визначеннях і аксіомах. Останній критерій відмінності Палтер залічує до «принципів окремих учених», членуючи ці принципи на семантичні, регулятивні та структурні. Аналізуючи відмінність згаданих принципів, яка виражається в «операціоналізмі Ейнштейна і методі екстенсивної абстракції Уайтхеда», він доходить висновку, що вихідним пунктом їх протилежності є чітке розрізнення Ейнштейном відчуттів і наукових уявлень, тоді як Уайтхед з цим рішуче не погоджувався. Палтер намагається уникнути обговорення питання про те, хто з них правий, однак цим недвозначно демонструє власну «плюралістичну» позицію. Водночас він показує, що всі істотні відмінності теорій відносності Ейнштейна і Уайтхеда походять саме від розходження їх філософських поглядів.

Отже, в розглядуваній праці проводиться думка про те, що світогляд ученого впливає на результати його досліджень, особливо в тих випадках, коли стикаються дві різні теорії, які прагнуть пояснити ту саму предметну область експериментальних даних. Філософські ідеї визначають своєрідність методу і оцінного підходу дослідника. Однак Палтер, обстоюючи принципи плюралізму в філософії, не вважає якийсь один тип філософського світогляду єдино прийнятним, відповідно дослідницьким установкам науки. Не менш істотним недоліком його уявлень про евристичну роль філософії в науковому дослідженні є те, що тут повністю ігноруються функції практики, як щодо підтвердження або спростування істинності теорії, так і стосовно вибору дослідником однієї з альтернативних теоретичних гіпотез, які описують ті самі явища якоїсь предметної області.

Постпозитивістські уявлення про вплив філософсько-світоглядних установок тісно пов'язані з критичним переосмисленням доктрини фальсифікації К. Поппера. Зазначимо, що і сам Поппер, розробляючи концепцію спростування наукових теорій з допомогою фактичних емпіричних спостережень, згодом приходять до деякого послаблення жорстких критеріїв своїх логічних конструкцій, вводячи критерій «потенціального спостереження» і пов'язуючи його з критикою теорій в цілому, а не з спростуванням окремих її положень⁸. Дж. Уїсдом, розширюючи ідею критицизму Поппера, вичленовує в межах наукової теорії певні її елементи, до яких «не може бути застосований метод спростування спостереженням» і які, на його думку, спростовуються або під-

⁷ Palter R. Philosophical principles and scientific theory.—Philosophy of science, East Lansing, 1956, vol. 23, N 2, p. 111—112.

⁸ Popper K. R. Truth, Rationality and the Growth of Scientific Knowledge.—In: Philosophical Problems of Science and Technology. Boston, 1974, p. 76—117.

тверджуються іншими засобами⁹. Так, твердження фізики про можливі значення енергії (неперервність спектра енергій в класичній фізиці і його дискретність у квантовій механіці) безпосереднім спостереженням не спростовуються. Вони можуть прийматись або відкидатись лише разом з науковою теорією. «Чи не є вони частиною метафізики, що становить частину науки?»¹⁰ — ставить питання Уїсдом.

Філософські положення, на його думку, поділяються на «синтетичні апріорні» і «недостатньої специфікації». Перші положення залічуються Уїсдомом до «чистої метафізики» і не можуть, як гадає він, бути перевірені на істинність або хибність. Філософські твердження другого типу є твердженнями про навколишній світ, вони спираються на певний «апріорний синтетичний фундамент». Ці твердження, зазначає Уїсдом, і входять в «тіло» науки, виступаючи як «втїлена онтологія» теорії: вони приймаються або не приймаються дослідником разом з самою науковою теорією. Так трапилось, наприклад, з поняттям абсолютного простору, яке було спростоване разом з класичною механікою. Такі твердження «недостатньої специфікації», вважає Уїсдом, є «саме тим типом метафізики, який змушена приймати наука, тим різновидом метафізики, який є і має бути необхідним для науки... Втілена онтологія утворює основу і тканину наукової теорії»¹¹.

У наведених міркуваннях, хоч і непослідовно та обмежено, зафіксовано неприйняття плюралізму «рівноцінних філософій», імпліцитно визначається невідповідність його характеру розвитку сучасної науки. Разом з тим, розширюючи і універсалізуючи попперівське поняття критицизму, Уїсдом значно відходить від традиційних догм неопозитивістської гносеології.

Отже, Палтер «знаходить філософію» в наукових теоріях у вигляді основних принципів теорії пізнання, Уїсдом — як певні онтологічні припущення. Обидва схиляються до думки, що філософія не просто впливає на науку «зовні» (це фактично визнавав і Поппер), а становить невід'ємну частину наукових теорій. Відзначимо, однак, що ні Палтер, ні Уїсдом не визначають специфіки наукової теорії як форми знання, фактично ототожнюючи її з наукою взагалі. За такого підходу питання про зв'язок філософії та науки як форм суспільної свідомості навіть не ставиться. Інакше кажучи, лишається нез'ясованим питання про те, чи включаються філософські положення безпосередньо в теорію чи їх слід залічувати до загальнонаукового арсеналу метатеоретичного рівня методологічних засобів, які організують вихідні ідеї теорії.

Не розроблено це питання і в концепції Т. Куна, який вважає, що міркування «від парадигми» складають багаторівневу сіть, верхні яруси якої представлені загальними ідеями про процес пізнання, філософськими ідеями про те, що вважати реально існуючим, а також методологічними стандартами пояснення та науковими законами. Дослідник, який не приймає жодної з існуючих «парадигм», має відшукати таку «парадигму» в «лабіринтах філософії»¹², однак нижній рівень «парадигмальних вимог» в свою чергу впливає на концептуальні особливості «високорівневих засад теорії», задаючи її «інструментальні» правила. І хоч Кун твердить про те, що різні рівні «парадигми» становлять

⁹ Wisdom J. O. The Refutability of «Irrefutable Laws». — British Journal of Philosophy of Science, 1963, vol. 13, p. 303.

¹⁰ Wisdom J. O. On Methods of Refutation in Metaphysics. — Boston Studies in the Philosophy of Science, vol. IV Dordrecht, 1969, p. 531.

¹¹ I b i d., p. 532—533.

¹² Кун Т. Структура наукових революцій. — М., 1975, с. 38.

єдине ціле, однак дослідженням характеру зв'язків і взаємодії цих рівнів він нехтує.

Аналогічні недоліки властиві і концепції науки І. Лакатоса, де «метафізика» проголошується «внутрішньою» частиною науки, «жорстким ядром» всякої наукової дослідницької програми, яка розвивається з допомогою «евристик», формулювання «допоміжних гіпотез» тощо, будованих на основі «ядра». Реалізується дослідницька програма в сукупності теорій, які відповідають «метафізичним» установкам і експериментальним даним. Тим самим виходить, що науково-теоретичні структури і їх методологія не розрізняються в розглядуваній концепції, що в свою чергу не дає можливості деталізувати питання про рівні співвідношення філософії і наукових теорій, світогляду і науки в цілому.

Крім того, під «науковою метафізикою» згаданого «жорсткого ядра» Лакатос розуміє фактично будь-які емпірично неспростовні твердження про будову фізичної реальності, а з тих прикладів, які він наводить, впливає, що ці твердження можуть бути якими завгодно спекулятивно-умоглядними конструкціями. І хоча Лакатос твердить про те, що прагне дати строго раціональну реконструкцію історії науки, в його концепції прямим завданням науки і методології дослідницьких програм фактично виступає не пізнання реального світу, а апологетика «жорсткого ядра», яке приймається «конвенціонально». Тим самим дослідницька програма відривається від реальності, замикається в собі самій, засновуючись кінець кінцем на вірі, аналогічно до міфу. Межа між міфологією та наукою зникає.

Такими твердженнями Лакатос наближається до концепції науки П. Фейерабенда, яку він вважає несумісною з власною. Фейерабенд, заперечуючи можливість будь-яких методологій як універсальних правил і орієнтирів наукової діяльності, відкидаючи навіть здоровий глузд як засіб пізнання, намагається обґрунтувати «анархістську» гносеологію, згідно з якою наука розвивається шляхом довільного конструювання «альтернатив». Пошук останніх, на думку Фейерабенда, «контріндуктивний» і здійснюється тільки в сфері «метафізичного умогляду», реалізуючись як «проліферація» (розростання) наукових теорій. Всякий успіх теорії, на думку Фейерабенда, позірний, оскільки він нібито пояснюється лише консерватизмом її прибічників, відсутністю альтернатив, близькістю до теології, міфу та ін. Тим самим відкидається як «ілюзійна» будь-яка спадкоємність у розвитку науки, знання в своєму розвитку нібито зовсім не наближають нас до істини. В кінцевому ж підсумку виходить, що наукові теорії цілком похідні від довільних спекуляцій і самі стають міфами. Різниця між наукою та її антиподами (як і між концепціями Фейерабенда та Лакатоса) знову ж таки зникає.

Загалом важливо зазначити, що і Фейерабенд і Лакатос, фіксуючи деякі дійсні риси розвитку науки, нездатні пояснити їх, показати їх місце в загальному поступові наукового прогресу, фетишизують їх, розглядаючи як закономірність науки загалом. В історії науки відомі численні факти, коли, з одного боку, видатні вчені постійно захищали раніше сформовані наукові принципи, а з другого — скептичне ставлення до останніх виявлялось винятково плідним для розвитку наукового знання. Ідеї класичної механіки свого часу успішно застосовувались в багатьох галузях знання, а для принципів електродинаміки тривалий час шукали якісь задовільні аналоги в механічній моделі. М. Планк, аналогічно до Максвелла, доклав, за його власним визнанням, чимало зусиль для того, щоб якимось чином «ввести квант

дії в класичну теорію»¹³. Навіть через одинадцять років після виходу своєї праці «Теорія закону розподілу енергії нормального спектра», революційний характер якої він усвідомлював¹⁴, Планк на I Сольвевському конгресі відкидає ідею Ейнштейна про «світлові кванти» і пропонує компроміс: лише випускання випромінювання дискретне, а саме випромінювання і його поглинання — неперервне. І лише значно пізніше він приймає квантову теорію цілком¹⁵. Водночас широковідомі факти скептичного ставлення до усталених наукових концепцій, яке приводило до епохальних відкриттів. Можна відзначити негеоцентричну позицію Коперника, ейнштейнівську критику класичного поняття одночасності, відмову Бора від класичних способів опису та ін.

Захист усталених наукових поглядів, безперечно, інколи може бути консервативним, але його ні в якому разі не можна вважати гальмом в історичному генезисі природознавства, оскільки ніякий розвиток не можливий без спадкоємності, без намагання осмислити нове з усталених позицій. Саме цим шляхом нарощується основний концептуальний зміст науки. Обстоювання і осмислення набутого необхідне такою ж мірою, як і моменти абсолютного заперечення старого, яке змінює орієнтацію дослідницьких програм. І якщо Лакатос і Фейерабенд правильно помітили деякі з характерних особливостей розвитку науки, то кожний з них фактично намагається видати «рису», «грань», «момент» за всеосяжне ціле, а це призводить до хибних теоретичних висновків, які заперечують вихідний пункт їх міркувань: реальне існування науки, процес історичного розвитку якої вони прагнуть відтворити.

Як зазначає Ф. Енгельс, уявлення про світ як про сукупність процесів, в яких предмети, як і їх ідеальне відображення в свідомості людей, перебувають в стані неухильних змін і розвитку, з часів Гегеля дістало загальне визнання. Але одна справа — визнавати це на словах, а зовсім інша, застосовувати цей методологічний принцип «в кожному окремому випадку і в кожній даній області дослідження»¹⁶. Наведене зауваження Ф. Енгельса можна повністю застосувати до розглядуваних концепцій, які неспроможні досягнути діалектику абсолютного і відносного в процесі пізнання. Зокрема, для Лакатоса «в тіні» лишаються деякі моменти абсолютного, Фейерабенд же за релятивністю неспроможний побачити абсолютне. Матеріалістична діалектика, відзначає В. І. Ленін, яка єдина здатна бути світоглядно-методологічним фундаментом сучасної науки, відповідає основному матеріалістичному духові наукового дослідження, безумовно, включає в себе момент відносності, «але не зводиться до нього»¹⁷. «Для об'єктивної діалектики в релятивному є абсолютне», — підкреслює В. І. Ленін. — «Для суб'єктивізму і софістики релятивне є тільки релятивним і виключає абсолютне»¹⁸. Реальна діалектика абсолютного і відносного, руху і спокою, стабільності і мінливості не дістала місця в концепціях Фейерабенда і Лакатоса з їх метафізичною однобічністю.

В руслі неопозитивістських спроб дати раціональну реконструкцію ролі філософії стосовно науки аналізують також С. Тулмін і М. Вартофський. Їх цікавлять здебільшого проблеми евристичних функцій

¹³ Планк М. Единство физической картины мира.— М., 1966, с. 19.

¹⁴ Планк М. Возникновение и постепенное развитие теории квант.— В кн.: Макс Планк, М., 1958, с. 37—38.

¹⁵ Льюис М. История физики.— М., 1970, с. 342.

¹⁶ Енгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 289.

¹⁷ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 127.

¹⁸ Ленін В. І. Філософські зошити.— Там же т. 29, с. 299.

філософії. Згідно з Тулміном, з філософією, яка в раціональних формах розробляє ідеї про «природний порядок» дійсності, пов'язані основні способи і прийоми мислення і міркування, «стандарти раціональності і інтелігібельності», ідеали пояснення та ін. Схожі рішення пропонує Вартофський, на думку якого, метафізичні системи є «теоріями здорового глузду», узагальненням структур «звичайної поведінки» і «натурального досвіду». Філософія, відзначає він, пов'язана з найважливішими особливостями буденної мови, вона «створює основні моделі розуміння» і водночас є засобом їх критики¹⁹. Однак, якщо Вартофський в абстрактно-позаісторичному вигляді схильний вишукувати якісь «вічні», «неминучі» функції філософії стосовно науки і, відповідно, «стандарті розуміння», то позиція Тулміна є надмірною релятивізацією історичних критеріїв співвідношення філософії та науки. Водночас відзначимо, що «історизм» Тулміна — це одна зі спроб обґрунтування принципу множинності «рівноцінних філософій», за якою фактично криється старий мотлох скептицизму і агностицизму. Не набагато далі йде і Вартофський, концепції якого властива така ж плюралістична невизначеність тих значень, якими він наділяє поняття «метафізика».

До «ліворадикальних» відгалужень постпозитивізму (найповніше вони втілені в поглядах Фейрабенда), суть яких полягає в методологічному плюралізмі, належать концепції Н. Хансона, М. Поляні Дж. Холтона, Дж. Агассі та ін. Спільним для них є твердження про те, що історія науки в її реальному розмаїтті не може бути задовільно відтворена ніякими «логізуючими» універсальними реконструкціями, що усталених стандартів раціональності або взагалі не існує, або ж вони цілком довільні і не піддаються ніякій класифікації. Типовими тут є погляди Агассі, який вважає, що історію науки можна реконструювати лише засобами «ситуаційної логіки», тобто треба не підганяти історико-наукові факти під якусь догматичну схему, а прагнути побачити їх «очима наших попередників», описати «справжню поведінку людей того часу»²⁰. Як і Поляні, Агассі абсолютизує особистісний характер наукової діяльності і в цьому напрямі намагається відтворити «інтелектуальну атмосферу» конкретних пізнавальних актів, показати, яким чином вона впливала на формування методологічних установок учених.

Теоретичні інтереси ученого, стверджує Агассі, в своїй праці про М. Фарадея, неможливо відокремити від його філософських поглядів. Якщо природознавець і нехтує аналізом власної світоглядно-філософської позиції, він все одно має її у вигляді «неясних комплексів наївного реалізму»²¹. Подібність аналізу філософських припущень учених Агассі намагається обґрунтувати тим, що всякий науковий пошук пов'язаний з певним «загальним інтересом», який «починається з метафізики» і зливається з нею. При цьому до «загальних інтересів» Агассі зовсім не залічує економічні, технологічні та інші соціально-політичні фактори, вважаючи їх другорядними. Головні наукові проблеми для нього — це прагнення «висвітлити злободенні метафізичні утруднення», тобто науковий пошук, «спрямований на знаходження і перевірку метафізично слухних гіпотез». Всі інші фактори детермі-

¹⁹ Вартофський М. Эвристическая роль метафизики в науке.— В кн.: Структура и развитие науки. М., 1978.

²⁰ Агассі J. Towards an History of Science—History and Theory.—Middletown, 1962, p. 50.

²¹ Агассі J. Faraday as a Natural Philosopher. 1971, p. 32.

нації наукового пошуку, гадає він, «практично малозначущі»²². В свою чергу, під «метафізикою» Агассі розуміє якісь «загальні погляди на природу речей» (типу уявлень Фарадея про Всесвіт як поле дії сил), які можуть розвиватись і концептуалізуватись в наукові теорії. При спростуванні ж наукової теорії відкидається і відповідна їй «метафізика». Отже, метафізичні доктрини становлять «перші принципи» фізики і є «вирішально важливими» чинниками науково-дослідної роботи. Стосовно ж питання про те, чи входять вони в саме «тіло» науки, належать «науковій фізиці», Агассі висловлює двоїсті погляди, твердячи, що «не належать», але тут же застерігає, що «в принципі можуть належати»²³.

Позиція Агассі досить чітко засвідчує стан розробки постпозитивізму питання про евристичну роль філософії в науковому дослідженні, зокрема те, що сучасна буржуазна «філософія науки» не долає установки, згідно з якою філософія, псевдонаука і марновірство — це нібито однопорядкові феномени.

Постпозитивісти, розглядаючи світоглядно-філософський плюралізм як новітнє «досягнення» сучасної науки, пропагуючи рівноцінність різних істин, філософій та інших світоглядних переконань, демонструють повну неспроможність осмислити своєрідність філософсько-світоглядного знання, розуміючи під «метафізикою» будь-які загальні спекулятивно-умоглядні твердження про світ. За межами аналізу лишається головне в даному випадку — теоретико-пізнавальні функції і нормативно-ціннісне значення філософського знання і насамперед позитивне евристичне значення для науки матеріалістичних поглядів на світ.

Догмат «нефальсифікованості» філософського знання фактично зводить нанівець всі аналітичні устремління постпозитивізму, а філософські системи — до псевдонауки та міфів. Всіляко акцентуючи принципово плюралістичний характер світоглядно-філософських установок, ні Агассі, ні Палтер, ні Уїсдом, ні Лакатос не можуть, проте, хоч би якось не виділити з багатоманітності філософських систем «більш істинні», «більш наукові» філософські твердження або ж більш вірогідні і адекватні історії науки «метафізичні положення». І ця суперечливість взагалі типова для всієї постпозитивістської течії в методології науки. До того ж «несумісність» філософій зовсім не трактується тут у зв'язку з тим розмежуванням філософських систем, яке В. І. Ленін називав «двома основними лініями» в філософії, які йдуть від Демокріта і Платона. На противагу діалектико-матеріалістичному монізму, який реально довів евристичне значення для науки ідей матеріалізму та діалектики, сучасна буржуазна методологія науки, пропагуючи концептуальну рівноцінність різних філософських систем, фактично намагається реставрувати давно відкинутий реальною практикою науки непотріб релятивізму і пов'язаного з ним агностицизму.

«Чи ймовірно, — риторично запитує Р. Палтер, — щоб якась конкретна філософія могла передбачатись науковим знанням або бути його наслідком? Звичайно, можливість того, що філософська традиція в даному розумінні неоднорідна, означає, що певні філософії або фі-

²² Agassi J. The Nature of Scientific problems and thier Roots in Metaphysics.— In: The Critical Approach to Science and Philosophy.—New York, 1964, p. 189, 191, 199. (Відзначимо, що назва цієї статті пародіює працю Поппера «Природа метафізичних проблем і їхні корені в науці»).

²³ Ibid., p. 191—193.

лософські доктрини є суто «науковими», тоді як інші — не наукові. Якщо це існує, то можна поцікавитись, чому тоді така філософська досконалість (purgation), подібна до науки, донині не розбиралася. Справжні перспективи такої істинної філософії уявляються досить неясними»²⁴. Наведена теза в цілому типова для сучасної буржуазної філософії науки, якій властиві намагання дискредитувати діалектичний матеріалізм як методологію науки, доводити, нібито досягнення сучасної науки несумісні з марксистсько-ленінською філософією. Такі твердження є переконливим свідченням власної неспроможності буржуазної філософії науки виробити якусь загальноприйнятну методологію наукового дослідження.

З хибної тези про плюралізм «рівноцінних» філософій випливають такі характерні для постпозитивізму недоліки, як нехтування світоглядно-методологічного значення принципу матеріальної єдності світу, ролі практики в пізнанні (замість категорії «практика» вживається аморфне поняття «повсякденний досвід»), що закономірно породжує альтернативне трактування природи наукових фактів і здорового глузду, неспроможність пояснити стихійний матеріалізм природознавців. Усе це відкриває дорогу ірраціоналізму, який виражає класову позицію буржуазних філософів, внаслідок якої критика філософської спадщини неопозитивізму лишається непослідовною і фрагментарною, не долає його принципових світоглядно-методологічних засад. Теза плюралізму, світоглядний нігілізм, неприйняття самої ідеї наукової філософії є головним каменем спотикання в намаганнях постпозитивізму подолати дилему сцієнтизму і антисцієнтизму, розкрити питання про роль філософії щодо науки.

Не менш істотним недоліком постпозитивізму є надмірне піднесення історичного методу дослідження на шкоду логічному, їх метафізичне протиставлення, типовим прикладом чого є наївно-архаїчна претензійна «історичистська концепція «загального інтересу» Агассі, антиметодологізм Фейєрабєнда та ін. Деякі з вдалих концептуальних знахідок безмежно гіпертрофуються постпозитивістами, подаються з «коперніканським розмахом». Суперечлива мозаїка постпозитивістських концепцій не створює якоїсь послідовної і цільної картини евристичної ролі філософії, вона дає лише якусь подобу «плюралістичного ескізу», який, хоча він в деяких своїх моментах і фіксує «грані» реального, можна трактувати відповідно до будь-якої довільно обраної програми. В кінцевому ж підсумку постпозитивісти доходять до заперечення будь-яких відмінностей між наукою та псевдонаукою, демонструючи свою готовність відкинути навіть протилежність між істиною і заблудженням.

Усе це свідчить про те, що вирішальною альтернативою неопозитивізму, як і постпозитивістським містифікаціям практики наукового пізнання, був і лишається діалектичний матеріалізм, який виступає єдиною філософською теорією, здатною розкрити історичні форми взаємовпливу філософії і науки, світоглядно-філософську детермінацію нових наукових ідей не просто «метафізикою», а матеріалістичними позиціями природознавців. Концетрованим вираженням наукової ефективності впливу матеріалістичної філософії на розвиток конкретного знання є ленінська ідея союзу філософії і природознавства, яка успішно втілена в життя радянськими вченими.

²⁴ P aller R. Op cit., p. 111.

В канонах обоих основных направлений буржуазной философии первой половины XX в.— как сциентистски-позитивистского, так и антисциентистски-экзистенциалистского — в равной мере, хотя и на различных основаниях, фактически устранялись вопросы эвристической роли философии в развитии конкретно-научного знания. В противоположность этому, представители «постпозитивистского» направления (Дж. Агасси, М. Вартофский, А. Койре, Т. Кун, И. Лакатос, Р. Палтер, С. Тулмин, Дж. Уиздом, П. Фейерабенд и др.) ставят задачу «демаркации мифологии, философии и науки», уяснения роли философии в развитии науки.

Диалектико-материалистической трактовке методологически-мировоззренческих функций философии постпозитивистские авторы противопоставляют идею плюрализма философии. Проблема демаркации рассматривается ими с точки зрения жесткого разграничения опровержимой науки от «нефальсифицируемых псевдонауки, философии и мифов». Развивая и отчасти критикуя «доктрину фальсификации», постпозитивисты игнорируют роль практики в научном познании. Под «метафизикой» (философией) они, как правило, понимают любые умозрительные утверждения о мире, не учитывая качественного своеобразия философии. Философские установки лидеров постпозитивизма — методологический плюрализм, конвенционализм и эмпиризм — являются преградой для конструктивного решения вопроса о роли философии в развитии науки.

В. П. ЗАГОРОДНЮК

ПРОБЛЕМА МЕТИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ В СУЧАСНІЙ БУРЖУАЗНІЙ МЕТОДОЛОГІЇ НАУКИ

Критичному розглядові філософії неопозитивізму 20—50-х років і спробам подолання цієї кризи представниками «історичної школи» в методології науки (Дж. Агасі, І. Лакатос, М. Полян, С. Тулмін, П. Фейерабенд та ін.) присвячено чимало змістовних праць радянських філософів¹. Водночас висвітленню такої важливої проблеми, як мета в науковому дослідженні в її інтерпретації представниками постпозитивізму, приділялося недостатньо уваги. Аналіз тлумачення цієї проблеми (яка тісно пов'язана з розумінням раціональності, істини, наукового прогресу, критерію демаркації науки від ненауки й іншими методологічними питаннями) представниками «історичної школи» сприяє поглибленню критики буржуазних концепцій «філософії науки».

У цій статті головну увагу приділимо критичному аналізу згаданої проблеми в сучасних буржуазних концепціях методології науки, які, за словами академіка П. М. Федосєєва, «цікаві не стільки тим, що дають конструктивно прийнятне розв'язання загальних проблем

¹ Див., зокрема: Акурин И. А., Мамчур Е. А. Логика открытия или психология исследования?— Вопросы философии, 1972, № 8; Легостаев В. М. Философская интерпретация развития науки Томаса Куна.— Вопросы философии, 1972, № 11; Лекторский В. А. Философия, наука, «философия науки».— Вопросы философии, 1973, № 4; Никифоров Л. А. Методологическая концепция П. Фейерабенда.— Вопросы философии, 1976, № 8; Порус В. Н. «Структура научных революций» и диалектика развития науки.— Философские науки, 1977, № 2; Порус В. Н., Черткова Е. Л. Концепция эволюции науки С. Тулмина.— Философские науки, 1978, № 5, Родны й Н. И. Проблема научной революции в концепции развития науки Т. Куна.— В кн.: Концепции науки в буржуазной философии и социологии. М., 1973, та ін.

методології науки, скільки гострою постановкою низки питань, пов'язаних з філософсько-методологічним осмисленням наукового знання»².

Представники традиційної позитивістської методології науки три-чотири рази час обстоювали хибну тезу, нібито за допомогою деяких безпосередньо даних «протокольних» висловлювань можна обґрунтувати весь каркас науки і що характеристика структури теорії є достатньою для побудови моделі наукового знання, зростання якого підпорядковане кумулятивному процесові. В руслі такого підходу єдиним критерієм науковості вважався принцип верифікації. Його методологічна обмеженість виявилась згодом у тому, що в прокрустове ложе цього принципу не вкладався жоден із законів науки. Не увінчались успіхом і спроби модифікувати цей принцип, замінивши його постулатом підтверджуваності, який довелось доповнити таким критерієм, як динамічна простота, що свідчить про необхідність переходу від аналізу статичних структур вже набутого наукового знання до осмислення динаміки його розвитку. Те саме стосується і принципу фальсифікації. Як показала наукова практика, невідповідність теорії окремим емпіричним даним ще не є підставою для беззастережної відмови від цієї теорії. Не сприяло правильному розумінню співвідношення теоретичного і емпіричного в науці і введення «правил відповідності» (Р. Карнап), «інтерпретаційних речень» (К. Гемпель), бо теоретичний і емпіричний рівні наукового дослідження в позитивістській методології залишались ідеалістично розірваними.

Позитивістська претензія на «третю лінію в філософії», фетишизація досвіду як «безпосереднього даного», суб'єктивно-ідеалістичне тлумачення наукової діяльності фактично знімали питання про істинність знання. Мета логіки науки, на думку позитивістів, зводиться до семантики і синтаксису наукових мов. Оскільки згідно з такою установкою кінцевою основою теоретичного пояснення є досвід, філософська реконструкція процесів здобування знання не залежить від об'єктів пізнання, а, отже, й мета наукового дослідження не залежить від природи пізнаваних об'єктів. Результати наукового дослідження також співвідносяться не з об'єктивною реальністю, а з пізнавальними діями вчених. Весь його процес зводиться тільки до процесу наукового міркування, що приводить кінець кінцем до ігнорування соціальної зумовленості мети.

Отже, погляди позитивістів на проблему цілі в науковому дослідженні замкаються у вузькому колі аналізу мови науки, правил відповідності, принципів верифікації і фальсифікації. Проте і в цій звуженій сфері позитивізм натрапляє на нерозв'язні суперечності. За свідченням одного з відомих позитивістів К. Гемпеля, «цікавим, але досі відкритим лишається питання, чи можливо всі цілі і цінності, специфічні для дійсного наукового дослідження, охарактеризувати за допомогою таких параметрів, як підтверджуваність, пояснююча сила, простота, які теоретично бажані. Якщо так, то чи можна ці параметри задовільно поєднати в одному понятті суто теоретичної чи наукової корисності, яким потім можливо послуговуватися під час побудови правил прийняття гіпотез і теорій в чистій науці»³. Наведене висловлювання свідчить про те, що позитивізм не в змозі не тільки розв'язати проблему мети в науковому дослідженні, але й правильно її поставити.

З критикою позитивізму на Заході виступив К. Поппер, філософія якого є своєрідним «логічним містком» від методології неопозитивіст-

² Федосеев П. Н. Философия и мировоззренческие проблемы современной науки.— Вопросы философии, 1979, № 1, с. 77.

³ Цит. за : Структура и развитие науки.— М. : Прогресс, 1978, с. 295.

му до концепцій «історичної школи». У праці «Логіка дослідження» К. Поппер розвиває таке розуміння науки, згідно з яким за допомогою «вирішального експерименту» можна встановити ступінь підтвердження теоретичних побудов за допомогою їх зіставлення з «базисними реченнями», які в свою чергу фіксують дані емпіричного спостереження. Проте, зіткнувшись з тим, що такий погляд на науку призводить до релятивізації мети в науковому дослідженні («цілі можуть бути найрізноманітніші, однак вибір цілей — це результат рішень, що виходять за рамки методологічних обговорень»⁴), Поппер намагається уникнути розгляду цієї проблеми, будуючи міркування таким чином, нібито вона сама собою зрозуміла. Водночас він пише працю «Мета науки»⁵. Аналізувати мету в науковій діяльності, на думку Поппера, дещо наївно, «бо зрозуміло, що різні вчені мають різні цілі, а наука сама по собі не має цілей»⁶. Але, оскільки наукова діяльність раціональна, а раціональна діяльність ставить якусь мету, то, згідно з Поппером, «спроба описати мету науки можлива і не є цілком марною»⁷.

З позицій діалектико-матеріалістичної методології наука має мету не сама по собі, а лише тією мірою, якою вона виконує певну соціальну роль. Суспільство тим або іншим чином ставить перед ученими відповідні завдання, в міру розв'язання яких наука виконує свою соціальну функцію. Отже, мета в науковому дослідженні є соціально детермінованою. Зауважимо, що в науковому дослідженні, внаслідок відносно самостійного розвитку науки, можуть формуватися і іманентні науковому знанню цілі, що, на перший погляд, безпосередньо зумовлені не потребами суспільства, а логікою розвитку самої науки. Але й тут потрібно врахувати, що досягнення таких цілей наукового дослідження передбачає використання наукових знань в інтересах суспільства. До того ж наукова діяльність є тільки одним із елементів науки як особливого процесу пізнання, поряд з її предметом, засобами, результатами тощо⁸. Тому вислів «мета науки» в тому вигляді, в якому він набуває поширення в буржуазній «філософії науки», відображає тільки неправомірне зведення науки до наукової діяльності, що по суті робить і К. Поппер, для якого мета науки зводиться до «задовільного пояснення».

Реалізація такої мети означає у Поппера постійне поліпшення теоретичного апарата, тобто безперервний «перехід до теорій з багатшим змістом, вищим рівнем всезагальності і вищим рівнем точності»⁹. Це приводить до того, що мета пізнавальної діяльності постійно оновлюється і проблема кінцевої мети науки натрапляє на питання про можливість кінцевих пояснень. У цьому зв'язку Поппер критикує есенціалістів, які вважають, що наука має пізнавати кінцеві причини, виражаючи їх в поняттях сутності, а також інструменталістів, які інтерпретують наукові теорії тільки як засіб для передбачення, ігноруючи властиві їм функції опису та пояснення. Свою позицію стосовно даного питання Поппер називає «третім шляхом», «модифікованим есенціалізмом», апелюючи до ідеалістичної теорії подібності Платона. Суть поглядів Поппера зводиться до того, що пояснення кінцевих причин неможливе, проте ми можемо дедалі глибше проникати в сутність явищ.

⁴ Popper K. The Logic of Scientific Discovery.— London, 1958, p. 12.

⁵ Popper K. The Aim of Science.— In. Contemporary Philosophy. A. Survey Firenre, 1969, vol. III.

⁶ Ibid., p. 129.

⁷ Ibid.

⁸ Герасимов И. Г. Научное исследование.— М.: Политиздат, 1972, с. 43.

⁹ Popper K. Op. cit., p. 131.

Уявлення Поппера про мету науки не виходить за межі вузьких рамок гіпсологізму. Соціальними завданнями науки, детермінацією мети наукового дослідження потребами суспільства він взагалі нехтує. Мета науки зводиться Поппером тільки до пояснення, а цього зовсім не досить, адже за такого підходу ігноруються такі функції науки, як опис, передбачення. Крім того, зведення пояснення тільки до взаємовідношення теорій, що змінюють одна одну, значно спрощує проблему. Висловивши думку про те, що мета науки раціонально змінюється, оновлюється мірою її досягнення, Поппер, по суті, обмежується абстрактними, позаісторичними констатаціями типу того, що це процес пояснення.

Отже, розглядаючи проблему мети науки, Поппер робить акцент не на досягненні істини, а на поясненні. Засобом досягнення цієї мети проголошується фальсифікація — методологічний прийом, який Поппер намагається універсалізувати: «спростування теорій стає фактично самоціллю наукового пізнання»¹⁰. Інакше кажучи, наближення до істини у Поппера зовсім не виступає критерієм наукового прогресу. Більше того, оскільки будь-яка теорія в методологічній концепції Поппера лишається тільки здогадкою, яка може бути фальсифікована, вона не може претендувати на істину. В кінцевому ж підсумку виходить, що неможливо вказати на більшу вірогідність, ніж вірогідність заперечення теорії¹¹. Це свідчить про те, що Попперу не вдалося вийти за рамки релятивізму, що по суті справи, незважаючи на його виступи проти скептицизму, він приходить до того ж скептицизму¹².

Намагаючись подолати суперечності попперівської концепції, І. Лакатос модифікує поняття метакритерію Поппера, пропонуючи вживати його в такому формулюванні: «Раціональна теорія, чи критерій демаркації, має бути спростована, якщо вона перебуває в суперечності з прийнятими в середовищі вчених нормативними базисними судженнями»¹³. Таке розуміння метакритерію передбачає використання уявлення про «наукове товариство», всі члени якого об'єднуються прагненням до головної мети науки — істини. В цьому випадку наука розуміється не як «самостійна гра», а як така, що залежить від наявності відповідності між спеціальними цілями науки і цілями, що впливають із «нормативних базисних суджень» даного наукового товариства. Модифікація поняття метакритерію приводить до такого розуміння раціональності, за якою вона проголошується належною до сфери поведінки вченого в науковому товаристві, тобто принцип раціональності є не тільки принципом логіки, а ще більшою мірою принципом соціології та психології, виявляється заснованим на певних соціально-психологічних стереотипах діяльності вчених. Останнє, на думку Лакатоса, потребує вивчення раціональності і в історичному контексті.

У руслі такого підходу Лакатос вважає, що критерій демаркації Поппера можна «легко поліпшити», якщо ввести в фактичну науководослідницьку практику поняття «мета гри»¹⁴. Остання тлумачиться

¹⁰ Евсевичев В. И., Налетов И. З. Концепция «третьего мира» в гипсологии Карла Поппера.— Вопросы философии, 1974, № 10, с. 133.

¹¹ Popper K. Objective Knowledge. An Evolutionary Approach. Oxford, 1972, p. 254.

¹² У «вигонченому скептицизмі» методологію Поппера звинувачує Дж. Уоткінс див.: Watkins J. Hume, Carnap, Popper.— In: The Problem of Inductive Logic. Amsterdam, 1968, p. 277—278.

¹³ Lakatos I. Popper zum Abgrenzung und Induktions problem.— In: Neue Aspekte der Wissenschaftstheorie. Braunschweig, 1971, S. 49.

¹⁴ Ibid., S. 86.

не як фальсифікація окремих теорій, а як розгляд їх історичного зростання у рамках «дослідницьких програм», завдяки чому витончений «фальсифікаціонізм» переносить проблему оцінки однієї теорії до оцінки серії теорій¹⁵. Отже, центральним поняттям методології Лакатоса стає «дослідницька програма». Вона складається з «твердого ядра», яке, на думку Лакатоса, приймається науковим товариством конвенціонально (в цьому полягає одна з визначальних хиб його концепції, яка у своїй основі конвенціоналістська) і «методологічних правил» («евристик»). Ці правила для Лакатоса є цільовим каноном розвитку програми. Серія теорій є прогресуючою, якщо теоретично і емпірично існує додатковий порівняно з попередньою програмою емпіричний зміст та відкриваються нові факти, і дегенеруючою, якщо цього не відбувається. Визначити ж, чи є програма прогресивною чи дегенеруючою, можливо тільки а posteriori. Тому цілепокладання може здійснюватися лише в рамках однієї програми. Відповісти на питання, котрій з конкуруючих програм віддати перевагу, Лакатос неспроможний.

Одним з наслідків розуміння критерію вибору, правильніше — ретроспективної оцінки програм як не пов'язаних з об'єктивною реальністю є суперечливі висловлювання Лакатоса щодо проблеми істини, які хибують релятивізмом. «Визнаючи, що вища мета науки полягає в осягненні істини, треба усвідомлювати, що шлях до істини веде через ряд помилкових теорій, які поліпшуються. Тому наївно думати, що якийсь один крок на цьому шляху вже дає частину істини, або що цей крок зроблений в потрібному напрямі»¹⁶. В цьому разі відзначаючи, що істина є процес, Лакатос неправомірно зображає шлях до неї як процес зміни помилкових теорій, що постійно удосконалюються. За такого розуміння, яке абсолютизує момент відносності істини, виходить, що наука рухається від однієї помилки до іншої. Тим самим Лакатос ігнорує діалектику відносної і абсолютної істини, що, як показав В. І. Ленін, неодмінно призводить до заперечення об'єктивної істини. «... Можна заперечувати елемент відносного в тих чи інших людських уявленнях, не заперечуючи об'єктивної істини, але не можна заперечувати абсолютну істину, не заперечуючи існування об'єктивної істини»¹⁷.

Оскільки І. Лакатосу не вдалося сформулювати в рамках своєї методології якогось «індивідуального» («метафізичного») принципу, який би пов'язував правила наукової діяльності з реальністю, то наука, в розумінні Лакатоса, не є діяльність учених щодо встановлення об'єктивної істини¹⁸. Інакше кажучи, Лакатосу, як і Попперу, фактично не вдалося вийти за межі розуміння науки як гри, що відокремлює знання від реального світу і призводить до заперечення об'єктивної істини. Історіографія науки в інтерпретації Лакатоса — це неперервний процес трансформації знання, в якому істина не тільки не досягається, але як мета взагалі не стоїть перед ученими.

Ці ж, по суті, хибні властиві і концепції Дж. Агасці.

Метою науки в інтерпретації Дж. Агасці є «істинне пояснення феноменів». Водночас він застерігає, що це правильно лише деякою мі-

¹⁵ Lakatos I. Falsification and the Methodology of Scientific Research Programms.— In: Criticism and the Growth of Knowledge. Cambridge, 1970, p. 118.

¹⁶ Л а к а т о с І. Ответ на критику.— В кн.: Структура и развитие науки, с. 324.

¹⁷ Л е н і н В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 113.

¹⁸ Див.: Грязнов Б. С., Садовский В. Н. Проблема структуры и развития науки в «Бостонских исследованиях по философии науки».— В кн.: Структура и развитие науки, с. 21.

рою¹⁹, оскільки наука, мовляв, не може відразу пояснити всі феномени. Вона, на його думку, має виробляти «істинний світогляд», «метафізичний план» світу. «Отже, наука не лише висуває пояснення, які підлягають наступній перевірці, вона насамперед буде метафізичні теорії»²⁰. Ці «метафізичні структури» в самій науці, гадає Агассі, і стабілізують останню. Однак, на його погляд, стабільність науки є її недоліком.

Те, що «метафізичні структури» стабілізують науку, Агассі підмічає правомірно. Але ця обставина пояснюється зовсім не тим, що їх важче перевірити, як гадає Агассі, виходячи з своїх феноменалістичних позицій, а тим, що насправді вони відіграють важливу методологічну роль під час переходу від однієї теорії до іншої. Інакше кажучи, без звернення до філософських узагальнень неможливо створити нову теорію, адже для її обґрунтування треба вийти за межі старої картини світу, яка коригується лише після побудови нової наукової теорії. Чільне місце в постановці наукової проблеми належить філософії, оскільки проблема з логічного погляду здебільшого виникає як суперечність. Філософія допомагає розв'язувати проблему, формуючи напрям розробки гіпотез. Отже, філософське знання впливає на всі етапи наукового пошуку, спрямовує його, певною мірою забезпечує йому відповідну світоглядну інтерпретацію, включаючи в соціально-культурний контекст. Окрім філософії, важливими соціальними детермінантами мети в науковому дослідженні виступають політика, ідеологія, право, мораль і мистецтво.

Визначальною соціальною детермінантою цілей в науковому дослідженні є потреби матеріального виробництва. Вони не лише визначають магістральний напрям розвитку науки, спрямовують розвиток окремих її галузей, тобто формують напрям цілепокладання в науці, але й у вигляді матеріальних засобів пізнання, експериментальної бази науки та ін. безпосередньо присутні в самому науковому дослідженні, впливаючи на процеси реалізації цілей.

Нехтування соціальною зумовленістю цілей наукового дослідження — головна хибка сучасних буржуазних гносеологічних концепцій науки. Інші представники сучасної буржуазної «філософії науки», зокрема Т. Кун, взагалі намагаються уникнути обговорення проблеми цілей наукового дослідження, цільової регуляції діяльності «наукового товариства». За це погляди Куна піддаються критиці з боку П. Фейерабенда. «Він (Т. Кун. — В. З.) був неспроможний обговорювати мету науки»²¹. За такого підходу, іронізує П. Фейерабанд, маючи на увазі кунівські критерії розвитку науки, діяльність учених мало чим відрізнятиметься від діяльності добре організованої зграї злочинців. Водночас сам Фейерабанд неспроможний запропонувати якихось ефективних альтернатив концепції розвитку науки Т. Куна, трактуючи зміну наукових теорій як рух від одних «тимчасово корисних» заблуджень до інших. В основі такого розуміння прогресу науки лежить заперечення об'єктивної істини, звідки — релятивізм і скептицизм як логічний висновок з методологічного плюралізму Фейерабенда, які він підносить в ранг абсолюту. Як показав В. І. Ленін, «покласти релятивізм в основу теорії пізнання, значить неминуче засудити себе або на абсолютний скептицизм, агностицизм і софістику, або на суб'єктивізм»²².

¹⁹ Агассі Дж. Наука в русі.— В кн.: Структура и развитие науки, с. 156.

²⁰ Там же, с. 156—157.

²¹ Feysabend P. Consolation for the Specialist.— In: Criticism and the Growth of Knowledge, p. 201.

²² Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 127.

Отже, критичний аналіз поглядів представників «історичної школи» на проблему мети в науковому дослідженні показує, що вони, хоч і проголошують істину метою науки не йдуть далі такого проголошення, бо їх тлумачення істини фактично призводить до заперечення цього основоположного в гносеології поняття. А це і собі спричинює неправильне розуміння наукового прогресу чи взагалі його відкидання, що робить «історичне» розуміння науки представниками даної школи неісторичним. «Історична школа» в методології науки не долає й іншої істотної хиби в аналізі цілі наукового дослідження, яка взагалі властива усім сучасним буржуазним концепціям науки, — вузького гносеологізму, за якого ігнорується соціальна природа науки, зумовленість цільової регуляції її розвитку потребами суспільного виробництва.

Підбиваючи загальний підсумок, відзначимо, що розглянуті напрями буржуазної методології науки зовсім не є радикальною новою орієнтацією, якщо розглядати ці ідеї у широкому історичному і філософсько-світоглядному контексті, тобто не обмежуватись лише їх зіставленням з неопозитивізмом першої половини нашого сторіччя, як це роблять представники «історичної школи», а враховувати магістральну лінію розвитку світоглядно-методологічних досліджень науки, яка визначається діалектико-матеріалістичною філософією. Всі ті підходи, які марно намагається реалізувати в своєму методологічному аналізі «історичний напрям», успішно розвиваються в руслі діалектико-матеріалістичного аналізу розвитку наукового знання.

Плідний аналіз цільових факторів в науковому дослідженні можливо здійснити лише в рамках марксистської логіки і методології науки, яка доводить, що абстрактно витлумачена гносеологічна мета в науковому дослідженні не є самоціллю науки, що розвиток наукового знання залежить від соціальної функції науки в тому чи іншому суспільстві, тобто є соціально зумовленим. І тоді проблема мети в науковому дослідженні полягає в розкритті того, якою мірою цільова регуляція розвитку науки детермінована соціальними завданнями, а якою мірою — іманентною логікою розвитку самої науки, яким чином соціальні завдання трансформуються в конкретні цілі наукового дослідження, а останні приводять до задоволення суспільних потреб.

* * *

Критический анализ взглядов представителей «критического рационализма» и «исторической школы» в методологии науки на проблему цели в научном исследовании показывают, что упомянутые теоретики (К. Поппер, И. Лакатос, Дж. Агасси, П. Фейерабенд и др.), хотя и провозглашают целью науки истину, однако не идут далее такого провозглашения, поскольку их релятивистское исследование истины фактически ведет к отрицанию этого фундаментального понятия гносеологии. Это, в свою очередь, влечет за собой неверное понимание научного прогресса (вплоть до полного его отрицания), превращает «историческое» понимание науки представителями постпозитивизма в антиисторизм и скептицизм. Основной причиной такого положения вещей выступает неспособность постпозитивизма преодолеть узкий гносеологизм, в пределах которого игнорируется социальная природа науки, обусловленность целевой регуляции ее развития потребностями общественной практики.

Плодотворный анализ целевых факторов в научном исследовании возможен только в русле диалектико-материалистической методологии, которая доказывает зависимость развития науки от ее социальных функций в обществе. Такой подход — единственный, позволяющий установить, в какой степени целевая регуляция развития науки определена социальными задачами, а в какой — внутренней логикой развития самой науки.

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ В МАТЕРІАЛІСТИЧНІЙ ДІАЛЕКТИЦІ

Проблема розвитку є однією з центральних у марксистсько-ленінській філософії. Саме тему «Матеріалістична діалектика як загальна теорія розвитку» і було обрано для III Всесоюзної школи молодого філософа, що відбулася в жовтні 1979 року у м. Гурзуфі і була організована з ініціативи ЦК ВЛКСМ Інститутом філософії АН СРСР та Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти СРСР. У її роботі взяли участь провідні радянські філософи — фахівці з проблем теорії розвитку, а також понад 80 молодих учених з Москви, Києва, Мінська, Іркутська, Алмати, Єревана та інших наукових центрів.

З привітанням до учасників школи звернувся завідуючий відділом пропаганди й агітації Ялтинського міськкому КП України товариш О. А. Берестов. Відповідальний організатор, представник ЦК ВЛКСМ товариш Ю. О. Сухарев підкреслив у своєму виступі велику роль шкіл молодих учених як однієї з ефективних форм роботи комсомолу у піднесенні творчого потенціалу і громадської активності молодих науковців.

Робота школи відбувалася у шістьох коловумах, тематика яких відображала основні напрями розробки проблематики діалектико-матеріалістичної теорії розвитку: «Всезагальні закони і форми розвитку», «Діалектика розвитку пізнання», «Проблема розвитку в природознавстві», «Діалектика суспільного розвитку», «Критика сучасної ідеалістичної діалектики», «Діалектика творчого процесу».

Академік АН УРСР В. І. Шинкарук (Київ) у своїй доповіді розглянув питання генезису, сутності й сучасних тенденцій розвитку наукового світогляду, проаналізував його категоріальну структуру, що формується на основі знання законів суспільно-історичного розвитку і включає духовні почуття людини. У домарксистській філософії, зауважив доповідач, визначення сутності розвитку не пов'язувалося з революційно-перетворюючою діяльністю і лишалося у межах уявлень «минуле — сучасне». Ідея про нескінченність якісного прогресу в майбутньому, яка є одним з важливих положень діалектико-матеріалістичної філософії, вбирає в себе і форми переживання майбутнього, увесь спектр засобів практично-духовного освоєння світу людиною.

Комплексний характер проблеми розвитку, зазначив Ю. В. Сачков (Москва), підвищує значення діалектико-матеріалістичної методології, яка синтезує досягнення природничонаукового і суспільство-

знавчого знання. Впровадження автоматизованих систем управління, інтеграційні процеси в науці як безпосередній продуктивний сил суспільства зумовлюють потребу філософського узагальнення закономірностей розвитку природи і суспільства.

У низці доповідей і виступів був здійснений логіко-категоріальний аналіз принципу розвитку в матеріалістичній діалектиці. Категоріям діалектики як формам відображення розвитку була присвячена доповідь О. П. Шептуліна (Москва). На його думку, немає принципової відмінності між законами і категоріями, діалектикою як теорією руху і теорією розвитку, оскільки в основі системи усіх категорій лежать такі універсальні категорії, як «матерія» і «свідомість», а свідомість розвивається з відображення — загальної властивості матерії.

Д. П. Горський (Москва) виділив два типи законів діалектики — загальні, які діють і в природі, і в суспільстві, і в мисленні, і особливі — специфічні закони і принципи відображення суб'єктом об'єктивного світу. До таких законів належать, наприклад, діалектика відносної і абсолютної істини, принцип піднесення від абстрактного до конкретного, визначення співвідношення аналізу і синтезу, індукції і дедукції у дослідженні тощо.

Про особливості логічної експлікації основних понять діалектичної концепції розвитку йшлося в доповіді Г. І. Рузавіна (Москва). Не заперечуючи значення природничонаукових понять, таких як «інформація», «ентропія», поняття системного методу для дослідження окремих форм розвитку, філософія вивчає сутність останнього, спираючись на власну теоретичну і методологічну основу. Тому він висноує, що закони переходу кількості в якість і єдності та боротьби протилежностей відображують рух, а заперечення заперечення — є специфічним законом розвитку.

Питання про всезагальність як логічний критерій принципу розвитку була присвячена доповідь Б. Я. Пахомова (Москва). Визначаючи прогресивний або регресивний характер розвитку цілісної матеріальної системи, зазначив доповідач, треба враховувати, що всякий окремий рух є моментом загального прогресивного розвитку системи, в ході якого вона набуває рівня всезагальності, зіставності з такою універсальною властивістю матерії, як системність. Саме тому розвиток виявляється у загальнішій формі, ніж зміна, хоч і є її особливим випадком.

З першого ж дня роботи школи її учасники активно включилися в обговорення

проблем, що порушувались в доповідях. В. М. Князєв (Москва) розглянув питання про уточнення поняття «механізм дії» об'єктивних законів розвитку, оскільки наявність природних закономірностей; їх дію, підкреслив він, не можна відривати від форми їх матеріального виявлення. Про аналітико-системну природу діалектичного методу говорили З. К. Арапбаєва (Москва), М. В. Брянік (Свердловськ).

Чимало доповідей було присвячено проблемам розвитку наукового знання, висвітлено методологічної і евристичної функції матеріалістичної діалектики, яка розглядає пізнання як відображення дійсності і водночас як соціальний процес, детермінований рівнем матеріальної і духовної культури суспільства. Велику увагу привернули доповіді, в яких процес історичного розвитку науки розглядався у зв'язку зі світоглядними проблемами.

Л. О. Мікешіна (Москва) підкреслила актуальність логіко-гносеологічного аналізу системи світоглядного знання — ідеологічних, філософських і загальнонаукових методологічних принципів, наукової картини світу, стилю мислення і будовної свідомості, що невно функціонують в процесі пізнання відносно до експліцитних форм науково-теоретичної діяльності. Відповідь на питання про істинність світоглядного знання дозволяє визначити поземпіричні критерії перевірки результатів наукових досліджень через соціальний досвід у цілому і конкретніше поставити проблему ролі соціально-економічних, політичних і культурно-історичних передумов у процесі розвитку природничих наук.

Особливість методологічного статусу діалектики розглядалась у доповіді В. І. Столярова (Москва). На його думку, всі безпосередні питання про сутність природних явищ розв'язує саме наука, а діалектика, як загальний метод розв'язання наукових проблем, виконує передусім евристичні функції. Так, закон переходу кількості в якість може бути регулятивом у передбаченні граничної швидкості світла, мінімальної порції енергії тощо. В цьому разі діалектика застосовується до розв'язання методологічних проблем, пов'язаних з вибором найперспективнішого способу і визначення послідовності гносеологічного руху до об'єкта.

У доповіді М. В. Поповича (Київ) наголошувалося на потребі критичного підходу до уявлень про розвиток як телеологічний процес, теоретичні підвалини яких становлять категоріальні структури, власні європейській культурі і найчіткіше викристалізовані у німецькій класичній філософії. Вивчення розвитку, вважає доповідач, має включати порівняльні дослідження культурно-історичних схем розвитку, які склалися, наприклад, у східних культурах. Тому для з'ясування світоглядної зумовленості ідеї розвитку важливо залучати конкретні матеріали з етнографії, лінгвістики, історії.

Р. А. Смирнова (Мінськ) висловила думку про те, що світогляд включає в себе як узагальнено-раціональні, так і духовно-практичні компоненти і є посредником у системі соціальної зумовленості наукового пізнання.

Нелінійний характер розвитку науки, зазначив В. С. Ст'юпін (Мінськ), спричинений активним впливом культури на теоретичні підвалини наукового пошуку — наукову картину світу, ідеали й норми наукового дослідження, філософські ідеї і принципи. Філософія синтезує категорії знання і культури в загальнонаукову картину світу і вносить в науку загальні уявлення про Всесвіт, суспільство і людину, характерні для певного ступеня розвитку світогляду. Коли наука стикається з новим типом об'єктів, характеристики яких не вкладаються в ідеали і норми наявної картини світу, виникає кілька можливих «ліній розвитку», селекція і реалізація яких здійснюється культурою.

Активне обговорення розгорнулося навколо питання «наукова картина світу» і проблеми з'ясування його ролі у прогресі наукового знання. В. М. Найдиш (Москва) зазначив, що для побудови концепції природничонаукової картини світу треба з'ясувати питання про її здатність спрямовувати розвиток теорії. Б. Я. Пугач (Харків) підкреслив евристичний характер принципу спостережуваності у створенні наукової картини світу. О. І. Панченко (Москва) запропонував виділяти у ній різні рівні теоретичного знання — онтологічний, концептуальний, рівень фундаментальних фізичних взаємодій, власне «теоретизований світ» і конкретні фізичні моделі, що, на його погляд, дозволяють включити картину світу в концепцію фізичної реальності. Л. А. Чекаль (Київ) розглянув наукову революцію як часовий процес. В. О. Чудінов (Москва) говорив про методологічну і системну функції філософської концепції атомістичної картини світу розвинутої науки. В. В. Казютинський (Москва) проаналізував світоглядні і філософські основи уявлень про розвиток матеріального світу в контексті сучасних астрономічних теорій про еволюцію Всесвіту. Зіставлення поглядів на сингулярність Всесвіту і природу вихідних умов розгортання компактного тіла кінцевого обсягу, що були передумовою виникнення унікальних природних закономірностей нашого світу, з філософським поняттям світу, що включає в себе людину, дає можливість, зазначає автор, зробити висновок про реальну множинність світів і цивілізацій у Всесвіті як про істотний аспект ідеї розвитку.

У ході обговорення Г. Ш. Худішвілі (Тбілісі) зазначив, що до поняття світу загалом як «усього існуючого» незасовна абстракція актуальної нескінченності. На значенні діалектико-матеріалістичної концепції розвитку для сучасної астрономії акцентували увагу О. П. Трофимен-

ко (Алма-Ата), Л. Ф. Кузнецова (Мінськ), І. В. Чернікова (Томськ). Проблему зміни стилю мислення в сучасній астрофізиці порушив В. Г. Торосян (Єреван).

В. І. Куцов (Москва) запропонував розрізняти два класи завдань, що виникають перед дослідниками в процесі наукового відкриття: завдання, які розв'язуються за допомогою їх редукції до вже відомих теоретичних схем і ті, що пов'язані зі зміною світоглядних принципів культури. Так, принципи геометрії Лобачевського неможливо виділити у евклідовій геометрії, оскільки вони сприяли розв'язанню фундаментальної проблеми несуперечливого обґрунтування математики, зумовленої зміною світоглядних установок.

Актуальність дослідження ролі і функцій світогляду для сучасного наукового пізнання дістала підтвердження і в доповіді Р. С. Карпінської (Москва), яка виділила основні орієнтації у розв'язанні проблеми розвитку в сучасній біології: природознавчу (особливо — на методи фізики) і світоглядну, з акцентом на гуманітарні уявлення. Інтерпретація ідеї розв'язання в біології від самого початку значною мірою зумовлювалася світоглядними питаннями про місце людини в світі живого, що дістало відображення і в поняттях еволюційної концепції — «вид», «індивід», «природний добір», «боротьба за існування». Популяційна генетика, надавши їм точно визначеного емпіричного змісту, штучно ізольовує популяцію від середовища і тому обмежує можливості дослідження історичного розвитку видів. Як вважає доповідачка, світоглядний підхід до еволюції як біосоціального явища є найперспективнішим напрямом розвитку біологічної науки.

О. І. Круликівський (Іркутськ) висловив припущення, що побудова теорії біологічного розвитку має синтезувати результати не лише еволюційної біології, а й інших біологічних дисциплін, які безпосередньо не включені в цю теорію, але впливають на теоретичну картину еволюції. Г. М. Мартиненко (Мінськ) зазначила, що включаючи людини в систему традиційної екології приводить до якісної перебудови розуміння взаємодії природи і суспільства.

Питання про співвідношення основного методологічного постулата фізики — принципу незмінності фізичних законів і проблеми розвитку природної дійсності порушив П. С. Дишлевий (Київ). Цей постулат обмежує сферу застосування фізичних методів у тих галузях знання, де концепція розвитку самого об'єкта є визначальною. На думку доповідачки, історичний підхід до фізичного світу і його законів становить основну перспективу розвитку фізики під впливом прогресу інших галузей природознавства і діалектико-матеріалістичної теорії розвитку.

Г. О. Федіна (Ленінград) зазначила, що і перед сучасною хімією стоїть завдан-

ня дослідити розвиток хімізму, яке можна розв'язати тільки за допомогою історичного підходу до фізико-хімічних процесів.

У центрі уваги кількох доповідей було питання про системно-структурний і комплексний підходи до визначення специфіки категорії розвитку. В. С. Тюхтін (Москва) спинився на визначенні характеру спрямованості руху і розвитку системно-структурними методами, тобто на шляху врахування таких інтервалів часу існування даного класу об'єктів, які можуть бути зіставлені з часом нагромадження й інтеграції специфічних ознак еволюції системи. Закони і категорії матеріалістичної діалектики в цьому разі виконують конкретно-методологічну функцію: виявлення основної рушійної суперечності розкриває загальний напрям розвитку як кількісну перевагу однієї із сторін протилежності в даних умовах. Якість же тут виступає своєрідною функцією від організації системи, для оцінки якої можна застосовувати математичні методи. Однак, зазначив доповідач, є складності у самому оцінюванні міри організованості системи на основі поняття «інформаційна ємкість системи» і в побудові генетичної теорії систем.

У доповіді Е. М. Мирського (Москва) була висвітлена роль, яку відіграють у розвитку науки комплексні міждисциплінарні дослідження, організовані не за належністю до певної галузі знання, а за проблемним принципом. Здобути на цьому рівні результати потім верифікують в окремих наукових дисциплінах. Міждисциплінарні дослідження, підкреслив доповідач, стали повсякденною науковою практикою і поширені значно більше, ніж прийнято вважати.

До цієї думки приєднався В. О. Бажаєнов (Казань), який вважає, що рівень метатеоретичних досліджень є однією з характерних особливостей сучасної науки, він дозволяє виявити найважливіші напрями її розвитку.

Д. І. Дубровський (Москва) запропонував розглядати питання про розвиток суб'єктивної реальності як феномена індивідуальної свідомості на основі комплексного підходу, залучаючи результати кібернетики, семіотики, психології, структурних методів. У цьому разі співвідношення свідомості і мозку може бути описане як співвідношення між інформацією і її носієм — мозковим процесом (кодом даної інформації), тобто у вигляді кодової залежності — центрального елемента будь-якої системи, яка самоорганізується і розвивається. Проте, зауважила Л. Ю. Ніколаєва (Душанбе), існують такі емпіричні закономірності інформаційних процесів у суспільстві, які утруднюють застосування поняття інформації на рівні соціальних явищ.

У роботі школи значне місце посів розгляд актуальних проблем теорії і методології дослідження діалектики суспільного розвитку — матеріалістичного розуміння

соціального прогресу, аналізу категоріального апарату історичного матеріалізму тощо.

Е. М. Лисманкін (Москва) спинився на питанні про об'єктивну природу законів розвитку суспільства. Об'єктивність суспільного буття доповідач визначив як його незалежність, по-перше, від свідомості людей, по-друге, від усвідомлення ними їхнього соціального життя. На його думку, не можна погодитися з тими авторами, котрі вважають, що за соціалізму виробничі відносини створюються свідомо; це суперечить принципу об'єктивності матеріалістичного розуміння історії, основним поняттям якого є суспільно-економічна формація.

При обговоренні цієї доповіді В. А. Мнрзоян (Єреван) зазначив, що акцентування об'єктивності соціального світу має поєднуватися із всебічним врахуванням суб'єктивного фактора. І. Е. Бекешкіна (Київ) показала соціальну зумовленість об'єктивістських установок буржуазної соціологічної науки особливостями духовного освоєння дійсності в капіталістичній суспільно-економічній формації. І. І. Фурсін (Севастополь) зауважив, що поки закони суспільного розвитку не пізнані, ними не можна повною мірою управляти, і поки люди залучені до матеріального виробництва, вони залежать від нього. Г. В. Карамішев (Москва) розвинув думку про співвідношення сталості і мінливості соціальних процесів. О. О. Шморгун (Київ) показав значення теорії суспільно-економічних формацій для аналізу стрибкоподібного діалектичного характеру суспільного розвитку. В. В. Томашов (Ярославль) і Л. Ю. Ніколаєва (Душанбе) спинилися на питанні про місце категорії «соціальна відповідальність» і «соціальна інформация» в категоріальній системі історичного матеріалізму. Ю. В. Олейников (Москва) розглянув перспективи розвитку суспільства в світлі сучасної екологічної ситуації.

Доповідь І. М. Сиземської (Москва) була присвячена проблемі співвідношення понять матеріального і духовного виробництва на основі категорії «практична активність» конкретно-історичного суб'єкта. Матеріальне виробництво, підкреслила доповідачка, включає виробництво засобів фізичного існування, засобів матеріального існування і сферу формування самої людини. Тому діалектика матеріального і духовного виробництва передбачає взаємодію обох сторін виробництва, його історичну змінюваність, опосередкованість складною системою суспільних відносин, зростанням ролі духовного виробництва.

В ході обговорення Н. М. Козлова (Москва) показала роль вивчення форм духовного виробництва в умовах державно-монополістичного капіталізму для аналізу буржуазної методології соціального пізнання, В. М. Межуєв (Москва) підкреслив, що категорія «духовне виробницт-

во» передбачає вивчення духовної діяльності з точки зору виробництва суспільних зв'язків. Уточненню змісту поняття «духовне виробництво» присвятила свій виступ і Н. В. Мотрошилова (Москва), заперечивши проти його надто розширеного тлумачення.

Е. М. Ткачов (Москва) у своїй доповіді розглянув зміст поняття «особа» з погляду цілісності людщини відповідно до цілісності суспільства. Різні історичні типи суспільної цілісності формують і різні типи особи. Тому в класовому суспільстві, вважає доповідач, особа існує як соціальний тип, а індивідуальність набуває якостей, які не мають нічого спільного з особистісними. Індивідуальність трансформується у цілісну людину лише в умовах комуністичного суспільства.

На особливого значенні конкретно-історичного підходу до дослідження індивідуального й соціального спинився В. П. Перевалов (Москва). Питання про співвідношення наукових і художніх методів вивчення особи розглянув П. М. Каллошин (Ташкент).

Два основні способи тлумачення розвитку світу були розглянуті у доповіді В. М. Межуєва (Москва): з точки зору культури — як цільова детермінація подій минулими і майбутнім в людській діяльності і з природничонаукових позицій — як причинно-наслідковий зв'язок природних явищ. Філософія досліджує принципи всезагальності розвитку і підсумовує результати наукового знання про розвиток насамперед на основі певного способу бачення реальності, властивого даній культурі. Тому побудова універсальної картини розвитку світу — це не тільки теоретична проблема, а й спосіб практичного поєднання епох і культур через конкретну людину в єдиний історичний процес. В. К. Хорошилова, продовжуючи думку доповідача, розглянула різні історичні форми втілення ідеї розвитку в тих чи тих типах світогляду — зокрема як становлення, рух, творення, еволюція і прогрес. М. В. Карабанов (Москва) висвітлив значення специфічно філософського підходу до проблеми розвитку.

Активний відгук дістали доповіді, присвячені проблемам критики сучасної ідеалістичної діалектики, з'ясуванню соціальних і гістологічних причин протиставлення принципів історичного розвитку і його відображення в буржуазній філософії.

О. С. Богомоллов (Москва) показав, що нерозуміння діалектики суперечності людської практичної і теоретичної діяльності призводить або до вульгарноматеріалістичного еволюціонізму, або до емерджентних уявлень про виникнення нової якості. Розрив об'єктивно пов'язаних моментів розвитку штовхає буржуазних філософів до ірраціоналістичних концепцій діалектики суспільного прогресу — «негативної», «критичної», «діалектики абсурду», «критики» тощо.

У виступах В. С. Федчина (Іркутськ) і Р. І. Отунбаєвої (Фрунзе) були виділені характерні ознаки «негативної» діалектики — антропологізм, визнання непереборності антиномії, апафатичний спосіб сходження до істини та ін. Б. Л. Гутман (Калінін) спинився на специфіці діалектики сучасного неомітизму, а Т. П. Малькова (Москва) піддала критиці метафізику різновидів сучасного пультарного матеріалізму — так званого «наукового матеріалізму», «кригічного матеріалізму», «смердженного матеріалізму». О. Л. Черткова (Москва) підкреслила необхідність критики позитивістського тлумачення системного підходу і неприпустимість підміни його діалектичного осмислення конкретно-науковими методами.

У своїй доповіді Н. В. Мотрошилова (Москва) критично проаналізувала інтерпретацію ідеї розвитку у феноменології Гуссерля, яка є одним з найбільш впливових теоретичних джерел сучасних уявлень про розвиток в буржуазній філософії. Основна процедура феноменологічної філософії — редукція субстанціальних характеристик світу, в тому числі й природного і соціального розвитку, до статичних феноменів свідомості. Проте цей метод, зазначила доповідачка, прийшов у суперечність зі схопленими Гуссерлем реальними діалектичними взаємозв'язками фактів свідомості і її активності. У пізніх працях Гуссерля це дістало відображення у спробі визнання історичного розвитку знання і оновлення феноменології через концепції «життєвого світу»; проте й це не змогло змінити загального ідеалістичного телеологічного гуссерлівської філософії історії. В. П. Філатов (Москва) і Р. О. Євтушенко (Дніпропетровськ) розвинули думку про неіснуючі діалектико-матеріалістичного переосмислення категорії «розуміння», теоретичний розгляд якої у сучасній буржуазній філософії і методології суспільних дисциплін багато в чому визначається феноменологією Гуссерля. Є. К. Бистрицький (Київ) зазначив, що розрізнення інтенціональних і фонових інтуїцій свідомості у феноменології свідчить про спробу некласичного обгрунтування теоретичної рефлексії в буржуазній філософії і методології науки. В. М. Порус (Москва) підкреслив, що ставлення того чи того напрямку буржуазної філософії до проблеми раціональності є основним контекстом, в якому можна вивчати і зміни у ставленні до діалектики. В. П. Загороднюк (Москва) виділив у концепції зростання знання, яку розвивають буржуазні «історичні школи» філософії науки, антиномії історичного й логічного, революційного і еволюційного, абсолютного і відносного.

Природно, що під час розгляду діалектичної теорії розвитку в низці доповідей висвітлювались актуальні проблеми творчої діяльності людини, співвідношення культури, творчості, соціальної зумовле-

ності творчості, підвищення творчої активності суб'єкта історії в комуністичному будівництві.

Вивчення діалектичної взаємодії відображення і творчості, репродуктивної і творчої функцій свідомості є, як підкреслив у своїй доповіді А. Т. Шумілін (Сімферополь), важливим аспектом теорії історичного матеріалізму. Доповідач запропонував характеризувати сутність творчості у чотирьох взаємодоповняльних визначеннях: 1) творчість — процес створення істотно нового, 2) творча діяльність завжди оригінальна; 3) творчість є комбінування; 4) творчість — процес розв'язання нестандартних завдань у нестандартних ситуаціях. Цій же проблемі була присвячена доповідь М. Л. Лейзерова (Москва), у якій взаємозумовленість відображення і творчості пояснювалася на нейрофізіологічному рівні як внутрішній взаємозв'язок афферентних і ефферентних сигналів. Г. О. Давидова (Москва) висвітлила проблеми творчості як вищої форми діалектичного розвитку під кутом зору марксистського розуміння самодіяльності людини як родової, універсальної історичної істоти. Творчість постає насамперед як розвиток цілісної структури людини, зазначила вона. Значущість діалектико-матеріалістичного аналізу творчості для розв'язання практичних завдань комуністичного будівництва підкреслив Б. В. Новаков (Київ).

У доповіді С. М. Плотникова (Москва) були сформульовані деякі методологічні принципи дослідження соціальної динаміки художньої культури як одного з основних видів творчої діяльності, розглядалися висновки конкретних соціологічних досліджень з питань соціального престижу професії творчого працівника, зв'язку художніх потреб населення з соціально-демографічними характеристиками. В обговоренні доповідей взяла участь також С. В. Корнілов (Калінінград), Ю. М. Мартинюк (Сімферополь).

На заключному засіданні виступили Н. С. Автономова (Москва), В. В. Шеляг (Москва), О. І. Арнольдов (Москва).

Н. С. Автономова розповіла про хід роботи Міжнародного симпозіуму з проблеми «Несвідоме: природа, функції, методи дослідження» (29 вересня — 5 жовтня 1979 р.). В. В. Шеляг підбив підсумки XVI Всесвітнього філософського конгресу і XI конгресу Асоціації політичних наук (Москва, серпень 1979 р.). О. І. Арнольдов виклав основні вимоги, що висуваються перед молодими вченими на сучасному етапі розвитку нашого суспільства. Висока інтелектуальна, моральна та емоційна культура, громадянська і трудова активність, постійне прагнення до удосконалення — ось ті якості, які потрібні для успішної наукової творчості.

III Всесоюзна школа молодого філософа стала значним явищем у житті молодих

вчених - суспільствознавців нашої країни. Зустрічі учасників, обговорення актуальних проблем разом з провідними вченими, поради молодим науковцям з боку представників філософських журналів — усе це сприятиме підвищенню професійного рівня молодих філософів.

Під час обговорення були визначені найперспективніші напрями дослідження проблеми розвитку. Це, насамперед, аналіз її світоглядних аспектів; співвідношення категорій розвитку і культури, розвитку і творчості; нелінійності розвитку, місця

в ньому прогресу і регресу; з'ясування значення об'єктивних і суб'єктивних факторів у суспільному процесі.

Робота школи продемонструвала особливу актуальність діалектико-матеріалістичного підходу до проблеми розвитку як для практичного розв'язання важливих соціальних і науково-теоретичних завдань, так і для дальшої плідної розробки принципових положень марксистсько-ленінської філософії.

*І. Е. БЕКЕШКІНА,
Е. К. БИСТРИЦЬКІЙ*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ТВОРЧОСТІ

27—28 вересня 1979 року з ініціативи Кримського і Севастопольського відділень Філософського товариства СРСР у Сімферополі проведено робочу нараду щодо організаційного оформлення секції методології творчості Українського відділення ФТ СРСР *. Її учасники виступили також за «круглим столом» з науковими повідомленнями про результати здійснення ними досліджень і про актуальні проблеми розробки методології творчості. У нараді поряд з представниками Української РСР взяли участь учені Москви, Ленінграда, Риги, Горького, Ульяновська, Свердловська, Ташкента, Ростова-Дону та інших міст.

С. Ю. Гаїров (Ташкент) відзначив, що в Узбекистані та інших середньоазійських республіках провадиться вивчення загальних законів, логіки і методів оптимізації творчої діяльності. І це помітно позначається на результатах творчої підготовки кадрів. Плідною є спільна робота винахідників і патентознавців середньоазійського науково-дослідного, проектно-конструкторського і технологічного кабельного інститутів «Средазкабель». Збільшена питома вага патентознавців, став тіснішим контакт між ними і розробниками (як до технічного рішення, так і в процесі виявлення і захисту патенто здатних винаходів). Це привело до зростання останніх. Нині службове винахідництво дає понад 85 процентів патентоздатних технологічних рішень.

В. М. Ніколко (Сімферополь) говорив про доцільність організації в інститутах фі-

лософії АН СРСР і АН УРСР спеціальних служб, які розробляли б теорію творчості й конкретні методики оптимізації творчого пошуку, забезпечили б високий рівень організації самого процесу підготовки творчих кадрів, а також нагадав про неодноразово висловлену на конференціях і симпозиумах пропозицію — створення Всесоюзного науково-дослідного інституту з проблем творчості.

Г. Я. Буш висловив думку про потребу у виданні підручників і створенні програм курсу з теорії творчості. Випускники вузів здебільшого не мають чіткого уявлення про природу творчої діяльності, її закономірності, методи і прийоми. При цьому Г. Я. Буш послався на позитивний досвід роботи народних університетів технічної творчості Риги й інших міст, де конкретно вчать, як підійти до розв'язання технічного завдання, як правильно його поставити, які особливості винахідницького пошуку, якою інформацією потрібно при цьому озброїтися, як використати з цієї метою патентні фонди та ін. Багато випускників університетів стали авторами десятків винахідницьких і раціоналізаторських рішень. У виступі О. І. Первомайського йшлося про аналогічний досвід роботи кафедри філософії Сімферопольського університету, яка знайшла цікаві форми зв'язку вчених і виробничників (інженерів, техніків, робітників-винахідників і раціоналізаторів).

Обрано бюро секції, яке функціонуватиме на базі Кримського відділення ФТ СРСР (Сімферопольський держуніверситет, кафедра філософії). До його складу увійшли: доктор філософських наук, професор А. Т. Шумілін (голова), доктор філософських наук, професор В. М. Сагатовський, доктор філософських наук М. М. Морозов, в. о. професора А. І. Клевцов, кандидат філософських наук, доцент М. А. Венгеренко, кандидат філософських наук, доцент І. І. Фурсін.

* У цей же час у країні проведено чимало інших зустрічей: 2—4 жовтня 1979 року в Новосибірську відбувалася Всесоюзна науково-практична конференція з проблем технічної творчості, а в грудні — III Міжвузівська конференція з методологічних проблем технічної творчості (Рига).

На засіданнях «круглого столу» висвітлювалися загальнометодологічні проблеми творчості: її філософський аспект, співвідношення відображення і творчості, діяльності й творчості, шляхи оптимізації мислення і творчої діяльності, психологія творчості, специфічні форми творчого пошуку. Чимало уваги приділено специфіці й закономірностям різновидів творчості. Одне з центральних місць в дискусії посіла проблема розробки загальної теорії творчості.

Жвава дискусія розгорнулася навколо доповіді А. Т. Шуміліна «Актуальні проблеми теорії творчості». Доповідач обстоював положення, що предметом теорії творчості має стати творча функція свідомості тією мірою, якою відображувальна функція є предметом теорії відображення. Ця теза про дві функції свідомості не викликала особливих заперечень.

Я. О. Пономарьов (Москва) підтвердив, що творча діяльність і психологічно відрізняється від інших різновидів діяльності. В кожній людині виявляється той самий психологічний тип поведінки у творчій ситуації. Саме ця особливість свідомості має бути предметом теорії творчості. Як показав Ю. М. Мартинюк, навіть фізіологічно творчий процес обслуговується особливими структурами мозку. М. М. Морозов (Донецьк) запропонував розширити визначення предмета теорії творчості за рахунок тих чинників, які забезпечують емерджентний ефект. Г. М. Фомін підкреслив, що, оскільки суб'єктом творчості може бути група людей, але не всякий колектив здатний розв'язувати творчі завдання, предметом теорії творчості мають бути ті соціальні зв'язки, які забезпечують функціонування творчо здатних колективів.

В. М. Сагатовський розглядає творчість як один з універсальних аспектів людської діяльності. Неправильно залічувати її тільки до пізнання або практично-перетворювальної діяльності: вона пронизує і те й інше. Пізнання орієнтоване на досягнення істини, а перетворювальна діяльність — на одержання корисного ефекту. У тих випадках, коли процес досягнення цих цінностей включає в себе щось нове, в якому виражається сутність суб'єкта, пізнання й практика набувають творчого характеру.

Докладно обговорювалася проблема виділення категоріального апарата теорії

творчості. Зокрема, було порушено питання про статус соціальної творчості. В. І. Белозерцев, І. І. Фурсін, К. Т. Бурдов (Ростов-на-Дону) звернули увагу на те, що цей найважливіший різновид творчості неправомірно лишається без уваги в нашій літературі, хоча широко вживаються поняття «соціальна діяльність», «соціальна практика», «соціальні дії». Основоположники марксизму-ленінізму, підкреслили вони, неодноразово висловлювалися про соціальну творчість мас, маючи на увазі насамперед їх революційну творчість, в тому числі політичну, а також соціалістичне змагання як метод побудови нового суспільства.

Ю. П. Анисимов виділив як об'єкт соціального аналізу організаторську творчість. Як показують соціологічні дослідження, твердив він, чим вищий і відповідальніший ранг керівника, тим більший процент нестандартних ситуацій, що потребують творчих розв'язків. На думку Ю. Ф. Сафонова, розробка теорії творчості викликана потребами соціальної практики саме соціалістичного суспільства. Г. М. Фомін розвинув це положення і зауважив, що творчість є характерною особливістю розвинутого соціалізму, що дістало своє відображення у найважливіших партійних документах і новій Конституції СРСР.

У багатьох виступах висвітлювалися специфічні особливості різних сфер творчої діяльності та шляхи розвитку творчих здібностей особи. Так, А. О. Баталов (Свердловськ) своє повідомлення присвятив темі «Мислення, творчість і професія», А. С. Архангельська — «Синкретизм особи і синкретизм стилю», Ю. М. Бурнусенко — «Творчість і архітектура». Доктор філософських наук С. М. Плотников (Москва) проаналізував соціальну діалектику розвитку духовної культури в розвинутому соціалістичному суспільстві. Результатами своїх досліджень проблеми творчості поділилися кандидат філософських наук Г. О. Давидова (Москва), яка спинилася на родових ознаках людини-творця, і кандидат філософських наук, доцент І. І. Фурсін (Севастополь), який виступив з повідомленням на тему «Ідея розвитку і творчості».

І. І. ФУРСІН, В. М. НІКОЛКО

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ ІДЕОЛОГІЧНОЇ БОРОТЬБИ

Перемога соціалістичної революції в нашій країні, успіхи першої у світі соціалістичної держави, створення соціалістичної системи і перетворення її на вирішальний фактор суспільного розвитку практично підтвердили правильність теоретичних положень і висновків марксизму-ленінізму. Непоборна сила і могутність реального соціалізму яскраво демонструє торжество соціалістичної ідеології.

Основні теоретичні проблеми марксистсько-ленінської ідеології, закономірності і найхарактерніші риси її розвитку в сучасних умовах розглядаються у колективній праці філософів СРСР і НДР «Філософські проблеми ідеологічної боротьби»*

Численна сучасна література висвітлює різні сторони ідеологічної боротьби. У зазначеному ж дослідженні зроблено спробу комплексного вивчення основних соціально-економічних і політичних проблем ідеологічної боротьби. У багатоплановому аналізі найбільшу увагу приділено таким трьом групам питань, як: марксистсько-ленінське вчення про ідеологію; марксизм-ленінізм — ідеологія комуністичного творення; критика буржуазних і ревізіоністських концепцій ідеології. Головний мотив, що ним керувалися автори книжки, — розкриття закономірностей і основних рис розвитку ідеології на сучасному етапі, глибоке і всебічне вивчення багатогранної ідеологічної діяльності КПРС і комуністичних партій країн соціалістичної співдружності.

Складні і багато в чому ще мало досліджені теоретичні проблеми порушені тут у зв'язку з аналізом класового характеру ідеології, з критикою сучасних буржуазних, ревізіоністських і реформістських концепцій ідеології.

У книжці докладно розглядається марксистсько-ленінська концепція ідеології, аналізуються її місце і функції в соціальному і духовному житті людей, у класовій боротьбі буржуазії і пролетаріату. В книжці підкреслюється, що «наукова ідеологія — це заснована на спеціальному дослідженні соціального процесу система регулятивних ідей, уявлень, ідеалів, імперативів, яка відображає становище, потреби, інтереси, прагнення певного класу, суспільної групи або всього суспільства, історично певні умови і рівень його розвитку і слугує для їх постійної соціальної орієнтації» (с. 25). Докладно розглядається питання про партійність ідеології.

* Философские проблемы идеологической борьбы / Редкол. : Одуев С. Ф. и др. — М. : Мысль, 1978. — 382 с.

Значне місце в монографії посідає розкриття ролі наукової ідеології в революційному перетворенні світу. Відзначається, що радянське суспільство стало суспільством, де панує науковий, матеріалістичний світогляд, у його свідомості утвердилася і успішно розвивається наукова, соціалістична ідеологія. Реальний гуманізм нового ладу, втілюючись в ідеалах соціалістичної революції, поглиблюється мірою розвитку нових суспільних відносин, виявляючи всю повноту і багатство свого змісту в ході боротьби за побудову комунізму. Наукова теорія не тільки розкриває економічні, соціально-політичні і культурні передумови більш повного втілення гуманістичного ідеалу, але й обґрунтовує значення діалектичної взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів, зростання ролі суб'єктивного фактора у створенні суспільних умов для гармонійного розвитку кожної людини, зростання її творчих сил, її соціальної активності (с. 116). Розвиток соціалізму і будівництва комунізму з необхідністю передбачає постійне посилення конструктивного впливу суб'єктивного фактора, зокрема науково-теоретичної свідомості, на суспільну практику. Зростання впливу наукової ідеології на систему цінностей і практичну діяльність трудящих, посилення їхньої суспільно-політичної активності забезпечується соціалістичною демократією. Ідеологія марксизму-ленінізму, підкреслюють автори, активно впливає на всі рівні і ланки демократичної системи управління господарським і культурним будівництвом, сприяє виробленню усвідомленої єдності цілей, засобів і методів у боротьбі за побудову комунізму (с. 119). Соціалістична свідомість трудящих, підкреслюють автори, розвивається в процесі будівництва зрілого соціалістичного суспільства, в ході практичного розв'язання завдань у сфері економіки, суспільних відносин, духовного життя, культури.

Велику увагу приділено в рецензованій праці розглядові ідеологічного співробітництва марксистсько-ленінських партій країн соціалістичної співдружності. Така співдружність є дійовим виявом життєдіяльної сили соціалістичного інтернаціоналізму. Виражаючи спільність інтересів і цілей робітничого класу різних націй і держав, підкреслюється у книжці, інтернаціоналізм є однією з найхарактерніших рис ідеології робітничого класу. У рецензованій праці робиться висновок, що в умовах розвинутого соціалізму інтернаціоналізм виступає і як політика, і як широка соціальна практика нового суспільства. Крім того, він охо-

плює сферу почуттів, моральних принципів, соціальної психології, виявляється як справді всепроникний принцип соціалістичної співдружності.

Одне з центральних місць у книжці посідає критичний аналіз сучасних буржуазних, реформістських і ревізійністських концепцій ідеології. Визначається, що загострення боротьби між соціалістичною і буржуазною ідеологіями зумовлюється двома обставинами, які визначають ідеологічну ситуацію сучасності: успіхами у поширенні марксистського вчення в усьому світі, швидким зростанням його політичного і морального авторитету, з одного боку, і все запеклішою протидією цьому процесові, що її чинить буржуазна ідеологія. Становлячи кризовий духовний феномен, що зростає на ґрунті загальної кризи капіталізму, буржуазна ідеологія свідомо фальсифікує соціальну дійсність, намагається виробити таку систему поглядів, яка б могла теоретично пояснити, а головне — виправдати експлуатарський лад, буржуазний спосіб життя, статі духовною зброєю захисту капіталізму. У книжці здійснюється аналіз кризи найвпливовіших ініці філософських течій: логічного позитивізму, неотомізму, екзистенціалізму, феноменології, структуралізму та ін. Визначається, що кризові явища в них є, по-перше, відображенням занепаду буржуазного світогляду, буржуазної ідеології загалом, бо теоретичні концепції філософського ідеалізму не можуть базуватися на матеріалістичних висновках науки. По-друге, криза в буржуазній філософії — це наслідок принципової нездійсненності її претензій. Звідси пошуки «нових шляхів», модернізація старих доктрин, спроби створити якусь «надфілософію», яка стоїть «над» матеріалізмом і ідеалізмом, і відповідну їй «надідеологію», яка стоїть «над» соціалізмом і капіталізмом, «над» ідеологічною боротьбою.

Виступи буржуазної ідеології проти марксизму-ленінізму здійснюються як у плані відкритого протидіювання з метою «спростувати» або «перевершити» його метод, логіку, систему аргументації з допомогою фальсифікацій, підфарбованих в об'єктивістські кольори, так і в плані намагань ототожити його з буржуазною ідеологією, проповідуючи «інтеграцію» марксизму-ленінізму з буржуазними ідейними течіями, «зняття» його революційного змісту, його «поліпшення», «уточнення», «збагачення» тощо. У рецензованій праці піддаються критичній концепції ідеолога «нових лівих» Г. Маркузе, буржуазних філософів Е. Фромма, Д. Рісмена, У. Ростоу, З. Бжезінського, Р. Дарендорфа, Г. Гадамера та ін. Зокрема викривається справжня суть буржуазної футурології, що претендує на роль наукового прогнозування майбутнього.

Футурологія, доводять автори, дедалі відвертіше виступає як ідеологія, і їй надається все більше значення в ідеологічній мобілізації державно-монополістичного капіталізму на боротьбу проти марксизму, со-

ціалістичної системи і світового революційного руху.

Дослідники аргументовано і переконливо показують спільність соціал-реформістської і ревізійністської ідеології. Хоча соціал-реформізм і ревізійнізм — різні ідейні течії, вони міцно пов'язані між собою. Їхні історичні причини і соціальні джерела, політична і теоретична сутність, а також цільові настанови мають багато спільних моментів. Їх новою ідеологічною платформою є опортунізм, за допомогою якого буржуазія здійснює вплив на маси. У книжці піддаються критичному аналізу ідеології соціал-реформістської і ревізійністської теорії «демократичного соціалізму», розкривається соціальна сутність теорії «деідеологізації» і «реідеологізації», показано їх наукову неспроможність. Відзначено, що корінні проблеми сучасного суспільного розвитку, які стоять у центрі боротьби між капіталізмом і соціалізмом, вторгаються ініці в релігійну ідеологію, що є активним учасником цієї боротьби. Аналіз нових течій у теології має істотне значення для з'ясування місця і ролі релігії в сучасному світі, для критики спроб реакції використати релігію у своїх цілях, для зміцнення єдиного фронту сил, що борються за демократію, мир, соціальний прогрес.

У рецензованій праці приділено чимало уваги спростуванню буржуазної «радянології», критичі лівого екстремізму і його ідеології. Намагання буржуазних псевдореволюціонерів паразитувати на ідеології марксизму — це, як показано у праці, що один вияв неспроможності сучасних форм «лівацтва». Силкування «лівих» екстремістських ідеологій прикритися марксистською термінологією свідчить про те, що пролетарська ідеологія незмінно бере гору над дрібнобуржуазною, через що остання змушена пристосовуватися, виставляти себе за «теж пролетарську», «теж марксистську» течію.

Через усю працю червоною ниткою проходить думка про те, що ідеї марксизму-ленінізму, втілені в успіхах Радянського Союзу та інших соціалістичних країн, міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху, є могутнім прискорювачем світового соціалістичного прогресу. Досягнення реального соціалізму у створенні нових, комуністичних форм соціального буття сприяють дедалі більшому поширенню ідей марксизму-ленінізму, які відтісняють буржуазну ідеологію, роблять величезний вплив на весь хід сучасної класової боротьби і на міжнародній арені, і в окремих країнах, революціонізують активність мас.

Уміння виділити головне у нечисленних фактах суспільної свідомості, розкрити основні форми ідеології, здатність чітко поставити проблему — характерна риса книжки. Підсумовуючи, зазначимо, що зазначена праця є серйозним внеском у розробку проблем ідеології та ідеологічної боротьби.

ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНЕЗИСУ СВІДОМОСТІ

Фундаментальне значення категорії свідомості для осмислення відношення «людина—світ людини» зумовлює потребу в розробленні питань, пов'язаних зі з'ясуванням генезису свідомості у контексті предметно-практичної діяльності, усіх тих об'єктивних, матеріальних корелятів, які лежать в основі її відображальних функцій. Важливу роль тут відіграє вибір вихідного принципу дослідження, за допомогою якого можна пов'язати в єдине ціле дані природничих і соціально-гуманітарних наук, здобуті ними в процесі вивчення цієї складної проблеми.

Праця Л. І. Бондаренко * присвячена першому з зазначених аспектів проблеми свідомості, а саме історичним етапам становлення і розвитку свідомості. Дослідження єдності «онто-» і «філогенезу» свідомості здійснюється в ній з погляду єдності історичного і логічного. У монографії з методологічних позицій діалектичного матеріалізму узагальнюються нові дані спеціальних наук (психології, фізіології вищої нервової діяльності, історії первісного суспільства, мовознавства, археології та ін.), піддаються критиці сучасні буржуазні ідеалістичні концепції свідомості, по-філософськи осмилюється проблема засвоєння в індивідуальній свідомості суспільно-історичного досвіду людства, що набуває особливої актуальності для розв'язання практичних завдань навчання і виховання особи.

Автор зосереджує увагу на порівняно мало вивчених аспектах проблеми становлення свідомості — зокрема на питаннях про співвідношення матеріальної й ідеальної сторін діяльності на різних етапах історичного розвитку, про періодизацію етапів розвитку свідомості і її критерії, про генезис цілепокладання та ін.

У книжці значне місце посідає історія дослідження проблеми єдності «онто-» і «філогенезу» свідомості (загальних закономірностей становлення суспільної й індивідуальної свідомості). Виділено два основні напрями в розвитку принципу єдності «онто-» і «філогенезу» свідомості — об'єктивно-ідеалістичний (Гегель, неогегелянство) і вульгарно-матеріалістичний (біогенетична школа у психології і фрейдизм). На основі зіставлення концепцій свідомості у сучасній і класичній буржуазній філософії автор цілком слушно робить висновок про відхід нинішніх буржуазних теоретиків від раціонального розуміння свідомості у філософії класичного періоду, про глибоко реакційну соціальну сутність сучасних буржуазних концепцій свідомості. Підкреслюється думка про те, що ефективна критика антинаукових і реакційних концепцій свідомості пов'язана з дальшою всебічною розробкою цієї проб-

леми на ґрунті осмислення нових відкриттів у різних галузях спеціальнонаукового знання з позицій діалектико-матеріалістичної методології.

За вихідний пункт дослідження генезису свідомості у монографії береться принцип відповідності ідеальної й матеріальної діяльності на кожному з етапів їх розвитку. Для його обґрунтування автор залучає новітні дані психологічної науки. У книжці підкреслюється евристичне значення історико-матеріалістичної ідеї про суспільну природу індивідуальної свідомості для наукового розв'язання проблеми єдності структури матеріальної й ідеальної діяльності, а також показано безплідність методології, яка ігнорує цю фундаментальну ідею.

Обстоюючи положення про те, що ідеальна діяльність не тільки породжується діяльністю матеріальною, але й має з останньою єдину структуру, Л. І. Бондаренко простежує історично мінливу структуру людської діяльності. Вона підкреслює методологічну значущість принципу практики для розуміння природи свідомості і у зв'язку з цим звертає увагу на потребу в його конкретизації у психологічних дослідженнях.

Але водночас маємо відзначити, що в самій монографії методологічні можливості принципу практики у розв'язанні проблеми свідомості реалізовані недостатньо. Це почасти виявилось в тому, що обґрунтування тези про передачування трудової діяльності свідомості має дешо декларативний характер, підкріплюється лише даними самої психології. З позицій діалектико-матеріалістичної методології видається неправомірним саме формулювання проблеми у формі «що чому передавало» (у часовому аспекті). Первинність і визначальна роль практики у відношенні до свідомості є її «первинність» як основи у відношенні до діяльності ідеальної. З цього погляду дістають свою адекватну інтерпретацію й експериментальні дані, які залучаються під час розгляду проблеми свідомості. Застосування принципу практики в усьому його обсязі сприяло б і значному поглибленню критики буржуазних концепцій співвідношення трудової діяльності і свідомості.

Л. І. Бондаренко на великому фактичному матеріалі показує обмеженість метафізичного способу мислення в розгляді проблеми становлення і розвитку свідомості. Однак, на наш погляд, потрібно було більшу увагу приділити розкриттю гносеологічних коренів метафізичних і ідеалістичних поглядів на проблему свідомості.

Становить інтерес авторський підхід до співвідношення «онто-» і «філогенезу» свідомості як до діалектичної єдності логічного й історичного (відтворення в «онтогенезі» свідомості у згорненій формі суттєвих моментів її «філогенезу»). Тут автор виходить з положень марксистсько-ленінської філософії про закономірності становлення сві-

* Бондаренко Л. И. Основные этапы становления сознания: Логическое и историческое в генезисе сознания.— К.: Вища школа, 1979.—200 с.

домості, суспільну природу індивідуальної свідомості, опредметнення і розпредметнення як об'єктивний механізм діалектики індивідуальної і суспільної свідомості. Спираючись на ці методологічні передумови, залучаючи дані сучасної психології з проблеми розумового розвитку дитини (теорії поетапного формування «розумових дій»), Л. І. Бондаренко обґрунтовує думку про те, що єдність «онто-» і «філогенезу» мислення зумовлена принципово іншими закономірностями, ніж сформульовані Мюллером і Геккелем біогенетичний закон. На цій основі у монографії розглядається проблема закономірностей засвоєння індивідом суспільно-історичного досвіду.

Важливе значення для дослідження генезису свідомості має визначення періодизації цього процесу і вироблення її критеріїв. Це питання ще не дістало однозначного розв'язання у нашій дослідницькій літературі. Пропонований у рецензованій монографії підхід — аналіз соціально-історичних особливостей становлення практики, що зумовлюють якісну специфіку відповідних етапів генезису свідомості, — видається методологічно ефективним. За критерій періодизації генезису свідомості береться «тип практичної діяльності». Підставою його виділення, на думку автора, є рівень розвитку продуктивних сил. Вважаємо такий підхід плідним як у розв'язанні питань, пов'язаних з осмисленням форм соціального відображення, так і в обґрунтуванні положення про взаємозв'язок генезису свідомості зі становленням категоріальних форм відтворення дійсності.

Сформульовані методологічні принципи дослідження реалізуються у монографії в процесі аналізу конкретно-історичних етапів становлення і розвитку типів практичної діяльності і відповідних їм форм свідомості. Використовуючи великий матеріал з різних галузей знання, зокрема психологічної науки, автор обстоює положення про єдину ло-

гіку «онто-» і «філогенезу» свідомості, загальні закономірності розвитку суспільної й індивідуальної свідомості.

Розглядаючи етапи становлення індивідуальної свідомості, спираючись у своїх висновках на теорію і практику експериментальних досліджень сучасної психологічної науки, Л. І. Бондаренко показує органічний зв'язок між характером, типом практичної діяльності, який перебуває у становленні, і способом його ідеального відображення в «онто-» і «філогенезі» свідомості. Відповідно до цього у книжці розкривається процес змінювання суб'єкта пізнання і практики. Заслужують на увагу міркування автора, що стосуються генезису цілепокладання, його зумовленості якісно визначеними етапами розвитку практики, походження і розвитку мовного знаку тощо.

До позитивних рис рецензованої книжки належить і те, що фактичний матеріал подано у систематично узагальненій формі. Особлива увага приділена даним дитячої психології, зокрема матеріалам дослідження проблеми розумового розвитку дитини. Щоправда, подекуди фактичний матеріал превалює над його філософським узагальненням, але беручи загалом, відзначимо, що автор використовує його вміло, строго підпорядковуючи меті філософського аналізу.

Здійснене у монографії дослідження співвідношення «онто-» і «філогенезу» свідомості на основі принципу єдності логічного й історичного становить певний внесок у розробку цієї надзвичайно важливої світоглядної проблеми. Здобути автором результати становлять не тільки теоретичний інтерес, а й мають безпосередньо практичне значення для навчання і виховання особи. Тому не має сумніву в тому, що рецензована праця стане в пригоді спеціалістам і зацікавить широке коло читачів, які хочуть поглибити свої знання з проблем свідомості.

М. Л. ЗЛОТІНА

ОБ'ЄКТИВНЕ І СУБ'ЄКТИВНЕ В ПРОЦЕСІ ВІДОБРАЖЕННЯ *

Рецензована книжка присвячена розробці філософських категорій об'єктивного і суб'єктивного на основі загальнофілософських принципів діалектико-матеріалістичної теорії відображення. Це одна з перших монографій, в якій з погляду системного дослідження процесу відображення дається цільне уявлення про багатогранний зміст і функції об'єктивного і суб'єктивного як парних філософських категорій.

* Д е й н е к о Н. И. Объективное и субъективное в процессе отражения. — Киев; Одесса: Вища школа, 1978. — 167 с.

Зміст книжки поданий у трьох розділах. У першому — «Загальна характеристика об'єктивного і суб'єктивного як філософських категорій процесу відображення» (с. 7—65) автор розглядає гносеологічні характеристики принципного розрізнення відображувачого і відображуваного під кутом зору діалектики суб'єкта й об'єкта пізнання в його практичних та духовних контекстах. До цих характеристик М. І. Дейнеко залічує специфічність систем суспільно-історичної практики та систем об'єктів зовнішнього світу, з яким людина взаємодіє у пізнанні; наявність у ній свідомості, мови, соціальності, логіко-пізнавальних, нормативно-

оцінних форм відображення, що відмежовують відображуюче (суб'єктивність) від відображуваного (об'єктивність), різні рівні взаємодії відображуючого і відображуваного від зовнішнього матеріального до внутрішнього ідеального, від усвідомлюваного до неусвідомлюваного, від необхідної, природної та соціально зумовленої суб'єктивності до суб'єктивності штучної (с. 13—14).

Відповідно розкривається структура пізнання, форми і зміст ідеальних образів на різних ступенях і рівнях пізнання, матеріальні й ідеальні засоби пізнання, діалектика переходу від неповного до повного знання, цільової установки в пізнанні та ін. (с. 17—21).

У визначенні найзагальніших характеристик категорій об'єктивного і суб'єктивного М. І. Дейнеко прийшов до висновку про багаторівневість розкриття їх змісту і функцій в процесі пізнавальної діяльності та її практичної, суспільно-історичної детермінації. Він показав, що на кожному структурному рівні відбувається диференціація тих чи тих компонентів об'єктивного і суб'єктивного, які виконують специфічні функції у процесі відображення.

В онтологічному аспекті досліджувані категорії виражають загальні властивості й багатогранні параметри відображуваної діяльності людини при взаємодії з зовнішнім світом. Ці властивості, зокрема, розкриваються як: зовнішні і внутрішні, фізіологічне і психологічне, біологічне і соціальне та ін. (с. 10—15). У соціально-генетичному аспекті дослідження відображення встановлюються особливості форм суб'єктивності у її розвитку в процесі історичної діяльності людини — від примітивного відображення як конкретно-предметного мислення до логічного мислення (с. 22—51).

Через те, що свідомість на різних рівнях відображення людини становить головну форму суб'єктивності, автор спеціальне місце у праці відводить характеристичні специфіки взаємодії різних структурних елементів свідомості на конструктивно-творчому і результативному його рівнях. В монографії показується, що на конструктивно-творчому рівні суб'єктивне — це активне, цілеспрямоване перероблення різними засобами свідомості інформації, яка йде від зовнішнього світу і суб'єкта, з метою побудови ідей, замислів, планів, нових знань. А об'єктивне виступає на цьому рівні як достовірність і правдивість духовних продуктів у відображувальній свідомості (с. 58—64).

На результативному рівні суб'єктивне — це логіко-гносеологічне оформлення в голові людини духовних продуктів у відповідні уявлення і концепції. Водночас об'єктивним на даному рівні розуміється відповідність змісту ідеальних утворень у мозку людини властивостям і відношенням реальних об'єктів (с. 57—65).

Заслугою автора в дослідженні треба вважати постановку проблеми про діалектику загальною і особливого у змісті й функ-

цій категорій об'єктивного і суб'єктивного. Цьому призначено декілька параграфів першого розділу монографії.

У другому розділі книжки — «Діалектика об'єктивного і суб'єктивного у відображуючих структурах людського мозку» уявлення про зміст категорій суб'єктивного і об'єктивного поповнюється новими параметрами на основі аналізу різних функціональних елементів відображуючих мозкових структур людини при їх взаємодії з реальним світом, психічного і фізіологічного, матеріального і ідеального, мислительно-операціонального і об'єктивно-реального. Змістова характеристика категорій об'єктивного і суб'єктивного у розглядуваному процесі визначається через «об'єктивно-реальне», «зовнішньо-об'єктивне», «об'єктивно-фізіологічне», «суб'єктивно-психічне», «суб'єктивно-внутрішнє» та ін (с. 67—77). Тут же М. І. Дейнеко аналізує різні грані відображувальної функції гносеологічного образу, що репрезентуються у змісті категорій через відношення абстрактного і конкретного, чуттєвого і раціонального, історичного і логічного (с. 77—87).

Привертає увагу третій розділ рецензованої монографії М. І. Дейнеки «Об'єктивне і суб'єктивне в утворенні і змісті знань як процесі відображення» (с. 96—155). Зміст категорій об'єктивного і суб'єктивного збагачується у цьому розділі відповідно до аналізу процесу відображення у трьох напрямках, коли розглядається власне саме пізнання, рух знань та рух логіки їх розгортання.

Отже, на основі вивчення рівнів і етапів суб'єктивної автор розширив уявлення про зміст і методологічну функцію категорій суб'єктивного і об'єктивного. Особливе місце він приділяв розкриттю значення суб'єктивної щодо «вироблення цільових установок, розрахованих на передбачення розв'язання цих питань і прогнозування майбутнього». Розв'язання цих питань має актуальне значення з погляду завдань, що їх ставить партія стосовно обґрунтування прогнозів науково-технічного прогресу і соціально-економічних процесів, розробки народногосподарських планів.

Розкриваючи специфічні риси суб'єктивного і об'єктивного у сфері предметно-перетворюючої діяльності, М. І. Дейнеко формулює деякі нові змістові характеристики цих категорій. «Практика, — пише він, — може стати мірилом істини при певному поєднанні об'єктивного і суб'єктивного, коли... суб'єктивне як дійово-апробуючий і науково-цілепокладальний засіб істини має бути суспільно-практичним і базуватися на врахуванні реальних закономірностей» (с. 127). При цьому важливо враховувати взаємопроникнення суб'єктивно-діяльного і об'єктивно-реального.

На основі вивчення руху істини в індивідуальному й історичному процесі пізнання автор висвітлює категорії суб'єктивного і об'єктивного через діалектичну взаємодію чуттєвого і логічного, емпіричного і теоре-

тичного, суб'єктивно-обмеженого та об'єктивно-сутнісного знання (с. 129—136).

В логічному аспекті дослідження процесу відображення автор основну увагу приділяє розкриттю ролі логічної функції категорій об'єктивного і суб'єктивного в побудові й розвитку наукових теорій, що дістала вираження в методі піднесення від абстрактного до конкретного.

М. І. Дейнеко підкреслює, що у ході піднесення від абстрактного до конкретного відбувається постійна взаємодія і взаємопереходи суб'єктивного і об'єктивного. «Кожна наукова абстракція,— зауважує він,— виступає як одностороннє, неповне знання. В цьому значенні вона суб'єктивна. Але ця ж категорія порівняно з попередньою втілює більш об'єктивне знання. Конкретне як єдність багатоманітності стає всебічним відображенням об'єкта в теорії. Воно містить об'єктивне значення у найповнішому вигляді» (с. 152—153).

Отже, в аналізі багатьох, навіть добре вивчених положень, автор висвітлює їх нові грані, знаходить свій ракурс викладу. Рецензована монографія загалом характеризується творчо-пошуковим стилем подання тематики, яка ставиться. Відповідно, в ній натрапляємо на проблемний матеріал, а подекуди вишикають і спірні питання.

Є у праці й певні хиби. Так, автор, не спираючись на певні пояснення та обґрунтування, фактично переносить деякі особливості художнього пізнання на пізнавальний процес взагалі. Зокрема, в § I III розділу, де він вводить процедуру суб'єктивізації як загальногносеологічну операцію, хоч вона має певний сенс у межах естетики.

Суб'єктивізація — це особлива процедура притаманна саме художній творчості, бо вона не зводиться тільки до пізнавальної діяльності, а визначається, як підкреслював К. Маркс, сферою духовно-практичного освоєння світу, що ж стосується пізнання як такого, особливо його наукового відгалуження, то воно характеризується насамперед об'єктивністю розгляду, що потребує навіть при описі суб'єктивного явища подавати його у конкретно-об'єктивних опосередкуваннях. Тєю мірою, якою М. І. Дейнеко надає однакового методологічного та гносеологічного статусу суб'єктивізації та об'єктивізації, він мимоволі переоцінює роль суб'єктивних моментів пізнання.

Викликає заперечення і те, що автор не проводить чіткого розмежування між по-

няттями «формальнологічне» і «засоби формальної логіки», «діалектико-логічне» і «засоби діалектичної логіки». Так, на стор. 141 М. І. Дейнеко, кажучи про засоби формальної і діалектичної логіки як двох сторін тієї самої логіки наукового пізнання, посилається на висловлювання В. І. Столярова про взаємозв'язки і відмінність формальнологічних і діалектико-логічних засобів у науковому дослідженні¹. Проте В. І. Столяров під «формальнологічним» розумів не активно-творче застосування засобів формальної логіки для побудови наукових теорій, а лише оперування дослідником «термінами і висловлюваннями мови і науки» (с. 224). В аналогічному плані він інтерпретує і «діалектико-логічне», підрозуміваючи під останнім дію дослідника «з предметами і явищами реального світу» (с. 224). Тому автор згаданої книжки, впустивши з уваги відмінність вище згаданих понять, мимоволі прийшов до їх отождивлення.

М. І. Дейнеко розглядає проблему «Про діалектичний зв'язок матеріального і ідеального як об'єктивного і суб'єктивного у відображуючій мозкових структурах людини». Однак тут не дано природничонаукове обґрунтування діалектичного перетворення матеріального в ідеальне за допомогою кодування у відображуючому механізмі згаданих структур.

У висновках дослідження неповно відображена низка важливих положень про зміст категорій об'єктивного і суб'єктивного, розглядуваних у контексті деяких параграфів у відображуючій функції свідомості (с. 52—65). Припущені також непослідовність у висвітленні деяких положень, що стосуються аналізу найзагальніших характеристик об'єктивного і суб'єктивного як філософських категорій процесу відображення.

Оцінюючи монографію М. І. Дейнеки, загалом підкреслимо, що вона написана на сучасному науково-теоретичному рівні, є змістовним і цікавим науковим дослідженням, яке буде стимулювати подальше вивчення категорій суб'єктивного і об'єктивного.

Л. М. КУРЧИКОВ, В. А. КРАВЧЕНКО

¹ Див.: Столяров В. И. Диалектика как логика и методология науки.— М.: Политиздат, 1975, с. 224.

МАРКСИСТСЬКА КРИТИКА РЕЛІГІЙНОЇ ЕСХАТОЛОГІЇ

В умовах гострого протистояння двох протилежних соціальних систем особливе місце у політичному і ідеологічному арсеналі імперіалізму посідає релігійна ідеологія.

Серед ідеологічних міфів імперіалізму, створених для маскування справжнього значення політики монополій і покликаних пригасити пильність народів, посилено викорис-

товується есхатологія — релігійне вчення про «кінець світу». Воно дає спотворене, фантастичне тлумачення соціальної дійсності, тенденцій і перспектив її розвитку.

Рецензована праця П. Г. Гопченка* присвячена дослідженню соціальних джерел і історичного генезису християнської есхатології, розкриттю її реакційної класової і ідеологічної сутності в сучасних умовах. У ній автор з позицій діалектико-матеріалістичного світогляду і марксистської методології піддає критичному аналізу есхатологічні концепції християнства, простежує їх генезис і дальшу еволюцію у рамках протестантизму, розкриває їх гісоєологічні та класові корені, їх реакційну соціальну сутність. З цією метою П. Г. Гопченко критично розглядає релігійну літературу, видачу російською, німецькою і англійською мовами.

Християнство, як відомо, не було простою модифікацією іудаїзму, а стало духовним продуктом розкладу рабовласницького ладу Римської імперії. Автор підкреслює, що великі повстання рабів, пригноблених народів впливали на духовне життя античного суспільства, створювали сприятливий соціальний клімат для виникнення християнства, наріжним каменем якого тоді була ідея руйнування «грішного світу».

Центральне місце у книжці відводиться критичному аналізу еволюції соціально-есхатологічних ідей у протестантизмі. В цьому зв'язку у другому розділі праці П. Г. Гопченка досліджує концепції Ф. Шлейєрмахера, А. Річля, А. Гарнака, Фр.— Г. Пібоді, Ш. Матьюса та інших теоретиків неопротестантизму, представників «ліберальної теорії» і «соціального евангелізму». Автор висновок, що «ліберальна теологія» і «соціальний евангелізм» — це дві споріднені течії у протестантизмі — зробили спробу створити соціально-теологічне вчення, що поєднує прихильність новозавітним догмам і водночас спирається на систему псевдонаукових «доказів» своїх концепцій (с. 79).

Чимало уваги в монографії приділяється вивченню есхатологічних ідей, що містяться в теологічних концепціях теоретиків «неоортодоксального» протестантизму К. Барта, П. Тіліха, Е. Бруннера, Р. Нібура та ін. Автор справедливо зауважує, що теоретики протестантської «неоортодоксії», або «теології кризи», повернулися до обґрунтування і помірної модернізації релігійно-фіналістських ідей. У працях представників цієї теологічної школи на перший план висувалися проблеми трагічного розриву між «божественним» і «людським», між евангельськими ідеалами і непривабливою капіталістичною дійсністю з її соціальними конфліктами і потрясіннями.

* Гопченко П. Г. Критика религиозных концепций о «конце мира»: Социальные истоки и идейная сущность христианской эсхатологии. — Киев; Одесса, Вища школа, 1979. — 190 с.

П. Г. Гопченко констатує, що висновки нової соціальної теології, де розглядається проблема майбутнього, зводилися до тези: «світ перебуває на краю загибелі» (с. 81).

На основі критичного аналізу концепції «демифологізації» Р. Бульмана автор монографії приходить до висновку, що ця концепція характеризується «крайнім ірраціоналізмом», оскільки вона «послідовно перетворює реальне, історичне у фантомні потойбічного, виправдовуючи цю суперечливість, парадоксальність впливом непізнаних, трансцендентних чинників, народжених релігійною фантазією» (с. 108). Тому цілком правомірно, що в згаданій концепції Р. Бульмана акумульовані деякі положення сучасного екзистенціалізму, покликані якоюсь мірою «філософізувати» неопротестантську теологію, надати їй вигляду сучасного вчення.

У цьому зв'язку підкреслимо, що посилення тенденція до зближення християнської теології з буржуазною філософією зумовлено розвинутим процесом секуляризації. Теологи покладають на ідеалістичну філософію завдання теоретичного обґрунтування релігії, досить перекопного для сьогочасного науково орієнтованого мислення. У різних концепціях релігійної філософії активно розробляється і філософія релігії, основним завданням якої є філософське обґрунтування теїстичного світосприймання. Філософія релігії має показати, що надприродне одкровення є не тільки абсолютною істиною, але й предметом пізнання «природного розуму». Водночас теологи постійно акцентують, що потаємна суть релігії недоступна філософії, що власне релігія як така починається там, де кічається філософія релігії.

Для обґрунтування теологічних, у тому числі есхатологічних концепцій, теоретики християнства намагаються широко використати, крім філософсько-релігійних аргументів, відповідні положення християнської філософії історії, підпорядкованої богословському принципів провіденціалізму і проникнутої ідеями есхатології і хіліазму. Це характерно для більшості течій протестантської «нової теології», в якій «вплетені» основні положення філософсько-історичного вчення протестантизму.

У монографії здійснений критичний аналіз теїстично-релігійних концепцій сектантських течій сучасного протестантизму (баптизму, адвентизму, п'ятдесятництва і іеговізму), розкритий їх зв'язок з соціальними концепціями головних протестантських течій і водночас специфічні особливості сектантської есхатології, її реакційну соціальну сутність. П. Г. Гопченко приділяє чимало уваги основним напрямам і формам атеїстичної роботи серед віруючої частини радянських людей, покликаних прискорити подолання їх релігійних поглядів і настроїв.

У прикінцевому розділі монографії автор критично аналізує проблеми «суспільства майбутнього» в «єкуменічному русі» християнських церков, спрямованому на досягнення «віросповідної єдності». У цьому

зв'язку він розглядає концепції «теології надії» Ю. Мальмана і Г. Кокса, «теології революції» Р. Шолла і доходить висновку, що вони сягають у традиційні соціальні доктрини «християнського» перетворення суспільства і ґрунтуються на есхатологічних утопіях, протиставлених науковому комунізму і реальному соціалізму.

Водночас у монографії є деякі хиби. Авторі потрібно було б, на наш погляд, чіткіше розкрити класові корені християнства, показати, що раби, особливо в ході грандіозного повстання на чолі зі Спартаком, хоча й похитнули рабовласницький устрій Римської імперії, однак знищити його тоді були неспроможні. За образним висловом французького релігієзнавця Ш. Еншлена, «Христос переміг тому, що зазнав поразки Спартак».

Щоб глибше розкрити гносеологічні корені християнської есхатології і хіліазму — вчення про тисячолітнє царство «бога і «праведників» на землі, доцільно було б, з нашого погляду, докладніше спинитися на то-

му, що теоретичній формі християнського світогляду, обґрунтованого у зрілих теологічних концепціях ідеологів раннього християнства, передували соціально зумовлені релігійні уявлення, що виникли у буденній свідомості рабів і вільновідпущеників у період глибокої кризи Римської імперії.

У зв'язку з дослідженням питання про генезис протестантської ідеології авторі потрібно було чіткіше підкреслити, що протестантизм, який виник у період реформації як новий різновид християнства, що відповідає інтересам буржуазії, протистояв католицизму як специфічно феодальному різновиду християнської релігії.

Незважаючи на окремі недоробки, книжка П. Г. Гопченка «Критика релігійних концепцій про «кінець світу». Соціальні джерела і ідейна сутність християнської есхатології» заслуговує, на наш погляд, позитивної оцінки. Це дослідження істотно поповнює радянську науково-атеїстичну літературу.

В. А. СТОКЯЛО

ФІЛОСОФСЬКА ЛІТЕРАТУРА,
ЩО ВИЙШЛА В РЕСПУБЛІЦІ 1978—1979 РОКІВ

(Продовження. Початок — в № 3)

- Диалектика становлення комуністического труда / АН УССД, Ин-т философии; В. А. Буслинский, В. И. Шинкарук, И. И. Чангли и др.— Киев : Наук. думка.— 303 с.
- ДУДЧЕНКО Н. А., КОРОТКИЙ Г. И. Характерные черты процесса социалистического производства в условиях развитого социализма.— Киев : ВПШ.— 45 с.
- Економічні проблеми створення матеріально-технічної бази комунізму.— К.: Вища школа. Вид-во при Київ. ун-ті.— 271 с.
- КАРЛОВ О. О. Місцеві Ради і розвиток соціалістичної демократії на сучасному етапі.— К.: Вища школа. Голов. вид-во.— 207 с.
- КАРЛОВ О. О., МЕЛЬНИК Т. М. Радянська держава і комсомол: Про участь комсомолу в діяльності органів Радянської держави в умовах соц. суспільства.— К.: Молодь.— 128 с.
- КОНДРАЦЬКИЙ А. А. Суспільно-політична активність робітничого класу Української РСР в умовах розвинутого соціалізму.— К.: Наук. думка.— 159 с.
- КОПЕЙЧИКОВ В. В. Развитие социалистической государственности и социалистической демократии.— Киев : о-во «Знание» УССР.— 33 с.
- КПРС і розвиток науково-технічної революції на селі.— К.: Політвидав України.— 159 с.
- КПСС во главе научно-технического прогресса: Тез. докл. и сообщ. на респ. науч. конф. (Одесса, 24—26 окт., 1978).— Одесса.— 242 с.
- КПСС и научно-техническая революция: управление единым народнохозяйственным комплексом / В. Н. Мазур, Н. Г. Чумаченко, Н. А. Орлова и др.; Редкол.: В. К. Врублевский и др.— Киев : Политиздат Украины.— 479 с.
- ЛЕВОНЯН В. С. Головна революційна сила в цитаделях капіталізму.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- ЛІТОВЧЕНКО В. П. XXV з'їзд КПРС про зростання суспільної активності робітників.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- МИРОНОВ В. П. Источники общественной активности.— Донецк : Донбас.— 104 с.
- МИСУНО А. В. Руководящая роль КПСС в становлении и развитии социалистического образа жизни.— Киев : о-во «Знание» УССР.— 22 с.
- МІНГАЗУТДІНОВ А. Ф.— КПРС — ядро політичної системи радянського суспільства.— К.: Вища школа. Голов. вид-во.— 53 с.
- МОЛОДЫХ В. И. Всестороннее развитие личности и социальное планирование при социализме.— Киев, Одесса : Вища школа.— 135 с.
- МОРОЗ И. А. Диалектика развития социализма: Пробл. диалект. протиположенностей.— Киев : Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— 223 с.
- МУЛТИХ Г. М. КПРС — керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства.— К.: Політвидав України.— 64 с.
- МУРАВОВ И. В. Научно-техническая революция и всестороннее развитие человека.— Киев : о-во «Знание» УССР.— 22 с.
- МУРАШИН Г. О. Дальше розширення і поглиблення соціалістичної демократії.— К.: Політвидав України.— 56 с.
- Науковий комунізм : 36 статей.— Х.: Вища школа. Вид-во при Харк. ун-ті.— Вип. 13. 61 с.— Вісник Харк. ун-ту. № 168).
- НЕДОБЫВАЙЛО П. А. Когда труд—творчество.— Днепрпетровск : Промінь.— 102 с.
- ПАЗЕНОК В. С., ХИЛЬКО В. А. Развитие социалистическое общество : Сущность и основные черты.— Киев : ВПШ.— 66 с.
- Преподавание научного коммунизма и коммунистическое воспитание студентов / Под общ. ред. Г. И. Марахова, В. И. Яненко.— Киев : Вища школа.— 198 с.
- ПРОРОЧЕНКО І. П. Міжгосподарське кооперування і соціальний розвиток села.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- ПРОХОРОВА И. А. Высшая цель ленинской партии.— Киев : Политиздат Украины.— 96 с.
- РЕМЕЗОВСЬКИЙ І. Д., ЛАЗОРЕНКО О. В. Науковий комунізм у системі суспільних наук.— К.: Вища школа. Голов. вид-во.— 151 с.
- РИБАЛКО В. С. Зростання керівної ролі КПРС у соціально-політичному розвитку суспільства.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 24 с.
- СЛЮСАРЕНКО А. И. КПСС и прогресс науки в развитии социалистическом обществе : Из опыта работы парт. организаций Украины по развитию науки и внедрению ее достижений в производство.— Киев : Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— 199 с.
- СМОЛЯКОВ Л. Я. Молодь у соціальній структурі радянського суспільства.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- Социалистическое соревнование — важнейший фактор повышения эффективности производства и качества работы : Метод.

- рекомендації в помощь лекторам, док-ладчикам, пропaгандистам, політінформаторам, агітаторам.— Ворошиловград.— 43 с.
- Соціальні та державно-правові аспекти управління в ССРСР / Под общ. ред. В. В. Цветкова.— Київ : Наук. думка.— 427 с.
- Соціальна структура розвинутого соціалістичного суспільства.— К. : Політвидав України.— 207 с.
- Соціально-економічні проблеми розвитку галузей непродуцтвенної сфери народного господарства: Сб. статей.— Київ : НИЭИ.— 161 с.
- Соціально-економічні проблеми розвинутого соціалістичного суспільства : 36 статей.— Львів : Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті.— 108 с.— (Вісник Львів. ун-ту. Сусп. науки. Вип. 14).
- СУХАРЕВ Г. К. Диктатура пролетаріата як категорія научного комунізму.— Київ : Вища школа. Голов. изд-во.— 191 с.
- СУХОРОУКОВ Г. М. Роль народних мас в управлінні соціалістичним обществом.— Київ; Одеса : Вища школа. Голов. изд-во.— 87 с.
- ТАРАНЕНКО О. Ф., ГОРБОНОС В. К. Економічне управління в умовах розвинутого соціалізму.— К. : т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- ТЕРЕХОВ Ф. П. Демократія розвинутого соціалізму.— Київ : Вища школа. Изд-во при Київ. ун-те.— 167 с.
- ТИХОНЕНКО В. Д. Специфіка соціально-го управління в соціалістичному суспільстві / АН УРСР, Ін-т філософії.— К. : Наук. думка.— 110 с.
- ТОКАРЬ Л. К. Основные направления идеологической работы партии в условиях развитого социалистического общества.— Київ : ВПШ.— 52 с.
- ПРОЛЕТАРСЬКИЙ
ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ**
- В. І. Ленін, КПРС про боротьбу з націоналізмом : Документи і матеріали.— К. : Політвидав України.— 248 с.
- АФАНАСЬЕВ В. А. Шляхами братерства і єднання.— К. : т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- БАРАНОВИЧ С. М. Інтернаціоналістсько-патріотичне виховання трудящих / АН УРСР, Ін-т філософії.— К. : Наук. думка.— 125 с.
- БЕЛОДЕД І. К., ИЖАКЕВИЧ Г. П., ЧЕРТОРИЖСКАЯ Т. К. Русский язык Как источник обогащения языков народов СССР.— Київ : Рад. школа.— 182 с.
- БОНДАР В. П. Інтернаціоналізм соціалістичний: суть, принципи, дівість.— К. : т-во «Знання» УРСР.— 47 с.
- ВІВЧАРИК М. Н. Сила інтернаціонального єднання.— Київ : о-во «Знання» УССР.— 23 с.
- ГОНЧАРОВА В. Н. Інтернаціоналізація общественной жизни как диалектический процесс / АН УССР, Ін-т філософії.— Київ : Наук. думка.— 151 с.
- ГОРОВСЬКИЙ Ф. Я. Союзна республіка— єдиний багатонаціональний колектив.— К. : т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- ІВАНЕНКО І. П. Юність мужніє в поході : Про досвід патріотичного і інтернаціонального виховання.— К. : Молодь.— 136 с.
- КАНІЩЕНКО Л. О. Стратегія економічного розвитку країн соціалістичної співдружності.— К. : т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- КАЧУР С. П. Радянська преса як засіб інтернаціонального виховання трудящих : Пропаганда дружби народів СРСР і соц. інтернаціоналізму на сторінках газет Укр. РСР у 60—70-х рр.— К. : Наук. думка.— 175 с.
- Конституція ССРСР — воплощение принципов пролетарского интернационализма / Редкол.: В. К. Сульженко (отв. ред.) и др.— Львов : Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те.— 246 с.
- КУРАС И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине.— Київ : Наук. думка.— 315 с.
- ПАНІБУДЬЛАСКА В. Ф. Інтернаціоналістська єдність радянської молоді.— К. : Рад. школа.— 103 с.
- РИМАРЕНКО Ю. І. Ми — патріоти й інтернаціоналісти.— К. : Рад. школа.— 160 с.
- Сила творческого содружества : Сборник.— Київ : Політиздат Украины.— 191 с.
- Становление советского народа и развитие социалистических наций / АН УССР, Ін-т філософії; отв. ред. В. Е. Евдокименко.— Київ : Наук. думка.— 254 с.
- Формирование и развитие советского народа — новой исторической общности людей : Библиогр. указ. / Редкол.: Н. Н. Лещенко (отв. ред.) и др.— Київ : Наук. думка.— 98 с.
- ХОЛМОГОВ А. И. Теоретические проблемы национальных отношений в условиях развитого социализма.— Київ : о-во «Знання» УССР.— 20 с.

Продовження в наступному номері

Наші зетори

- ШИНКАГК**
Володимир Іларіонович — академік АН УРСР, директор Інституту філософії АН УРСР, головний редактор журналу «Філософська думка»
- КУЦЕНК**
Володимир Іллєв — член-кореспондент АН УРСР, заступник академіка-секретаря Відділення історії, філософії та права Секції суспільних наук АН УРСР
- ТАРАСЕКО**
Валентин Іванович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- СЛАСТЕКО**
Євген Федорович — старший викладач Київського інституту інженерів цивільної авіації
- КРИМСЬКИЙ**
Сергій Бачкович — доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ЛИСИЯ**
Василь Пикопович — кандидат філософських наук, доцент Львівського державного університету ім. І. Франка
- ГОРСЬКИЙ**
Вілен Сергійович — доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ПОЧАПСКИЙ**
Андрій Миконович — кандидат філософських наук, доцент Київського технологічного інституту легкої промисловості
- КОСТЕНЮ**
Наталія Которівна — співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ФОМИЧЕКО**
Віктор Вайльович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Київського філіалу Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС
- ШОРКІН**
Олексій Дзидович — викладач Сімферопольського державного університету
- ЗАГОРОДІЮК**
Валерій Ігрович — аспірант Інституту філософії АН СРСР

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИЖАРУК (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. Л. ВАЄЛЕНКО, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕЖО, В. В. КОСОЛАПОВ, В. І. КУЦЕНКО, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, О. С. ОНИЩЕНКО, О. ПАРНЮК, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник-головного редактора), В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4.
Телефони: 99-38-78, 29-48-55.

Художній редактор Б. В. Сушко
Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор І. В. Плюта

Здано до друку 16.05.80. Підп. до друку 14.07.80. БФ 30849. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,9. С.—вид. арк. 12,72. Тираж 2000 пр. Зам. 0-373.

Видавництва «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252004, Київ-4, Репіна, 4.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 4, 1980, ИЮЛЬ—АВГУСТ. (На українському мові). Науково-теоретичний журнал Інституту філософії АН УРСР. Основан в 1927 г. Выходить 6 раз в год. Адрес редакции: 20001, Киев-1, ул. Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Госкомиздата УССР. 252004, Киев-4, Репіна, 4.